

Львівський державний університет
безпеки життєдіяльності

Логвиненко В. М., Фльорко М. Я.

ФІЛОСОФІЯ

**Навчально-методичний посібник
для ад'юнктів, аспірантів та здобувачів**

Львів – 2012

УДК 1(07)
ББК 87я73
Л-81

Логвиненко, Вікторія Михайлівна.

Філософія : Навчально-методичний посібник для ад'юнктів, аспірантів та здобувачів / Логвиненко В. М., Фльорко М. Я. – Львів : Видавництво ЛДУ БЖД, 2012. – 228 с.

Рецензенти: **Кашуба Марія Василівна** – доктор філософських наук, професор, професор кафедри гуманітарних дисциплін Львівського національного університету ім. Івана Франка;

Скринник Михайло Антонович – доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії Національного лісотехнічного університету України.

Навчально-методичний посібник “Філософія” призначений для ад'юнктів, аспірантів та здобувачів кандидатського ступеня, які складатимуть кандидатський іспит з філософії. Посібник містить стислу характеристику історичних етапів розвитку філософії; базові філософські поняття, ідеї, персоналії; перелік тем рефератів та вимоги й рекомендації до його написання, які допоможуть зорієнтуватися ад'юнктам, аспірантам і здобувачам у виборі теми та якісно її розкрити; хрестоматію, яка містить короткі біографічні довідки видатних філософів та уривки їх програмних творів; список першоджерел та літератури.

Запропонований посібник допоможе ад'юнктам, аспірантам та здобувачам опанувати курс “Філософія” та успішно скласти кандидатський іспит.

Рекомендовано до друку рішенням вченої ради Львівського державного університету безпеки життєдіяльності (протокол №8 від 25.04.2012 р.)

© Логвиненко В.М., 2012

© Фльорко М.Я., 2012

© ЛДУ БЖД, 2012

ПЕРЕДМОВА

Процес підготовки нового покоління вчених передбачає: оволодіння науковою методологією пізнання; формування навиків до самостійної наукової та педагогічної діяльності у вищій школі; формування глибинного філософського світогляду. Вивчення філософії та складання кандидатського іспиту з філософії є обов'язковим для атестації науково-педагогічних і наукових працівників і присудження наукового ступеня кандидата наук.

Запропонований посібник полегшить підготовку ад'юнктів, аспірантів та здобувачів до складання кандидатського іспиту з філософії. При його підготовці автори спиралися на праці відомих сучасних науковців серед яких: В. Г. Воронкова, В. Г. Городяненко, В. С. Горський, А. М. Єрмоленко, М. В. Кашуба, В. В. Кондзьолка, В. П. Кохановський, В. М. Лавриненко, В. П. Лисий, І. Ф. Надольний, І. В. Огородник, А. І. Пашук, В. Л. Петрушенко, Є. М. Причепій, М. Ю. Русин, В. П. Сальніков, Е. П. Семенюк, М. А. Скринник, Л. Я. Фльорко, А. М. Черній та ін.

Перший розділ посібника містить стислу характеристику історичних етапів розвитку філософії; базові філософські поняття, ідеї, персоналії, на які, передусім, потрібно звернути увагу, вивчаючи філософію. Це допоможе структурувати знання з філософії; зрозуміти появу і розгортання тих чи інших філософських ідей; краще орієнтуватися в складних філософських питаннях сучасної науки і способах їх вирішення; сформувати цілісний філософський світогляд. До кожної теми цього розділу подано рекомендовану літературу, що міститься у фондах бібліотеки Львівського державного університету безпеки життєдіяльності, за допомогою якої можна поглибити і розширити знання з даної теми. Також, для зручності

підготовки, посібник містить орієнтовний перелік питань до іспиту.

Оволодіння філософією та підготовка до складання кандидатського іспиту передбачає написання реферату за обраною філософською темою. Запропоновані у посібнику перелік тем рефератів та вимоги й рекомендації до його написання допоможуть зорієнтуватися ад'юнктам, аспірантам і здобувачам у виборі теми та якісно її розкрити. Вивчення філософії ад'юнктами, аспірантами та здобувачами передбачає не тільки поглиблення знань, одержаних під час вивчення базового курсу філософії, але й самостійну роботу з першоджерелами, в яких розкривається проблематика, що має фундаментальний світоглядний і методологічний інтерес для науковця, спеціаліста вищої кваліфікації. З огляду на це, посібник включає хрестоматію, яка містить короткі біографічні довідки видатних філософів та уривки їх програмних творів, за якими можна пізнати стиль наукового викладу проблем видатними вченими, відчутти дух цих праць й збагнути закладені у них ідеї. Завершується посібник загальним списком першоджерел та літератури, які можна використати при виконанні реферату та готуючись до складання кандидатського іспиту.

Усі елементи запропонованого посібника допоможуть, на наш погляд, ад'юнктам, аспірантам та здобувачам опанувати курс "Філософія" та успішно скласти кандидатський іспит.

1. ФІЛОСОФІЯ: ПОНЯТТЯ, ПЕРСОНАЛІЇ, ІДЕЇ

Тема 1. Філософія і світогляд

Зміст теми.

Зміст поняття “світогляд”, його складові. Особливості міфологічного, релігійного, наукового та філософського світогляду. Місце філософії у світогляді. Особливості філософського ставлення до світу. Суспільна значущість філософії, її предмет. Засоби філософської діяльності.

Види філософування і типи філософії. Умоглядний, споглядальний, діяльнісно-перетворюючий та соціально-екологічний види філософування. Залежність типу філософії від спрямованості уваги філософів. Метафізика, її підрозділи. Гносеологія, феноменологія, філософська антропологія й філософія культури, аксіологія, філософська методологія, філософія науки, соціальна філософія й філософія історії, філософія релігії, етика й естетика – основні розділи філософського знання. Історія філософії – як підґрунтя для розуміння філософських проблем.

Ключові поняття, класифікації, визначення:

Світогляд – система найзагальніших знань, цінностей, переконань, практичних настанов, які регулюють ставлення людини до світу.

Центральна проблема світогляду – відношення людини до світу.

Відношення людини до світу: пізнавальне, оцінювальне і практичне.

Функції світогляду:

1. Функція тлумачення, розуміння світу;
2. Оцінювальна (аксіологічна) функція;
3. Праксеологічна функція.

Історичні типи світогляду: міфологічний, релігійний, філософський.

Міфологічний світогляд. Це світогляд родового і нерозвинутого суспільства. Особа, як родова істота, ще не протиставила себе світу природи, вона ототожнювала природні сили з людськими, одухотворювала їх. У міфологічному світогляді не існує поділу світу на світ речей, людей, природи. Міфологія є синкретичною (нерозчленованою), цілісною формою свідомості. Своєрідність міфологічного світогляду виражена через особливості світосприйняття та мислення. Це: 1) нерозривна поєднаність людини і природи, людини і світу; 2) антропоморфізм; 3) анімізм; 4) не існує таких часових параметрів як минуле і майбутнє; 5) синкретизм мислення (думка злита з дією); 6) колове сприймання ходу подій; 7) не усвідомлення факту смерті; 8) тотемізм; 9) магія; 10) фетишизм.

Релігійний світогляд. Релігійний світогляд – це система символічно-образного знання про світ та місце людини у світі. Носієм цього світогляду є особа. Основним способом осягнення світу і буття – віра. Релігійний світогляд виникає в архаїчному суспільстві – 40-50 тис. р., а розвиненої форми набуває в монотеїзмі (іудаїзм, християнство, іслам). Особливістю цього світогляду є поділ світу на земний (тілесний) і потойбічний (духовний). Межею, що розділяє для людини два світи, є її власна смерть, тоді як для людини міфологічного світогляду факту смерті не існує. Відбувається втрата єдності людини з природним світом. З усвідомленням факту смерті з'являється ідея безсмертя, прагнення до вічності. Єдність з вічним як трансцендентним людина віднаходить у сакральному місці (храмі), що уможлиблює спілкування з Богом через молитву. Другою особливістю цього світогляду є віра в безсмертя душі. Земне життя релігійний світогляд розглядає як підготовку до потойбічного (вічного, духовного). Релігія постулює потойбічне життя як відплату за земне життя і тим самим здійснює соціальний контроль за поведінкою особи. Третя особливість – векторне сприйняття

часу, в зв'язку з чим людська історія набуває лінійної спрямованості: від творення людини до кінця світу.

Філософський світогляд. Носієм філософського світогляду також є особа. Цей світогляд заснований на розумі, тоді як релігійний – на вірі, міфологічний – на страху; оперує абстрактними поняттями, тоді як попередні – чуттєвими образами. Філософія позбавлена функції та засобів соціального контролю і є справою особи, ґрунтуючись на засадах свободи. Цей світогляд починає формуватися тоді, коли відбувається протиставлення людини й світу. Простір сприймається однорідним, а буття єдиним (воно не подвоюється як в релігійному світосприйнятті). Філософський світогляд – це теоретично обґрунтована система поглядів на світ на основі логічних критеріїв. Якщо ставлення людини до світу в міфологічному та релігійному світогляді виражене питанням його творення, то у філософському – питанням універсальної основи світу. Філософія стає системою знань про те, як людина пояснює світ.

Термін **“філософія”** походить від двох грецьких слів: “філео” – любов (у інших варіантах від: “філос” – приятний, друг) і “софія” – мудрість і означає любов до глибоких міркувань, а в дослівному перекладі – “любов до мудрості”.

Філософія – теоретичний світогляд, вчення, яке прагне осягнути всезагальне у світі, в людині і суспільстві.

Предмет філософії – загальні засади суцього (буття – небуття, простір – час, добро – зло, причинність, сенс людського існування, істина, свобода тощо).

Функції філософії: пізнавальна; світоглядна; загальнометодологічна; гуманістична; освітня; прогностична; критична; аксіологічна; соціальна.

Матеріалізм – світоглядний напрям, який виводить все суще з матерії, природи.

Ідеалізм – світоглядний напрям, який проголошував сутність всього суцього ідею, дух, Бога.

Термін “**метафізика**” давньогрецькою означає буквально “після”, або “над фізикою”.

Термін “метафізика” вживається у трьох значеннях:

1) як найбільш загальна філософія, вихідна філософська дисципліна (існують намагання відродити метафізику в такому сенсі);

2) як відірване від дійсності філософське знання (її заперечують);

3) як антидіалектика.

Онтологія – філософське вчення про першооснови буття.

Філософська антропологія – вчення про природу та сутність людини.

Гносеологія – філософське вчення про пізнання.

Аксіологія – філософське вчення про цінності.

Етика – наука про моральне добро і зло.

Естетика – наука про прекрасне.

Праксеологія – філософське вчення про практичне відношення людини до світу.

Історія філософії – галузь філософського знання, яка вивчає розвиток філософії, з’ясовує та описує закономірності розвитку філософських ідей.

Рекомендована література:

1. Буслинський В. А. Основи філософських знань : підруч. / В. А. Буслинський, П. І. Скрипка. – [3-тє вид., стереотип.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2008. – 352 с.

2. Петрушенко В. Л. Основи філософських знань : курс лек. [навч. посіб.]. / В. Л. Петрушенко. – Львів: Новий Світ-2000, 2007. – 296 с.

3. Петрушенко В. Л. Філософія : курс лек. [навч. посіб. для студ. вищ. закл. осв. I-IV рівнів акред.] / В. Л. Петрушенко. – Львів : Новий Світ-2000, 2008. – 448 с.

4. Філософія : навч. посіб. / [Л. В. Губерський, І. Ф. Надольний., В. П. Андрущенко та ін.]; за ред.

І. Ф. Надольного. – [7-ме вид., стереотип.]. – К. : Вікар, 2010. – 455 с.

5. Філософія [підруч.] / [В. П. Андрущенко, В. І. Волович, М. І. Горлач та ін.]. – Харків : “Консум”, 2000. – 672 с.

6. Філософія : підруч. / за заг. ред. Горлача М. І., Кременя В. Г., Рибалка В. К. – Харків : Консум, 2000. – 672 с.

7. Філософія як історія філософії : підруч. / [Бичко А. К., Бичко І. В., Табачковський В. Г., Ярошовець В. І.]; за заг. ред. Ярошовця В. І. – К. : Центр учб. л-ри, 2010. – 648 с.

Тема 2. Світоглядні уявлення Стародавнього Сходу

Зміст теми.

Особливості світогляду народів Сходу. Спосіб осягнення проблем людини і розуміння світу в найдавніших пам'ятках східної духовної культури. Особливості ведичної релігії. Неортодоксальні філософсько-релігійні вчення: джайнізм, чарваки, буддизм. Давньокитайська міфологія. Золотий вік китайської філософії. Конфуціанство. Школа моїстів. Антропологія й метафізика даосизму. Поняття “дао”, “жень”, “лі”, “ян” та “інь”.

Ключові поняття, класифікації, ідеї:

Філософія виникла в VI-IV ст. до н. е. в трьох цивілізаціях – індійській, китайській і грецькій.

Філософія Стародавньої Індії своїми витокami сягає міфологічного та релігійного світогляду. Джерелом інформації про духовно-культурне життя, що виражало ідеї давньоіндійської філософії, є ведична література. Вона формувалась близько 900 років (1500-600 рр. до н. е.).

“Упанішади” – ведична збірка (VIII–VI ст. до н. е.) на основі якої формуються філософські системи – даршани. До основних ортодоксальних філософських шкіл належать:

санкх'я, йога, міманса, веданта; до неортодоксальних – буддизм і джайнізм.

Буддизм – світова релігія, морально-етичне вчення зі значними філософськими вкрапленнями. Засновник – Сіддхартха Гаутама (бл. 567-488 до н. е.).

“Чотири благородні істини” Будди:

- існує страждання;
- є причина страждання (бажання людей);
- можна припинити страждання;
- є шлях, який веде до цього.

Восьмиступінчастий шлях припинення страждань, морального вдосконалення людини:

- правильне розуміння (засвоєння вчення Будди);
- правильне прагнення (відповідно до вчення Будди);
- правильна думка (не відступати від буддійських положень);
- правильна мова (утвердження правди, уникнення лихослів'я та брехні);
- правильна дія (п'ять принципів: не вбивати, не красти, не обманювати, не пиячити, не чужоложити);
- правильний спосіб життя (безкорисливий, чесний);
- правильні зусилля (протидія злу);
- правильна зосередженість (самозаглиблення, медитація).

Нірвана – стан незворушності й спокою, який перериває **сансару** – безкінечність народжень.

Філософія Стародавнього Китаю. Її витoki (I тис. до н. е.) сягають міфологічного світогляду. Основні джерела духовної культури: є “Книга змін”, “Книга пісень”, “Книга порядку”, “Книга гір і морів”, “Книга весни і осені”.

Провідні філософські школи Китаю – даосизм, конфуціанство, моїзм, легізм, натурфілософія.

Проблематика давньокитайської філософії: конфуціанство, моїзм, легізм – переважно соціально-політична і моральна; даосизм – ставлення людини до природи, взаємозв'язок моральної поведінки і законів природи.

Конфуціанство – філософське вчення, яке проголошує верховенство добра у світі, захищає непорушність установлених небом суспільних норм. Засновник – Конфуцій (551-479 до н. е.).

Основа конфуціанської філософії – вчення про “жень” – людинолюбство. Вчення про “жень” – це різновид нової моралі, що покликана була регулювати стосунки людей, які часто не знають одне одного, але інтереси яких стикаються (наприклад, у містах, державі загалом). Людинолюбство характеризує відносини, які мають існувати насамперед між батьками і дітьми, між правителями і чиновниками, а вже потому воно поширюється на відносини між усіма іншими людьми.

“Лі” – важливий принцип у вченні Конфуція. Означає: правило, норма, ритуал, церемоніал. Обов'язково дотримуватись усталеного “лі” – одна з головних вимог конфуціанства. Без “лі” не може існувати держава. Якщо не існує “лі”, то немає відмінностей між правителями і підданими, верхами і низами, літніми і молодими.

Даосизм – філософське вчення, згідно з яким природа і життя людей підпорядковані загальному божественному закону дао. Засновник – Лао-цзи (VI ст. до н. е.).

Дао – головне поняття, означає: шлях, доля, природна закономірність, всепоряджуюча порожнеча, невидиме, яке наявне у видимому. Дао позбавлене форми, перебуває в безперервному русі.

Принцип недіяння в даосизмі. Дао зумовлює правила поведінки його прихильників. Мудрець, який пізнав дао, є бездіяльним. Хто служить дао, той поступово пригамовує, обмежує свої бажання, доходючи в цьому до недіяння. Тут

мова йде про обмеження дій з власної волі, почасти необдуманих, які можуть принести шкоду навколишньому середовищу. Як вважають даосисти, недіяння є найбільшим діянням – завдяки йому можливо досягнути більшого, ніж діянням. Лише пізнавши дао, і діючи відповідно, людина стає органічною часткою світу.

Рекомендована література:

1. Буслинський В. А. Історія філософії : навч. посіб. / В. А. Буслинський. – Львів : Новий Світ-2000, 2007. – 220 с.
2. Буслинський В. А. Основи філософських знань : підруч. / В. А. Буслинський, П. І. Скрипка. – [3-тє вид., стереотип.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2008. – 352 с.
3. Кремень В. Г. Філософія : Мислителі. Ідеї. Концепції : підруч. / Кремень В. Г., Ільїн В. В. – К. : Книга, 2005. – 528 с.
4. Петрушенко В. Л. Основи філософських знань : курс лек. [навч. посіб.]. / В. Л. Петрушенко. – Львів : Новий Світ-2000, 2007. – 296 с.
5. Петрушенко В. Л. Філософія : курс лек. [навч. посіб. для студ. вищ. закл. осв. I-IV рівнів акред.] / В. Л. Петрушенко. – Львів : Новий Світ-2000, 2008. – 448 с.
6. Філософія : навч. посіб. / [Л. В. Губерський, І. Ф. Надольний., В. П. Андрущенко та ін.]; за ред. І. Ф. Надольного. – [7-ме вид., стереотип.]. – К. : Вікар, 2010. – 455 с.
7. Філософія [підруч.] / [В. П. Андрущенко, В. І. Волович, М. І. Горlach та ін.]. – Харків : “Консум”, 2000. – 672 с.
8. Філософія : підруч. / за заг. ред. Горlach М. І., Кременя В. Г., Рибалка В. К. – Харків : Консум, 2000. – 672 с.
9. Філософія. Природа, проблематика, класичні розділи: Хрестоматія : [навч. посіб.] / [В. П. Андрущенко, Г. І. Волинка, Н. Г. Мозгова та ін.]. – К. : “Каравелла”, 2010. – 464 с.

10. Філософія як історія філософії : підруч. / [Бичко А. К., Бичко І. В., Табачковський В. Г., Ярошовець В. І.]; за заг. ред. Ярошовця В. І. – К. : Центр учб. л-ри, 2010. – 648 с.

11. Чанышев А. Н. Курс лекцій по древней философии / Чанышев А. Н. – М. : “Высшая школа”, 1981. – 374 с.

12. Читанка з історії філософії. У 6 кн. / під ред. Г. І. Волинки. – К. : “Довіра”, Кн. 1. Філософія Стародавнього світу. 1992. – 207 с.

Тема 3. Антична філософія.

Зміст теми.

Виникнення філософії як критичного мислення. Особливості становлення філософського знання в Стародавній Греції. Міфологія еллінів і релігійні вірування, місце людини у світі. Мілетська та елейська школи, їх проблематика. Піфагор і піфагорійці. Атомістична школа. Софістика. Сократ і становлення античної класичної філософії. Зміст сократичного перевороту. Сократичні школи. Вчення Платона, його основні проблеми. Енциклопедична система наук Аристотеля. Елліністична та римська філософія: епікуреїзм, скептицизм, неоплатонізм. Вплив неоплатонізму на розвиток християнської філософії.

Ключові поняття, персоналії, ідеї:

Давньогрецька філософія – сукупність вчень з VI ст. до н. е. по VI ст. н. е. Початок давньогрецької філософії пов'язують з Фалесом Мілетським (625-547 рр. до н. е.), кінець – з декретом римського імператора Юстиніана про закриття філософських шкіл в Афінах (529 р. н. е.).

Мілетська школа – наївно-стихийна філософія у Стародавній Греції. Представники – Фалес, Анаксимандр і Анаксимен.

Основні філософські принципи мілетців були розвинуті Гераклітом Ефеським (540-480 рр. до н. е.).

“Логос” – термін, який вперше введений у філософську традицію Гераклітом і означав загальний закон буття, закон Всесвіту, основу світу. У відповідності до цього закону все є абсолютно змінне, у світі нічого не повторюється, все минуше і одноразове – “все тече, все змінюється”.

Вогонь – субстаційне начало всього існуючого, першопочаток, за Гераклітом. Вогонь – не тільки те, що лежить в основі всього існуючого, а й те, з чого все виникає. Все існує, вказує Геракліт, завжди було, є і буде вічно живим вогнем, який з часом то спалахує яскравіше, то згасає.

Піфагорійський союз. Засновник – Піфагор (бл. 584-500 рр. до н. е.). Піфагор вбачав у числі найвищу мудрість і в основу бачення космосу поклав число. Поняття “космос”, завдяки числу, втілило в собі розуміння Всесвіту як впорядкованого явища. Піфагор вважається першим, хто вживає поняття “філософ”, “філософія”.

Школа елеатів. представниками цієї школи були Ксенофан (565-470 рр. до н. е.), Парменід (бл. 540-470 рр. до н. е.), Зенон, Меліс.

Ксенофан розробив вчення про богофілософа: сила Бога в мудрості, тілесної сили в нього немає. Мудрість є надзвичайною силою, тому філософ, за вченим, і є Бог

Парменід поставив дві найголовніші філософські проблеми: питання про співвідношення буття та небуття і питання про співвідношення мислення і буття. Він вперше в історії філософії використав метод доведення філософської тези, а не простого її проголошення, як це робили філософи до нього.

Буття – є, небуття – немає. Парменід вказує, що небуття не існує тому, що його неможливо ні пізнати, ні словесно оформити, бо те, чого немає – немислиме. Він визнає існуючим тільки те, що мислиме і що має здатність виразитися словом. За Парменідом все, що стає предметом думки, набуває якості буття (бодай у мисленні). Тому для Парменіда зрозуміло, що думка про предмет і сам предмет є

одне і те саме, що буття і мислення тотожні і як процес, і як результат. У той же час парменідівська теза про тотожність мислення і буття проголошує, що предмет і думка про нього існують самостійно, бо думка тільки тоді думка, коли вона предметна, а предмет тільки тоді предмет, коли він осмислюється.

Емпедокл (бл. 484-424 рр. до н. е.) визначив як першоначала світу, усі чотири традиційні стихії: землю, воду, повітря й вогонь. Ці першоначала у Емпедокла не переходять одне в одне, вони пасивні. А тому, за Емпедоклом, джерелом Всесвіту є боротьба двох психічних начал: Любові і Ненависті. Любов – космічна причина єдності і добра. Ненависть – причина роздрібненості і зла.

Атомістична філософія Левкіппа – Демокріта. Започаткували атомістичну філософію в античності Левкіпп (бл. 500-440 рр. до н. е.) і Демокріт (бл. 460-370 рр. до н. е.).

Першоначала за Левкіппом і Демокрітом – атоми (буття) і пустота (небуття).

Атом – це неподільна, гранично тверда, непроникна, без будь-якої пустоти, не здатна сприйматися відчуттям (через малу величину) самостійна частинка речовини. Атом вічний, незмінний, тотожний самому собі; всередині його не відбувається ніяких змін; він не має частин і т.п. Атоми розрізняються за формою: кулькоподібні, косинисті, гачкоподібні, якірноподібні, увігнуті, випуклі і т.д. Число форм атомів нескінченне. Окрім форм, вони розрізняються також за порядком і положенням. Кожен атом оточений порожнечою. Атоми Левкіппа і Демокріта цілковито без'якісні. Якості виникають у суб'єкта в результаті взаємодії атомів і органів чуття.

Софісти – платні вчителі “мислити, говорити і робити”, які з'явилися у другій половині V ст. до н. е. в Греції. Старогрецьке слово “софістес” означало знавця, майстра, художника, мудреця. Заслугою софістів у сфері філософії було те, що вони привернули увагу до проблеми людини,

суспільства, знання. Софістів прийнято ділити на старших і молодших. Старші – Протагор (481-411 рр. до н. е.), Горгій, Гіппій, Продік, Антіфонт, Ксеніад; молодші – Алкідам, Трасімах, Крітій, Каллікл (жили і працювали в кінці V – на початку IV ст. до н. е.). Спільне в їхніх поглядах – раціоналістичне пояснення явищ природи, етичний і соціальний релятивізм, відмова від релігії. Найціннішим у софістів є вчення про людину. Устами Протагора вони проголошують тезу: “Людина – міра всіх речей”.

Сократ (469-399 рр. до н. е.). – перший афінський (за народженням) філософ. У центрі його філософії – людина. Основні гасла філософії Сократа: “Пізнай самого себе” і “Я знаю, що я нічого не знаю”.

Маєвтика – метод філософського дослідження Сократа, результатом якого є “народження” знання (всебічне обговорення будь-якого предмета чи явища і досягнення понятійного знання).

Сократичні школи: кініки, кіренаїки, мегарики.

Кініки. Представники: Антісфен (бл. 446-366 до н. е.), Діоген Сінопський (бл. 404-323 рр. до н. е.). Філософія кініків – філософія аскетизму. Ця школа підкреслювала переваги мудреця над звичайними людьми і вважала філософію найвищою з усіх форм культури.

Кіренаїки. Представники: Арістіп (бл. 435-356 рр. до н. е.), Феодор, Гегесій та ін. Усі родом із міста Кірени. Сповідували гедонізм. Гедонізм – етичне вчення, яке найвищу цінність життя вбачає у насолоді. Гедонізм – різновидність евідемонізму. “Евідемонія” – щастя. Гедонізм, таким чином, бачить сенс життя у щасті, а щастя розуміє як насолоду. Вони вбачали у чуттєвій насолоді найвище благо.

Мегарики. Представники: Евклід Мегарський (бл. 450-380 рр. до н. е.), Стільпон, Евбулід та ін. У центрі уваги мегариків – питання логіки, мистецтва, проблема одиничного і загального. На відміну від кініків і кіренаїків, які стверджували, що існує тільки одиничне, вони вважали, що

існує тільки загальне. Евклід вчив, що цим загальним є злиття розуму, добра і Бога, що ця єдність є найвищою, вічною, нерухомою і самототожною.

Платон (427-347 рр. до н. е.) походив із афінського аристократичного роду. Справжнє ім'я Платона – Арістокл, а Платон – прізвисько, яке буквально означає – “широкий”, “широкоплечий”.

Філософська система Платона включає:

- 1) вчення про буття;
- 2) вчення про Бога;
- 3) вчення про світ;
- 4) вчення про походження світу;
- 5) вчення про душу;
- 6) вчення про пізнання;
- 7) вчення про моральність;
- 8) вчення про суспільство.

Вчення про ідеї. Платон виділяє два світи: світ речей і світ ідей. Світ чуттєвих речей не є світом дійсно суцього: чуттєві речі є недосконалими, перебувають у безперервній зміні – то виникають, то гинуть. Всьому тому, що є в них справді суцим, чуттєві речі зобов'язані своїм безтілесним праобразам – ідеям. Ідеї вічні, незмінні, безвідносні; вони не залежать від умов простору і часу. По відношенню до чуттєвих речей, ідеї є одночасно і їх причинами і тими зразками, за якими були створені ці речі. Водночас ідеї є також метою до якої прагнуть істоти чуттєвого світу. Ідеальний світ Платона протистоїть звичайному світові не тільки як абстрактне – конкретному, сутність – явищу, оригінал – копії, але і як добро – злу. Тому ідеєю всіх ідей, найвищою ідеєю Платона виступає ідея добра як такого – джерело істини, краси і гармонії. Ідея добра безлика (хоча неоплатоніки вважали платонівську ідею добра Богом). Ідея добра виражає безликий аспект філософії Платона, тоді як Бог-творець – особисте начало. Бог і ідея добра дуже близькі. Ідея добра увінчує піраміду ідей Платона.

“Ідеальна держава” Платона. Будуючи власний зразок держави, Платон зауважує, що всі існуючі види державного устрою недосконалі не тому, що вони ґрунтуються на соціальній нерівності, а тому, що ця соціальна нерівність не відповідає природній нерівності людей. Така природна нерівність породжена неоднорідністю душі. Розумній частині душі, чеснота якої у мудрості, має відповідати стан правителів – філософів; шаленій частині, чеснота якої в мужності, – стан воїнів (стражів); низовинній, хтивій частині душі – стан землеробів і ремісників. Отже, в ідеальній державі існує три групи громадян, три стани і така держава сповнена чеснот: вона мудра мудрістю своїх правителів-філософів, мужня мужністю своїх стражів, розсудлива послухністю гіршої частини держави перед її кращою частиною. Ця держава найбільш справедлива, бо в ній усі служать їй як певній цілісності і всі займаються своїми справами, не втручаючись у справи інших.

Аристотель – один із найвидатніших старогрецьких філософів (384-322 рр. до н. е.). Аристотель залишив після себе величезну творчу спадщину, яку можна розділити на вісім груп: праці з логіки, загально філософські, фізичні, біологічні, психологічні, етичні, економічні та мистецтвознавчі.

Аристотель вперше почав дослідження питання про відношення свідомості до буття, як основної проблеми філософії. Відкинув вчення Платона про ідеї і ввів поняття “матерія”. Матерію він розумів як “перший субстрат кожної речі, з котрого виникає кожна річ”. Проте була невизначенність у походженні матерії – з праматерії, яка невизначена, нереальна. Найдосконалішою формою матеріального світу є людина.

Рекомендована література:

1. Асмус В. Ф. Античная философия / Асмус В. Ф. – М. : “Высш. Школа”, 1976. – 543 с.

2. Буслинський В. А. Історія філософії : навч. посіб. / В. А. Буслинський. – Львів : Новий Світ-2000, 2007. – 220 с.
3. Буслинський В. А. Основи філософських знань : підруч. / В. А. Буслинський, П. І. Скрипка. – [3-тє вид., стереотип.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2008. – 352 с.
4. Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера / [пер. з нім.]; під ред. Є. Причепія. – К. : Тандем, 2002 – 584 с.
5. Кремень В. Г. Філософія: Мислителі. Ідеї. Концепції : підруч. / Кремень В. Г., Ільїн В. В. – К. : Книга, 2005. – 528 с.
6. Лосев А. Ф. История античной философии в конспективном изложении / Лосев А. Ф. – М. : “Мысль”, 1989. – 204 с.
7. Нахов И. М. Философия киников / Нахов И. М. – М. : “Наука”, 1982. – 224 с.
8. Петрушенко В. Л. Основи філософських знань : курс лек. [навч. посіб.]. / В. Л. Петрушенко. – Львів : Новий Світ-2000, 2007. – 296 с.
9. Петрушенко В. Л. Філософія : курс лек. [навч. посіб. для студ. вищ. закл. осв. I-IV рівнів акред.] / В. Л. Петрушенко. – Львів : Новий Світ-2000, 2008. – 448 с.
10. Філософія : навч. посіб. / [Л. В. Губерський, І. Ф. Надольний., В. П. Андрущенко та ін.]; за ред. І. Ф. Надольного. – [7-ме вид., стереотип.]. – К. : Вікар, 2010. – 455 с.
11. Філософія [підруч.] / [В. П. Андрущенко, В. І. Волович, М. І. Горлач та ін.]. – Харків : “Консум”, 2000. – 672 с.
12. Філософія : підруч. / за заг. ред. Горлача М. І., Кременя В. Г., Рибалка В. К. – Харків : Консум, 2000. – 672 с.
13. Філософія. Природа, проблематика, класичні розділи: Хрестоматія : [навч. посіб.] / [В. П. Андрущенко, Г. І. Волинка, Н. Г. Мозгова та ін.]. – К. : “Каравелла”, 2010. . – 464 с.

14. Філософія : хрестоматія / [упор. Демчик І.]. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2000. – 256 с.
15. Філософія як історія філософії : підруч. / [Бичко А. К., Бичко І. В., Табачковський В. Г., Ярошовець В. І.]; за заг. ред. Ярошовця В. І. – К. : Центр учб. л-ри, 2010. – 648 с.
16. Чанышев А. Н. Аристотель / Чанышев А. Н. – М. : “Мысль”, 1987. – 221 с.
17. Чанышев А. Н. Курс лекций по древней и средневнковой философии / Чанышев А. Н. – М. : “Высшая школа”, 1991. – 512 с.
18. Чанышев А. Н. Курс лекций по древней философии / Чанышев А. Н. – М. : “Высшая школа”, 1981. – 374 с.
19. Читанка з історії філософії. У 6 кн. / під ред. Г. І. Волинки. – К. : “Довіра”, Кн. 1. Філософія Стародавнього світу. 1992.– 207 с.

Тема 4. Особливості й напрямки середньовічної філософії

Зміст теми.

Релігійний характер філософської думки. Основна проблематика середньовічної філософії. Ідея Бога, природа і людина, як творіння Бога. Душа і тіло, розум і воля, проблема самосвідомості, концепція “священної історії”. Проблема теодицеї та антропологічна проблематика. Філософський зміст апологетики. Східна та західна патристика. Св. Августин. Боротьба проти ересей. Ареопагітики і містична теологія. Схоластика. Суперечки номіналістів і реалістів про природу загальних понять. Арабська філософія і наука. Пізньосередньовічна містика. Тома Аквінський і томізм. Ренесансний гуманізм, його специфічна відмінність від античного та християнського гуманізму. Італійське відродження. Данте, Петрарка, Макиавелі, Лоренцо Валла, Манетті, Салютатті. Пантеїзм філософії Кузанського, Бруно. Північне відродження.

Ключові поняття, персоналії, ідеї:

Принципи середньовічного світогляду: монотеїзм; теоцентризм; Бог – духовна сутність, яка перебуває за межами земного світу; всі люди є рівними перед Богом; Бог творить світ з нічого; природа не має власної сутності і не може існувати без впливу божественної енергії; людина в усьому покладається на віру в Бога; головне життєве завдання людини – спасіння душі.

Періоди середньовічної філософії: патристика (перший) і схоластика (другий).

Апологетика (II-IV ст.) – захист від критики християнського вчення. Представники: Юстин, Тертуліан, Оріген, які розробляли важливі світоглядні ідеї розуміння сутності Бога, характеру та змісту божественного творіння, природи і сутність віри, співвідношення віри і знання тощо. Апологетика виступає як характерна особливість патристики, особливо на перших її етапах.

Патристика (лат. *pater* – батько) – сукупність філософських доктрин християнських мислителів (отців церкви) II – VII ст.

Августин Аврелій (Блаженний) (354-430), представник патристики, автор твору “Сповідь”. Вважав, що основний зміст людського життя – прагнення до щастя, яке полягає у пізнанні Бога (реалізується через віру) й любові до нього. Розглядав природу гріховності й причини і наслідки першородного гріха Адама і Єви. Зло, за Августином, – вільний вибір людини, протиставлення людської волі божественній. Джерелом зла є свавілля людини. Зло трактує як нестачу або спотворення добра.

Схоластика (лат. *scholastikos* – учений, шкільний) – філософське вчення, в якому поєднані релігійно-філософські засновки з раціоналістичною методикою та формально-логічними проблемами.

Тома Аквінський (1225-1274) представник схоластики, автор праці “Сума теології”. Вважав, що джерелами пізнання Бога є не лише віра, а й розум.

П'ять доказів буття Бога за Томою Аквінським:

1. Від руху. Оскільки все в світі рухається, то має бути “першодвигун”, або “першопоштовх” руху – Бог;
2. Від причини. Всі явища і предмети мають причину свого виникнення та існування. Першопричиною всього є Бог;
3. Від необхідності. Все в світі існує не випадково, а за необхідністю. Ця необхідність – Бог;
4. Від досконалості. Всі речі мають різні ступені досконалості. Тому повинно існувати абсолютне мірило досконалості – Бог;
5. Від доцільності. У природі все має певний сенс, доцільність свого існування. А, значить, повинна існувати “остання” і головна ціль – Бог.

Чотири ступені буття за Томою Аквінським:

- “царство мінералів”, де форма є лише матеріальною оболонкою речей;
- “царство рослин”, де форма виступає як рослинна душа;
- “царство тварин”, де форма виступає як тваринна душа;
- “царство людини” де форма виступає як розумна безсмертна душа.

Універсалії – загальні родові поняття. Важливе значення для подальшого розвитку європейської філософії мала дискусія, в межах схоластики, між номіналістами і реалістами про природу загальних понять.

Реалізм (лат. *realis* – суттєвий, дійсний) – філософський напрям, згідно з яким загальні поняття (універсалії) існують реально як сутності речей. Представник: Ансельм Кентербрійський (1033-1109).

Номіналізм (лат. *nomen* – ім'я) – філософський напрям, що заперечує онтологічне значення універсалій (загальних

понять), стверджуючи, що універсалії існують не в дійсності, а тільки в мисленні. Представник: Вільям Оккам (1300-1349).

Характерні риси доби Відродження: антропоцентричний світогляд; гуманізм; відродження античної культури; поява великих географічних та наукових відкриттів; орієнтація на мистецтво.

Гуманізм, як ідейний напрям з'являється в Італії близько XIV ст. На перше місце виходять людинознавчі студії. Ідеалом людини є її різнобічна діяльність, прояв талантів й здібностей. Пріоритетними стають не походження чи багатство, а особисті чесноти та благородства. Особлива уваги приділяється творчості людини, яка передбачає перетворення себе, своєї долі і життя, своїх людських якостей.

Представники італійського гуманізму: Данте Аліґ'єрі (1265-1321), Франческо Петрарка (1304-1374), Джованні Бокаччо (1313-1375), Колюччо Салютаті (1333-1406), Джаноццо Манетті (1396-1459), Лоренцо Валла (1407-1457).

Натурфілософія доби Відродження. Нові тенденції в розвитку науки ініціювали Леонардо да Вінчі (1452-1519), Микола Копернік (1473-1543), Джордано Бруно (1548-1600), Галілео Галілей (1564-1642), Йоган Кеплер (1571-1630). М. Копернік, на основі математичних розрахунків, створив геліоцентричну систему; Й. Кеплер – математично довів теорію закономірностей руху планет; Г. Галілей – за допомогою особисто сконструйованого телескопа виявив рельєфність поверхні Місяця і Сонця.

Дж. Бруно – виразник натурфілософського світогляду Відродження, автор філософських діалогів “Про причину, принципи та Єдине”, “Про нескінченність, Всесвіт та світ” у яких представляючи неоплатонічну традицію, порушує проблеми нескінченності світу, його динамічної єдності та вічності.

Ніколло Кузанський (1401-1464). Центральною проблемою його філософії є проблема співвідношення Бога та світу. Бог не має нічого протилежного собі і охоплює усе.

Предметом пізнання є Бог, який існує в нерозривній єдності зі світом природи, що досягається людськими відчуттями. Пізнання “розгорненого” світу, тобто Бога, є справою розуму, а не віри, що хоче досягнути Бога у його “згорнений” формі.

Ніколло Макіавеллі (1469-1527) – автор відомого трактату “Державець” в якому описує способи створення сильної держави в умовах, коли, на його думку, доброчинство в народі перебуває на низькому рівні. Н. Макіавеллі стверджує, що державець не обов’язково має дотримуватись правових, релігійних чи моральних норм. Він має керуватись реальними фактами, може бути жорстоким, хитрим, грішним та нещадним. Лише в такий спосіб глава держави зможе панувати над стихією людської поведінки, що впливає з жадоби багатства, добробуту та інстинктів, котрі супроводжують життя громадян. Моральна позиція державця не повинна збігатися з моральними приписами, які прийняв і сповідує широкий загал. Мораль правителя Н. Макіавеллі часто визначають як зразок цинізму та аморальності в політиці. Термін “макіавеллізм” із часом став синонімом політики, що керується принципом “мета виправдовує засоби”.

Рекомендована література:

1. Буслинський В. А. Історія філософії : навч. посіб. / В. А. Буслинський. – Львів : Новий Світ-2000, 2007. – 220 с.
2. Буслинський В. А. Основи філософських знань : підруч. / В. А. Буслинський, П. І. Скрипка. – [3-тє вид., стереотип.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2008. – 352 с.
3. Горфункель А. Х. Джордано Бруно / Горфункель А. Х. – М. : “Мысль”, 1973. – 175 с.
4. Горфункель А. Х. Томмазо Кампанелла / Горфункель А. Х. – М. : “Мысль”, 1969. – 247 с.
5. Доброхотов А. Л. Данте Алигьери / Доброхотов А. Л. – М. : “Мысль”, 1990. – 208 с.

6. История диалектики XIV-XVIII вв. / [Т. И. Ойзерман, В. В. Соколов, А. Х. Горфункель и др.]. – М. : “Мысль”, 1974. – 356 с.
7. Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера / [пер. з нім.]; під ред. Є. Причепія. – К. : Тандем, 2002. – 584 с.
8. Кремень В. Г. Філософія: Мислителі. Ідеї. Концепції : підруч. / Кремень В. Г., Ільїн В. В. – К. : Книга, 2005. – 528 с.
9. Петрушенко В. Л. Основи філософських знань : курс лек. [навч. посіб.]. / В. Л. Петрушенко. – Львів : Новий Світ-2000, 2007. – 296 с.
10. Петрушенко В. Л. Філософія : курс лек. [навч. посіб. для студ. вищ. закл. осв. I-IV рівнів акред.] / В. Л. Петрушенко. – Львів : Новий Світ-2000, 2008. – 448 с.
11. Філософія : навч. посіб. / [Л. В. Губерський, І. Ф. Надольний., В. П. Андрущенко та ін.]; за ред. І. Ф. Надольного. – [7-ме вид., стереотип.]. – К. : Вікар, 2010. – 455 с.
12. Філософія [підруч.] / [В. П. Андрущенко, В. І. Волович, М. І. Горлач та ін.]. – Харків : “Консум”, 2000. – 672 с.
13. Філософія : підруч. / за заг. ред. Горлача М. І., Кременя В. Г., Рибалка В. К. – Харків : Консум, 2000. – 672 с.
14. Філософія. Природа, проблематика, класичні розділи : Хрестоматія : [навч. посіб.] / [В. П. Андрущенко, Г. І. Волинка, Н. Г. Мозгова та ін.]. – К. : “Каравелла”, 2010. – 464 с.
15. Філософія : хрестоматія / [упор. Демчик І.]. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2000. – 256 с.
16. Філософія як історія філософії : підруч. / [Бичко А. К., Бичко І. В., Табачковський В. Г., Ярошовець В. І.]; за заг. ред. Ярошовця В. І. – К. : Центр уч. л-ри, 2010. – 648 с.

17. Чанышев А. Н. Курс лекций по древней и средневековой философии / Чанышев А. Н. – М. : “Высшая школа”, 1991. – 512 с.

Тема 5. Філософські пошуки Нового часу

Зміст теми.

Особливості світогляду Нового часу. Наукова революція XVII ст. Проблема методу пізнання (індукція Ф.Бекона, дедукція Р.Декарта). Механіцизм та дуалізм. Раціоналізм та емпіризм. Проблема першооснови світу (Спіноза, Лейбніц, французькі матеріалісти). Сенсуалістична теорія пізнання (Локк, Берклі, Юм). Вчення про природне походження держави. Проблема людини в філософії Просвітництва.

Ключові поняття, персоналії, ідеї:

Завдання філософії Нового часу – розробка та обґрунтування методів наукового пізнання.

Напрямки філософії Нового часу: емпіризм та раціоналізм (формується в XVII ст. як два протилежні).

Емпіризм – проголошує, що основний зміст наукове пізнання отримує з чуттєвого досвіду, в знаннях немає нічого, чого б раніше не було в чуттєвому досвіді суб'єкта.

Раціоналізм – що розум не привносить ніякого нового змістовного знання, а лише систематизує дані чуттєво-сенситивного досвіду. Раціоналізм наголошує, що основний зміст наукового знання досягається через діяльність розуму, розсудку та інтелектуальної інтуїції, а чуттєво-сенситивне пізнання лише підштовхує розум до діяльності.

Представники емпіризму: засновник – англійський філософ Френсіс Бекон (1561-1626), основні ідеї якого викладені у працях “Новий органон” (1620) і “Про гідність та примноження наук” (1623). Продовжували розвивати напрям Ф. Бекона: Томас Гоббс (1588-1679) – праці “Левіафан” (1651), “Про тіло” (1655), “Про людину” (1658); Джон Локк

(1632-1704) – праці “Досвід про людське розуміння” (1690), “Два трактати про державне управління” (1690), “Думки про виховання” (1693), “Розумність християнства” (1695); Давід Юм (1711-1776) – праці “Трактат про людське пізнання” (1748), “Дослідження про принципи моралі” (1751).

Представники раціоналізму: засновник – французький філософ Рене Декарт, латинізоване ім'я – Ренату Картезіус (1596-1650), праці: “Міркування про метод” (1637), “Роздуми про першу філософію” (1641), “Начала філософії” (1644), “Пристрасті душі” (1649). Продовжували розвивати напрям Р.Декарта: нідерландський філософ Бенедикт Спіноза (1632-1677), праці: “Короткий трактат про Бога, людину та її щастя”, “Трактат про вдосконалення розуму”, “Богословсько-політичний трактат” (1670), “Етика” (1677); французький математик, фізик і філософ Блез Паскаль (1623-1662), “Геометричний розум”, “Про мистецтво переконувати”, “Апологія християнства”, “Думки”.

Наукова індукція – метод, за допомогою якого відбувається сходження від одиничних фактів, окремих спостережень до теоретичних узагальнень. Запропонований Ф. Беконем, як метод наукового пізнання природи, який би найкоротшим шляхом вів до істини, правильно орієнтував пізнавальну і практичну діяльність людини, щонайбільше збільшуючи її ефективність.

“Примари” розуму (помилкові судження) за Ф. Беконем. Новий метод може зустріти на своєму шляху багато перешкод, хибних уявлень, забобонів, які, наче примари, відволікають пізнання від істини, тому від них треба звільнитись перед тим, як починати пізнання. На думку Бекона, існує чотири види примар:

1) **“примари Роду”**, пов'язані з недосконалістю людського розуму та органів чуття людини. Вони укорінені в самій людській природі. Під впливом цих “примар” людина розглядає природу аналогічно зі своїми специфічними рисами, антропологізує її. Вони є вродженими, тому позбутися їх

практично неможливо. Одначе, усвідомлення небезпеки цих суб'єктивних перешкод у пізнавальній діяльності і дослідницька дисципліна можуть послабити їхній вплив.

2) **“примари Печери”**, зумовлені індивідуальними особливостями людини, її вихованням, звичками, що примушують людину спостерігати природу ніби із своєї печери. “Примари Печери”, як і “примари Роду”, є проявом суб'єктивного ставлення людини до природи. Ці “примари” можна подолати шляхом колективного досвіду, врівноваженістю та неупередженістю в судженнях.

3) **“примари Площі”**, найбільш небезпечні, проникають у пізнання разом зі словами та іменами. Вони породжуються спілкуванням людей і зумовлені вживанням застарілих понять, суджень, слів.

4) **“примари Театру”**, породжуються сліпою вірою людей в авторитети, стародавні традиції, традиційні філософські системи, які своїми штучними побудовами нагадують театральні дійства. Щоб очистити пізнання від цих примар, треба, на думку Бекона, виходити лише з досвіду і безпосереднього вивчення природи, бути вільним і самостійним у своїх твердженнях та висновках, незалежним від авторитетів, бо істина є дочкою часу, а не авторитетів.

Шляхи пізнання. Ф. Бекон виділяє три таких шляхи:

1. Шлях павука, тобто спроба людського розуму виводити істини з самого себе. Цей шлях є уособленням абстрактного раціоналізму.

2. Шлях мурахи, що уособлює однобічний емпіризм, який зводить пізнання до нагромадження голих фактів.

3. Шлях бджоли – справжній шлях науки. Як бджола переробляє нектар у дорогоцінну речовину – мед, так і справжній науковець перетворює емпіричні факти за допомогою раціональних методів у наукову істину.

Дедукція – метод за допомогою якого на основі істинних загальних положень робиться висновок щодо істинності окремих положень.

Правила дедуктивного методу Р. Декарта:

1. Піддавай усе сумніву. Істинними є лише ті положення, які не викликають сумніву і не потребують доведення – тільки вони можуть бути вихідним пунктом пізнання. Таким вихідним положенням для Р.Декарта є теза “Я мислю” (неможливо заперечувати положення “Я мислю”, бо факт заперечення є теж проявом мислення). На підставі цього Р. Декарт робить висновок: “Мислю, отже існую” (“Cogito ergo sum”).

2. Аналітичне вивчення природних явищ. Кожну проблему слід ділити на простіші доти, доки не прийдемо до очевидних речей.

3. “Дотримуйся певного порядку мислення”. Починати вивчення явища потрібно з найпростіших і доступних для пізнання предметів і поступово сходити до важчих, складніших.

4. Досягнення повноти знання. Це правило передбачає детальний аналіз та вивчення всіх ланок сходження до істини.

Теорія суспільного договору Т. Гоббса. Усі люди від природи рівні, прагнуть до хорошого життя і не хочуть поступатися один одному. Такий природний стан людства – це стан війни всіх проти всіх. У цьому стані люди перебувають до того часу, доки не сформується спільна влада, що тримає усіх індивідів у страхі. Влада – єдиний спосіб дійти між людьми згоди, яка базується на угоді між ними. Її суть полягає в тому, що кожний індивід зрікається права володіти самим собою, а передає його одній людині чи групі людей. Коли це відбулося, то сукупність людей, об’єднана у такий спосіб в одній особі, називається державою (твір “Левіафан”). Із виникненням держави на місце законів природи приходять закони суспільства, а місце природного права посідає громадянське право. За своєю істотою громадянське право – це перенесене на державу природне право. Індивід у державі отримує разом із обмеженням своїх прав правовий захист як громадянин держави з чітко окресленими правами.

Просвітництво – ідейний рух, що поширився Європою у XVIII ст., в основу якого лягла віра в розум як джерело знання і як засаду щастя, віра в науку, соціальний прогрес.

Представники Просвітництва: Ф. Вольтер (1694-1778), Ш. Монтеск'є (1689-1755), Ж.-Ж. Руссо (1712-1778), Д. Дідро (1713-1784), Ж. Ламетрі (1709-1751), К. Гельвецій (1715-1771) та ін.

Рекомендована література:

1. Буслинський В. А. Історія філософії : навч. посіб. / В. А. Буслинський. – Львів : Новий Світ-2000, 2007. – 220 с.
2. Буслинський В. А. Основи філософських знань : підруч. / В. А. Буслинський, П. І. Скрипка. – [3-тє вид., стереотип.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2008. – 352 с.
3. Диалектический и исторический материализм / под общ. ред. А. Г. Мысливченко, А. П. Шептулина. – М. : Политиздат, 1988. – 446 с.
4. Дидро Д. Сочинения : в 2-х т. / Дидро Д. [пер. с франц.; сост., ред., вступит. ст. и примеч. В. Н. Кузнецова]. – М. : “Мысль”, Т. 1. 1986. – 592 с.
5. Дидро Д. Сочинения: в 2-х т. / Дидро Д. [пер. с франц.; сост., ред., вступит. ст. и примеч. В. Н. Кузнецова]. – М. : “Мысль”, Т. 2. 1986. – 604 с.
6. Декарт Р. Сочинения : в 2-х т. / Декарт Р. [пер.с лат. и франц.; сост., ред., вступит. ст. В. В. Соколова]. – М. : “Мысль”, Т. 1.1989. – 654 с.
7. История диалектики XIV-XVIII вв. / [Т. И. Ойзерман, В. В. Соколов, А. Х. Горфункель и др.]. – М. : “Мысль”, 1974. – 356 с.
8. Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера / [пер. з нім.]; під ред. Є. Причепія. – К. : Тандем, 2002. – 584 с.
9. Кремень В. Г. Філософія: Мислителі. Ідеї. Концепції : підруч. / Кремень В. Г., Ільїн В. В. – К. : Книга, 2008. – 525 с.

10. Петрушенко В. Л. Основи філософських знань : курс лек. [навч. посіб.]. / В. Л. Петрушенко. – Львів : Новий Світ-2000, 2007. – 296 с.

11. Петрушенко В. Л. Філософія : курс лек. [навч. посіб. для студ. вищ. закл. осв. I-IV рівнів акред.] / В. Л. Петрушенко. – Львів : Новий Світ-2000, 2008. – 448 с.

12. Современная западная философия: словарь / [сост. Малахов В. С., Филатов.В. П.]. – М. : Политиздат, 1991. – 414 с.

13. Філософія : навч. посіб. / [Л. В. Губерський, І. Ф. Надольний., В. П. Андрущенко та ін.]; за ред. І. Ф. Надольного. – [7-ме вид., стереотип.]. – К. : Вікар, 2010. – 455 с.

14. Філософія [підруч.] / [В. П. Андрущенко, В. І. Волович, М. І. Горлач та ін.]. – Харків : “Консум”, 2000. – 672 с.

15. Філософія : підруч. / за заг. ред. Горлача М. І., Кременя В. Г., Рибалка В. К. – Харків: Консум, 2000. – 672 с.

16. Філософія. Природа, проблематика, класичні розділи: Хрестоматія : [навч. посіб.] / [В. П. Андрущенко, Г. І. Волинка, Н. Г. Мозгова та ін.]. – К. : “Каравелла”, 2010. – 464 с.

17. Філософія : хрестоматія / [упор. Демчик І.]. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2000. – 256 с.

18. Філософія як історія філософії : підруч. / [Бичко А. К., Бичко І. В., Табачковський В. Г., Ярошовець В. І.]; за заг. ред. Ярошовця В. І. – К. : Центр учб. л-ри, 2010. – 648 с.

Тема 6. Розквіт і криза класичної філософії

Зміст теми.

Специфіка німецької класичної філософії. Агностицизм І. Канта. Межі метафізики, теоретичний і практичний розум, здатність судження. Суб’єктивізм Фіхте, тотожність Я і не-Я. Натурфілософія і об’єктивний ідеалізм Шеллінга. Система трансцендентального ідеалізму. Суперечність системи і

методу Гегеля. Фейербах, як критик гегеліанства. Антропологічний матеріалізм Фейербаха. Марксизм, нова концепція соціального буття. Матеріалістичне розуміння історії. Поняття ідеології та суспільної свідомості. Формаційний підхід до розвитку суспільства, пошуки всезагальних законів суспільного розвитку. Концепція матеріалістичної діалектики. Класи і класова боротьба на економічному ґрунті. Нова концепція рушійних сил історії.

Ключові поняття, персоналії, визначення:

Німецька класична філософія представлена філософськими концепціями Німеччини приблизно за сторічний період, зокрема, такими мислителями, як Іммануїл Кант (1724-1804), Йоганн Готліб Фіхте (1762-1814), Фрідріх Вільгельм Шеллінг (1775-1854), Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770-1831), Людвіг Андреас Фейербах (1804-1872).

І. Кант – автор праць “Критика чистого розуму” (1781), “Критика практичного розуму”(1788) та ін., присвячених осмисленню філософії як науки, гносеології, проблем людської свободи та моральності і які стали подією в історії людської культури.

Філософія, за І. Кантом, має відповісти на такі питання: ”Що я можу знати?”, “Що я маю робити?”, “Чого я можу сподіватись?”.

Два види знання за І. Кантом: досвідне (апостеріорне) та незалежне від досвіду (апріорне).

Апостеріорне знання – це знання набуте в процесі досвіду.

Апріорне знання – це знання, що передуює досвіду, обумовлює його і незалежне від нього.

Два світи за І. Кантом: **світ явищ** – існує в нашому досвіді, у просторі та часі; **світ речей у собі** – не підлягає пізнанню і перебуває поза простором і часом, за межами людської свідомості і його І. Кант визначає як **трансцендентний світ**.

Категоричний імператив І. Канта: чини так, щоб норми твоєї поведінки могли стати законом для діяльності усіх людей (чини так, щоб максима твоєї волі лягла в основу законодавства).

Й.-Г. Фіхте називає свою філософію вченням про науку (науковчення).

Теорія науковчення Фіхте базується на таких положеннях:

- 1) “Я покладає (творить) Я”. Це стверджує самототожність “Я” (самоусвідомлення себе);
- 2) “Я покладає не-Я (Я-суб’єкт, не-Я – об’єктивна реальність, природа);
- 3) “Я покладає, і Я, і не-Я”. Це зняття протилежності і ствердження їх тотожності.

Філософська система Ф.-В. Шеллінга складається із:

1. “Системи теоретичної філософії”;
2. “Системи практичної філософії”;
3. “Філософії мистецтва” (теологія і мистецтво).

Г.-В.-Ф. Гегель – автор праць “Феноменологія духу” (1807), “Наука логіки” (1812-1816), “Енциклопедія філософських наук” (1817) та ін.

Тотожність мислення та буття – вихідний пункт філософської концепції Гегеля.

Мислення, за Гегелем, це не лише суб’єктивна людська діяльність, а й незалежна від людини об’єктивна сутність, першооснова всього суцього. Мислення відчужує своє буття у формі матерії (природи), яка є “інобуттям” цього об’єктивно існуючого мислення, або, як він ще його називає, абсолютної ідеї. Абсолютна ідея є активною і діяльною, вона мислить і пізнає себе, проходячи у своєму розвитку три етапи.

Етапи розгортання абсолютної ідеї:

- 1) перший етап триває до виникнення природи і людини, коли абсолютна ідея перебуває поза часом і простором у стихії “чистого мислення” і виступає системою логічних понять та категорій, як система логіки;

2) на другому етапі духовне начало з самого себе породжує природу, яку Гегель називає “інобуттям” абсолютної ідеї;

3) третій етап розвитку абсолютної ідеї – це абсолютний дух. На цьому етапі абсолютна ідея залишає створену природу і повертається до самої себе, але вже на основі людського мислення (самопізнання ідеї).

Абсолютний дух – це вищий щабель у розвитку абсолютної ідеї і виражається через людство та людську історію.

Філософія духу включає в себе:

1) вчення про суб’єктивний дух (антропологія, феноменологія, психологія);

2) вчення про об’єктивний дух (право, мораль, держава);

3) вчення про абсолютний дух (мистецтво, релігія, філософія).

Л.-А. Фейєрбах своєю філософською системою завершує німецьку класичну філософію. Головним завданням філософії Фейєрбаха була критика релігії. Він вважав, що релігійний об’єкт не перебуває як чуттєвий об’єкт поза людиною, а прихований у ній самій, утаємничений у свідомості людини. Бог є не фізичною, не космічною, а психологічною істотою – він є дзеркалом душі людини.

Карл Маркс (1818-1883) – німецький філософ, економіст, політик, засновник марксизму. Створюючи своє вчення опирався на здобутки німецької класичної філософії, англійську політичну економію й французький утопічний соціалізм. Стояв на позиціях матеріалізму і діалектики. Одна з головних ідей його вчення – обґрунтування всесвітньо-історичної ролі пролетаріату.

Рекомендована література:

1. Буслинський В. А. Історія філософії : навч. посіб. / В. А. Буслинський – Львів : Новий Світ-2000, 2007. – 220 с.

2. Буслинський В. А. Основи філософських знань : підруч. / В. А. Буслинський, П. І. Скрипка. – [3-тє вид., стереотип.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2008. – 352 с.
3. Кант І. Естетика / Кант І. [пер. з нім. Б. Гавришкова]. – Львів : Аверс, 2007. – 360 с.
4. Каримский А. М. Философия истории Гегеля / Каримский А. М. – М. : Изд.-во МГУ, 1988. – 270 с.
5. Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера / [пер. з нім.]; під ред. Є. Причепія. – К. : Тандем, 2002. – 584 с.
6. Кочарян М. Т. Польш Гольбах / Кочарян М. Т. – М. : “Мысль”, 1977. – 187 с.
7. Кремень В. Г. Філософія: Мислителі. Ідеї. Концепції : підруч. / Кремень В. Г., Ільїн В. В. – К. : Книга, 2005. – 528 с.
8. Марксизм : pro и contra / [В. И Толстых, В. П. Лебедев, В. Э. Матизен и др.]. – М. : “Республика”, 1992. – 334 с.
9. Петрушенко В. Л. Основи філософських знань : курс лек. [навч. посіб.]. / В. Л. Петрушенко. – Львів : Новий Світ-2000, 2007. – 296 с.
10. Петрушенко В. Л. Філософія : курс лек. [навч. посіб. для студ. вищ. закл. осв. I-IV рівнів акред.] / В. Л. Петрушенко. – Львів : Новий Світ-2000, 2008. – 448 с.
11. Філософія : навч. посіб. / [Л. В. Губерський, І. Ф. Надольний., В. П. Андрущенко та ін.]; за ред. І. Ф. Надольного. – [7-ме вид., стереотип.]. – К. : Вікар, 2010. – 455 с.
12. Філософія [підруч.] / [В. П. Андрущенко, В. І. Волович, М. І. Горлач та ін.]. – Харків : “Консум”, 2000. – 672 с.
13. Філософія : підруч. / за заг. ред. Горлача М. І., Кременя В. Г., Рибалка В. К. – Харків: Консум, 2000. – 672 с.
14. Філософія. Природа, проблематика, класичні розділи: Хрестоматія : [навч. посіб.] / [В. П. Андрущенко,

Г. І. Волинка, Н. Г. Мозгова та ін.]. – К. : “Каравелла”, 2010. – 464 с.

15. Філософія : хрестоматія / [упор. Демчик І.]. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2000. – 256 с.

16. Філософія як історія філософії : підруч. / [Бичко А. К., Бичко І. В., Табачковський В. Г., Ярошовець В. І.]; за заг. ред. Ярошовця В. І. – К. : Центр учб. л-ри, 2010. – 648 с.

Тема 7. Посткласична філософія ХІХ-ХХІ ст.

Зміст теми.

Особливості й причини кризи класичної філософії. А.Шопенгауер, як критик гегеліанства. Світ, як абсолютна воля і уявлення. Ірраціоналізм і песимізм. Життя, як страждання (С.Керкегор). Воля до життя. Переоцінка цінностей, воля до влади і творчості Ф.Ніцше. Ідея надлюдини. Віталізм і філософія історії О.Шпенглера. Ідея філософії життя у творчості Дільтея і Зіммеля. Позитивізм і неопозитивізм. Екзистенціалізм, його основні напрямки та проблеми. Ясперс, Хайдеггер, Сартр, Камю, російська релігійна філософія. Школа психоаналізу. Фройдизм і неофройдизм. Філософська антропологія (Шелер, Плеснер, Гелен). Тейярдизм та структурна антропологія. Гендерна філософія. Еволюція релігійної філософії (Марітен, Жільсон, Войтила, Бохеньський). Неотомізм, проблема співвідношення віри і знання. Персоналізм (Муньє), прагматизм (Пірс, Джеймс), інструменталізм (Дьюї). Феноменологічна філософія про світ, як основу суб'єктивності (Гуссерль), особливості феноменологічної методології. Філософська герменевтика, її витоки (Шляйермахер, Дільтей, Гадамер). Структуралізм і постструктуралізм. Філософія постмодерну (Барт, Дельоз, Дерріда, Ліотар та ін.).

Ключові поняття, напрямки, персоналії:

Сцієнтизм (від лат. scientia – наука) – філософсько-світоглядний напрям, пов'язаний з обґрунтуванням здатності науки вирішити всі соціальні проблеми.

Антисцієнтизм – філософсько-світоглядний напрям, пов'язаний з критичним аналізом науки та її впливу на суспільство.

Раціоналізм і ірраціоналізм в XIX-XX століттях постають як філософське підґрунтя найважливіших засобів пізнання світу, управління людською діяльністю і впливу на розвиток суспільства.

Раціоналізм представлений *неогегельянством*, до якого належать: англійський філософ Ф.Г. Бредлі (1846-1924), Р. Дж. Коллінгвуд (1889-1943), американський філософ Д. Ройс (1855-1916); італійські філософи Б. Кроче (1866-1952) і Дж. Джентіле (1875-1944) та ін; *неораціоналізмом*, до якого належать: французький філософ Г. Башляр (1884-1962), швейцарські вчені – Ф. Гонсет (1890-1975) і Ж. Піаже (1896-1980); *раціовіталізмом*, до якого належить іспанський філософ Х. Ортега-і-Гассет (1883-1955); *лінгвістичною феноменологією*, до якої належать: англійський філософ Дж. Остін (1911-1960); *критичним раціоналізмом* англійського філософа К. Поппера (1902-1994); *філософією техніки* у формі технологічного детермінізму, до якої належать вчені: Д. Белл (1919-2011), Дж.К. Гелбрейт (1908-2006), Г. Кан (1922-1984), О. Тоффлер (н. 1928), Р. Арон (1905-1983), Ж. Еллюль (1912-1994) та ін; *методологією науки*, до якої належать: американський історик, філософ Т. Кун (1922-1996), філософ П. Фейєрабенд (1924-1994), англійський філософ, історик науки І. Лакатос (1922-1974), французький філософ, історик науки А. Койре (1892-1964) та іншими напрямками.

Неогегельянство – раціоналістичний напрям у філософії ідеалістичного спрямування кінця XIX – першої третини XX століття. Виявляє себе як інтерпретація філософії

Г.В.Ф. Гегеля в світлі нових філософських ідей, наприклад, розкладання за допомогою діалектики “чуттєвості” і “матеріальності” для досягнення позаемпіричної реальності; сполучення гегелівського вчення про абсолютну ідею з розглядом індивідуальності і свободи особистості, інтерпретація історичного процесу та ін.

Раціовіталізм – з’явився як результат критики раціоналізму, (у викладі філософії Нового часу, зокрема Р. Декарта). Х. Ортега-і-Гассет не приймає раціоналізму Р. Декарта, так як у його філософії людина тільки пізнає, а багато проявів буття людини залишилися за межами його дослідження. Ортега-і-Гассет намагається відкрити та обґрунтувати нову роль розуму, що дозволить зрозуміти єдність людини зі світом. І світ цей – не тільки зовнішній світ міжособистісних взаємовідносин, але і внутрішній, особистісний світ, в основі якого лежить вільний індивідуальний вибір.

Ірраціоналізм, представлений “*філософією життя*” до якої належать: Ф. Ніцше (1844-1900), В. Дільтей (1833-1911), Г. Зіммель (1858-1918), А. Бергсон (1859-1941); *психоаналітичною філософією* до якої належать: З. Фрейд (1856-1939), К. Г. Юнг (1875-1961), А. Адлер (1870-1937), К. Хорні (1885-1952), Е. Фромм (1900-1980); *екзистенціалізмом* до якого належать: К. Ясперс (1883-1969), М. Хайдеггером (1889-1976), Ж-П. Сартр (1905-1980), А. Камю (1913-1960), Г. Марсель (1889-1973).

Екзистенціалізм – філософське відображення драматизму епохи ХХ ст. Він виникає в період світових воєн (у Німеччині – в Першу світову війну, у Франції – в Другу світову війну) і розглядає самопочуття людини, поставленої між життям і смертю, буттям і небуттям. Головна його проблема – відчуження індивіда від суспільства. Екзистенціалізм розуміє відчуження багатосторонньо: і як перетворення діяльності індивіда, її продуктів в самотійну, ворожу йому силу, і як протистояння людині держави, всієї

організації праці в суспільстві, різних громадських інститутів, інших членів суспільства і т.п.

Школи екзистенціалізму:

- німецька, яка започаткувала екзистенціалізм, представниками якої є Карл Ясперс (1883-1969) і Мартін Хайдеггер (1889-1976);
- французька, представниками якої є Жан Поль Сартр (1905-1980), Альбер Камю (1913-1960), Габріель Оноре Марсель (1889-1973).

Філософська антропологія – одне з вчень про людину, її сутність і природу. Представники: Макс Шелер (1874-1928), Арнольд Гелен (1904-1976), Гельмут Плеснер (1892-1985).

Макс Шелер – автор робіт “Місце людини в космосі” (1928), “Людина й історія”, “Про вічне в людині”, “Сутність і форми симпатії” (1923). Людина, за М. Шелером, принципово відмінна від тварин істота. Ця відмінність полягає не у складності організації чи здібностях, а в духовності. Людина – це місце зустрічі, перетину духу та життя. Головна здатність людини – спрямованість до Бога, переживання абсолютних цінностей та вищих потреб, інтересів.

Неотомізм виник наприкінці ХІХ ст. В його основі лежить філософія Томи Аквінського. Неотомізм був проголошений Енциклікою Папи Льва ХІІІ (1879 р.) єдиною істинною філософією, що відповідає християнському вченню і є офіційною філософією католицизму. Міжнародним центром неотомізму є Вищий інститут філософії в Бельгії і Папська католицька академія в Римі.

Предмет неотомізму: філософське обґрунтування буття Бога, докази різних релігійних догм, розгляд “чистого буття” як духовної першооснови, тлумачення природничо-наукових теорій і соціальної практики.

Представники неотомізму: Жак Марітен (1882-1973), Етьєн Анрі Жільсон (1884-1978), Юзеф Марія Бохенський (1902-1995), Густав Андреас Веттер (1911-1989).

Структуралізм, як конкретний метод дослідження, звертається до процесів діяльності; опосередкований спілкуванням їх учасників за допомогою знакових систем, перш за все природної мови, а також первісними соціальними і культурними структурами. Представники: видатний французький історик, теоретик культури Мішель Поль Фуко (1926-1989) – автор праць “Археологія знання”, “Нагляд і кара”, “Воля до знання”, “Безумство і нерозуміння”.

Франкфуртська школа (неомарксизм). Виникає у 1930 р., коли керівником Інституту соціальних досліджень у Франкфурті-на-Майні став Макс Хоркхаймер (1895-1973). В цей час з ним працювали Теодор Адорно (1903-1969), Герберт Маркузе (1898-1979), Еріх Фромм (1900-1980). Цих філософів називають представниками першого покоління франкфуртської соціально-філософської школи. Вони розвивали критичний аналіз суспільства спираючись на вчення Маркса. Друге покоління з'явилося в 60-их рр. До представників другого покоління франкфуртців належать Юрген Хабермас (1929), Альбрехт Вельмер (1933), Клаус Оффе (1940).

Герменевтика. Термін “герменевтика” (з грец.: роз'яснюю, тлумачу) означає мистецтво і теорію інтерпретації текстів. До герменевтики зверталися вже древні філософи, які займалися тлумаченням міфів, філософських текстів та афоризмів, символів і іносказань. Неоплатоніки, наприклад, працювали над роз'ясненням творів Гомера, Платона та інших мислителів. Християнські філософи тлумачили Біблію. В епоху Відродження багато уваги приділялося тлумаченню пам'ятників античності. Як філософська проблема, герменевтика була поставлена і розроблена німецькими філософами Ф. Шлегелем (1772-1829), якому належать праці “Розмова про поезію”, “Про вивчення грецької поезії” і Ф. Шлейермахером (1768-1834) – автором “Монологів” і “Діалектики”. Їх зацікавила “філософія мови”, перш за все проблеми відображення

об'єктивно прекрасного в поезії (особливо давньогрецької), а також у мистецтві і в різних фрагментах культури. Звернувся до проблем герменевтики і німецький філософ В. Дільтей (1833-1911). Він не тільки досліджував історію виникнення герменевтики, а й визначив її як метод інтерпретації культури минулого на основі відтворення “душевно духовного життя” досліджуваної епохи.

Постмодернізм – соціально-культурне й філософське явище, яке позначає тенденції і процеси в сучасному суспільстві в останні десятиліття. Представники: Мішель Фуко (1926-1984), Жан-Франсуа Ліотар (1924-1998), Жак Дерріда (1930-2004), Річард Рорті (1931-2007) та ін.

Принципи філософії постмодернізму: істина неоднозначна, багатовимірна; дійсність не є даністю, вона формується під впливом людини; множинність моделей реальності, жодна з яких не може бути істинною; процес пізнання є лише інтерпретацією світу, а не його відображенням.

Рекомендована література:

1. Буслинський В. А. Історія філософії : навч. посіб. / В. А. Буслинський. – Львів : Новий Світ-2000, 2007. – 220 с.
2. Буслинський В. А. Основи філософських знань : підруч. / В. А. Буслинський, П. І. Скрипка. – [3-тє вид., стереотип.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2008. – 352 с.
3. Дьяконова Н. Я. Английский романтизм / Дьяконова Н. Я. – М. : “Наука”, 1978. – 208 с.
4. Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство / Камю А. – М. : Политиздат, 1990. – 415 с.
5. Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера / [пер. з нім.]; під ред. Є. Причепія. – К. : Тандем, 2002. – 584 с.

6. Кремень В. Г. Філософія: Мислителі. Ідеї. Концепції : підруч. / Кремень В. Г., Ільїн В. В. – К. : Книга, 2005. – 528 с.

7. Марксизм : pro и contra / [В. И Толстых, В. П. Лебедев, В. Э. Матизен и др.]. – М. : “Республика”, 1992. – 334 с.

8. Петрушенко В. Л. Основи філософських знань : курс лек. [навч. посіб.]. / В. Л. Петрушенко. – Львів : Новий Світ-2000, 2007. – 296 с.

9. Петрушенко В. Л. Філософія : курс лек. [навч. посіб. для студ. вищ. закл. осв. I-IV рівнів акред.] / В. Л. Петрушенко. – Львів : Новий Світ-2000, 2008. – 448 с.

10. Современная западная философия: словарь / [сост. Малахов В. С., Филатов.В. П.]. – М. : Политиздат, 1991. – 414 с.

11. Філософія : навч. посіб. / [Л. В. Губерський, І. Ф. Надольний., В. П. Андрущенко та ін.]; за ред. І. Ф. Надольного. – [7-ме вид., стереотип.]. – К. : Вікар, 2010. – 455 с.

12. Філософія [підруч.] / [В. П. Андрущенко, В. І. Волович, М. І. Горлач та ін.]. – Харків : “Консум”, 2000. – 672 с.

13. Філософія : підруч. / за заг. ред. Горлача М. І., Кременя В. Г., Рибалка В. К. – Харків: Консум, 2000. – 672 с.

14. Філософія. Природа, проблематика, класичні розділи: Хрестоматія : [навч. посіб.]. / [В. П. Андрущенко, Г. І. Волинка, Н. Г. Мозгова та ін.]. – К.: “Каравелла”, 2010. – 464 с.

15. Філософія : хрестоматія / [упор. Демчик І.]. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2000. – 256 с.

16. Філософія як історія філософії : підруч. / [Бичко А. К., Бичко І. В., Табачковський В. Г., Ярошовець В. І.]; за заг. ред. Ярошовця В. І. – К: Центр учб. л-ри, 2010. – 648 с.

17. Читанка з історії філософії. У 6 кн. / під ред. Г. І. Волинки. – К. : “Довіра”, Кн. 6. Зарубіжна філософія ХХ ст. 1993.– 239 с.

Тема 8. Особливості української філософії

Зміст теми.

Проблема національного характеру філософського мислення. Менталітет. Проблема “людина – Бог” у духовній культурі Княжої доби. Основні пам’ятки (оригінальні та перекладні), їх проблематика. Вирішення українськими мислителями проблеми “людина-природа”. Філософія в Києво-Могилянській академії, аристотелізм як основа філософського професіоналізму. Сковорода і неоплатонічна традиція в Україні. Український романтизм як філософія і світогляд, національна ідея як філософська проблема. Філософія в Київській духовній академії та Київському університеті.

“Червоний позитивізм” в українській філософії ХХ ст. Філософська думка в діаспорі (Д. Чижевський, О. Кульчицький).

Ключові поняття, персоналії, ідеї:

Історія української філософії є органічним складником історії всесвітньої філософії; вона розкриває особливості та специфіку розвитку філософської думки українського народу.

Найдавніші пам’ятки писемності Київської Русі, у яких містяться філософські ідеї: “Повість временних літ”, “Ізборники Святослава” 1073 та 1076 р., “Моління Данила Заточника”, “Слово про Закон і Благодать” Іларіона, “Послання Володимира Мономаха”, твори Климентя Смолятича, Кирила Туровського та інші.

Онтологічна проблематика у пам’ятках Київській Русі. Відповідно до християнського трактування картини світу, який розпадається на світ наявний, (недосконалий) і

бажаний (Божественний), у філософській думці Княжої доби сформувалося дві тенденції:

1. Негативне ставлення до природного, “тваринного” світу, що характерне монастирській літературі у якій світ земний, де панує зло, протиставляється світові Божому.

2. Захоплення розмаїттям, гармонією світу, який є гідним всемогутності й досконалості його творця. Ця тенденція, яка обґрунтовує причетність світу земного до світу Божого, є переважаючою у філософській традиції Київської Русі. Світ земний зображується не як осердя зла, що протистоїть ідеальному, творящому і абсолютно доброму началу, а як співпричетний до добра, що з’єднує світ цей з його творцем.

Гносеологічна проблематика у пам’ятках Київській Русі. В той час пізнання розглядалось як витлумачення істини, яка є всеохоплююча, єдина, і викладена у богонадхненних книгах. Зміст пізнавальної діяльності зводиться не до отримання нових, незнаних раніше істин, а до тлумачення тексту, щоб розкрити прихований за ним істинний смисл. Філософській традиції Київської Русі притаманний культ слова, книги і тому, однією з найвищих чеснот людини, є “книжність”, яка розглядається як запорука мудрості. Для пізнавальної діяльності важливою є не тільки роль розуму, але й чуттів, волі; особлива увага приділяється серцю (що характерно для філософської традиції України), яке об’єднує розум, чуття і волю людини.

Етична проблематика у пам’ятках Київській Русі стосується усвідомлення людиною своєї особистої гідності, неповторної індивідуальної сутності. Одними з найбільших людських чеснот стають честь і слава. Виникає дружинна етика, в основі якої лежить кодекс честі, який вимагає неухильного слідування ідеалу поведінки, що є бажаною в даному середовищі і є зразком мужності та відваги. Крім цього, в етичних поглядах Київської Русі розробляється образ святого, який є обранцем серед людей і втілює моральний

ідеал поведінки, а саме – мудрість, милосердя, смиренність, стриманість та ін.

Гуманістичні ідеї філософської культури України. Представники: Юрій Котермак-Дрогобич (близько 1450-1494), Павло Русин з Кросна (невід.-1517), Лукаш з Нового Міста (невід.-1542), Станіслав Оріховський (1513 – 1566) та інші. Ці мислителі стверджували ідеї гідності особи, її свободи, соціальної справедливості, досліджували проблеми природи, спираючись на досягнення сучасної їм науки; розробляли історіософські концепції, в основі яких лежить людський вимір розгортання історії. Людина виступає співучасником Бога у встановленні справедливості на землі; історичне значення людини вимірюється не за походженням, титулами, а за власною гідністю, талантом, розумом, здібностями.

Києво-Могилянська академія – перший вищий навчальний заклад України, засновник – Петро Могила, який у 1632 році створив Київську школу, що згодом перетворилась на академію і проіснувала до 1817 р. (була закрита за наказом імператора Петра І).

Представники Києво-Могилянської академії: Інокентій Гізель (1600-1683), Лазар Баранович (1620-1693), Феофан Прокопович (1677-1736), Стефан Яворський (1658-1722), Йосип Кононович-Горбацький (невід.-1653), Михайло Колачинський (невід.-1755), Георгій Кониський (1717-1795), Антоній Родивиловський (невід.-1688), Варлаам Ясинський (невід.-1707), Симеон Полоцький (1620-1680) та ін. З їхніми іменами пов'язаний початок професійної філософії в Україні.

Григорій Сковорода (1722-1794), український мудрець і філософ, автор діалогів “Потоп зміний”, “Наркісс”, “Алфавіт, або буквар миру”, “Ікона Алквіадська” та ін.

Філософія за Г. Сковородою – любомудріє – спосіб життя, який базується на шуканні істини й буття в істині згідно з нею. “Коли дух людини веселий, думки спокійні,

серце мирне – то й усе світле, щасливе, бажане. Оце є філософія”.

Принцип самопізнання у філософії Г. Сковороди займає центральне місце. Самопізнання – це наближення людини до Бога через заглиблення у себе, в результаті чого відбувається не зміна навколишнього світу, а преображення людини. У самопізнанні, на думку Г. Сковороди, полягає сенс людського життя.

Вчення про дві натури Г. Сковороди. Світ складається з двох натур:

1) видимої (твар). Це – зовнішність речей, зовнішній світ, що оточує людину й утворює тілесне начало в самій людині. Вона – минуща й оманлива, приховує справжню суть всього існуючого – невидиму природу або істину.

2) невидимої (Бог). Вона є основою всіх речей, їх рушійною силою.

Значення цих двох натур не однакове, проте невидима натура існує лише у видимій, що наче яблуна і тінь співіснують нерозривно. Натура видима є ніби тінню, що невід’ємно пов’язана з тим, відбиттям чого вона є.

Вчення про три світи філософії Сковороди. Все існуюче, розділяється на три види буття (світи):

- великий (макрокосм). Великий світ – це весь світ речей, всесвіт;

- малий (мікрокосм). Це – людина у якій як і в усьому існуючому, є видиме і невидиме, тлінне і вічне. Істинну, справжню людину утворює невидиме, духовне її начало. Суть невидимого начала утворює серце як духовна субстанція;

- символічний (Біблія). Цей світ виступає як самостійна реальність, що дає людині можливість досягнути Бога. Саме через Біблію Бог являється людині. Для цього потрібно вміти побачити за словесним знаком, який має матеріальну природу, втаємничений духовний невидимий зміст.

Принцип “сродної праці” Г. Сковороди означає відповідність вищому началу, що визначає сенс людського буття. Кожна людина має здібності та таланти, свою природу, а відтак і свій особливий нахил до “сродної” (зрідненої, спорідненої) собі справи, який неможливо змінити бо це вияв невидимої природи у людині. Ми здатні її лише пізнати й обрати відповідні собі заняття і життєвий шлях. Споріднена праця дає людині повноту буття, впевненість, душевний спокій, веселість духу, робить її щасливою.

Романтизм, набувши поширення у Західній Європі, став провідною течією в культурі XIX ст. Він звертався до ірраціональних глибин, стихійно-творчих сил людини, що віднайшло благодатний ґрунт серед українських мислителів. Засади романтизму відповідали основам українського характеру, ідеї нації, історизму; ферментували процеси формування української національної ідеї, національної самосвідомості, прагнення соціальних змін.

Представники українського романтизму: Микола Гоголь (1809-1852); діячі Кирило-Мефодіївського братства (Тарас Шевченко (1814-1861), Пантелеймон Куліш (1819-1897), Микола Костомаров (1817-1885)); Памфіл Юркевич (1827-1874).

П. Юркевич. Виразник “філософії серця”, автор таких творів: “Серце та його значення в духовному житті людини, згідно з вченням Слова Божого”, “Розум за вченням Платона і досвід за вченням Канта”, “З наук про людський дух”, “Ідея”, “Матеріалізм і завдання філософії”.

Філософія, за П. Юркевичем, є пізнанням ідеї. Ідея – абсолютна основа будь-якої дійсності, вона виступає як закон і норма явища. Це ідея добра.

Процес пізнання, на думку П.Юркевича, має три форми:

1) Пізнання через уявлення – це перша і найменш досконала форма, пов’язана з чуттєвим спогляданням і є досить суб’єктивною.

2) Пізнання через поняття – це другий і дещо вищий рівень пізнання. На цьому рівні пізнання звільняється від суб'єктивізму. За допомогою розсудку стає можливим пізнати сутність певної речі чи явища і виявити те, що відрізняє її від інших речей та її характерні ознаки.

3) Пізнання через ідею – на цьому рівні за допомогою розуму синтезуються результати, отримані розсудком в один цілісний світогляд, і доповнюються отримані знання пізнанням і вірою у вищий світ – вірою у Бога, безсмертя душі, покликання людини.

Філософія української національної ідеї охоплює всі форми рефлексії над ідеєю нації, феноменом національної самосвідомості, сутністю і сенсом існування українського народу, усвідомлення ним своєї ідентичності, належності до конкретного етносу. Представники: Михайло Драгоманов (1841-1895), Іван Франка (1856-1916), Михайло Грушевський (1866-1934), Дмитро Донцов (1883-1970), В'ячеслава Липинський (1882-1931) та ін.

І. Франко в творі “Що таке поступ” розглядає історію як процес поступу, який розцінює неоднозначно:

По-перше, поступ не охоплює на кожному етапі все людство – “велика його частина живе й досі в стані коли неповної дикості, то в стані, не дуже далекім від неї”.

По-друге, поступ здійснюється хвилеподібно, де на зміну хвилі високого підйому приходять хвилі упадку, знесилля і зневіри.

По-третє, “поступ не держиться одного місця, а йде, мов буря, з одного краю до другого, лишаючи по часах оживленого руху пустоту та занепад”.

Критерієм дійсного поступу, за І. Франком, має бути не зростання багатства, розвиток науки, мистецтва самих по собі, а “емансипація людської одиниці”.

Д. Донцов у своїх працях “Націоналізм”, “Підстави нашої політики”, “Дух нашої давнини” розглядає питання політичної нації.

Три головні питання, які в цьому контексті формулює Д. Донцов :

- 1) яка мета нації?
- 2) як здобути свою мету?
- 3) хто має довершити цей процес?

Відповіді, які пропонує Д.Донцов:

- 1) незалежність і повний сепаратизм;
- 2) визнання боротьби, національної революції, як єдино можливого засобу досягнення цієї мети;
- 3) ствердження “людини нового духу”, що здатна реалізувати поставлену мету.

Підстави інтегрального націоналізму Д. Донцова:

1. Вимога “зміцнювати волю нації до життя, до влади, до експансії”.
2. Стремління до боротьби та свідомість її кінченості.
3. Аморальність (неприйняття буденної, провінційної міщанської моралі).
4. Самовизначатися зможе лише та нація, геній якої здатний це здійснити, скориставшись правом сильнішого через насильство.
5. Трагування справи провідної верстви національної еліти – “активної, відважної, спрагненої влади меншості” як “найважливішого чинника історії”.
6. Національна ідея повинна стверджуватися як абсолютний догмат, предмет віри.
7. Боротьба за існування є законом життя, всесвітньої правди немає.

В. Липинський – автор праці “Листи до братів-хліборобів”. Ключове місце в його історіософській концепції належить категоріям “традиція”, “аристократія”, “нація”.

Традиція у В. Липинського є творчою і динамічною засадою історичного розвитку, а не консервативним елементом. Мова йде про створення нового, яке має бути просякнуте народним духом; про інновацію, яка виходить і

опирається на усталене.”Сучасна людина не може творити старі козацькі думи і буде виглядати комічно, якщо її одягнути в шаровари і жупан. На місці старих козацьких дум треба створювати нові, але важливо зберегти в них той самий дух, що свого часу знайшов свій вираз у старовинній думі”.

Аристократія – провідна верства. На думку В. Липинського, вона не задається походженням, а має бути створеною. У творенні аристократії вирішальна роль належить інтелігенції. “Інтелігентами, – зауважує Липинський, – не називаю всякого, хто скінчив вищу чи середню школу, бо таку школу скінчити може і хлібороб, і військовий, і промисловець, і робітник. Інтелігентами є люди не зайняті матеріально-продуктивною працею, не володіючі ані засобами війни, ані засобами продукції, і здобуваючі собі прожиток взамін за працю свого ума і Духа”.

Нація – “це всі мешканці даної Землі і всі громадяни даної Держави. Тому дійсним Українцем є всякий, хто живе на Землі України і хто працює заради неї”.

Рекомендована література:

1. Буслинський В. А. Історія філософії : навч. посіб. / В. А. Буслинський – Львів : Новий Світ-2000, 2007. – 220 с.
2. Буслинський В. А. Основи філософських знань : підруч. / В. А. Буслинський, П. І. Скрипка. – [3-тє вид., стереотип.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2008. – 352 с.
3. Замалеєв А. Ф. Мыслители Киевской Руси / Замалеєв А. Ф., Зоц В. А. – К. : “Вища школа”, 1987. – 184 с.
4. Історія української філософії: підруч. / [С. В. Бодар, Г. В. Вдовиченко, Н. Ю. Кривда та ін.]. – К. : “Академвидав”, 2008. – 624 с.
5. Кремень В. Г. Філософія: Мислителі. Ідеї. Концепції : підруч. / Кремень В. Г., Ільїн В. В. – К. : Книга, 2005. – 528 с.

6. Петрушенко В. Л. Основи філософських знань : курс лек. [навч. посіб.]. / В. Л. Петрушенко. – Львів : Новий Світ-2000, 2007. – 296 с.
7. Петрушенко В. Л. Філософія : курс лек. [навч. посіб. для студ. вищ. закл. осв. I-IV рівнів акред.] / В. Л. Петрушенко. – Львів : Новий Світ-2000, 2008. – 448 с.
8. Філософія : навч. посіб. / [Л. В. Губерський, І. Ф. Надольний., В. П. Андрущенко та ін.]; за ред. І. Ф. Надольного. – [7-ме вид., стереотип.]. – К. : Вікар, 2010. – 455 с.
9. Філософія [підруч.] / [В. П. Андрущенко, В. І. Волович, М. І. Горлач та ін.]. – Харків : “Консум”, 2000. – 672 с.
10. Філософія : підруч. / за заг. ред. Горлача М. І., Кременя В. Г., Рибалка В. К. – Харків: Консум, 2000. – 672 с.
11. Філософія : хрестоматія / [упор. Демчик І.]. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2000. – 256 с.
12. Філософія як історія філософії : підруч. / [Бичко А. К., Бичко І. В., Табачковський В. Г., Ярошовець В. І.]; за заг. ред. Ярошовця В. І. – К. : Центр учб. л-ри, 2010. – 648 с.

Тема 9. Онтологія та феноменологія

Зміст теми.

Поняття сутнього, його метафізичної основи – буття. Головні концепції буття. Проблема першопричини. Матеріалістичне, ідеалістичне та дуалістичне трактування буття. Поняття матерії, її атрибути. Рух, простір і час, їх філософське трактування. Біфуркаційна модель еволюції Всесвіту, проблема самоорганізації сутнього як системи. Онтологія людського існування. Буття як діяльність, спілкування, культура. Реальне та ідеальне. Буття і ніщо, діалектика буття і небуття. Буття як дух. Дух як субстанція. Спірітуалізм. Дух як акциденція. Феноменологія духа. Дух як

суб'єкт, або душа. Анімізм. Природа душі, її темпоральність. Душа і психіка. Буття в собі і для себе. Буття у світі, тут-буття. Проблема трансценденції.

Свідомість – предмет філософського дослідження. Феноменологія як галузь філософії. Проблема свідомості в філософії. Виникнення та розвиток свідомості. Генеза форм відображення – передумова свідомості. Соціокультурна суть свідомості. Свідомість як відображення, свідомість як творчість. Природа та структура свідомості. Ідеальна природа свідомості. Суспільна свідомість. Мислення і свідомість. Властивості свідомості. Проблема походження свідомості. Свідоме і несвідоме в людині та суспільстві, свідомість та самосвідомість.

Ключові поняття, класифікації, визначення:

Онтологія – розділ філософії, який вивчає фундаментальні принципи буття, найбільш загальні сутності і категорії існуючого. Термін онтологія у науковий вжиток запровадив Р. Гокленіус (1613).

Поняття буття у філософський категоріальний апарат запровадив давньогрецький філософ Парменід. За допомогою цього поняття філософи розробляли свої концепції світу.

Проблема буття – це проблема сутності всього існуючого, єдності світу як цілого. Вона виникає тоді, коли загальні передумови нашої життєдіяльності стають предметом сумнівів і роздумів (наприклад, що світ є тут і тепер).

Буття – це все те, що існує, чи то людина чи тварина, природа або суспільство, планета Земля чи цілий Всесвіт, творча фантазія митця чи строга теорія науковця, релігія, мораль, закони, тобто усе що має характеристику “є”.

Категорія буття фіксує не просто існування певного предмета, а більш складний зв'язок всезагального характеру: предмети, явища, стани, світ в цілому існують разом із усіма їх характеристиками і тим самим об'єднуються з усім тим, що є, існує в світі.

Буття світу. Буття світу як цілого невіддільне від буття в світі всього, що існує. Світ неминучий, але окремі його предмети і стани скороминучі. Усі вони різноякісні (живі й неживі предмети, явища, думки, ідеї), проте їх об'єднує те, що вони “є”. Саме завдяки своєму існуванню вони складають цілісну єдність нескінченного і неминучого світу. Існування всього, що є, було і буде у світі – передумова єдності світу.

Форми буття:

1) Буття речей (тіл), процесів, яке в свою чергу поділяється на: буття речей, процесів, станів природи, буття природи як цілого і буття речей і процесів, вироблених людиною.

2) Буття людини, яке підрозділяється на буття людини в світі речей і специфічно людське буття.

3) Буття духовного (ідеального), яке поділяється на індивідуальне духовне і об'єктивоване (поза індивідуальне) духовне.

4) Буття соціального, яке поділяється на індивідуальне буття (буття окремої людини в суспільстві і в процесі історії) і буття суспільства.

Буття людини розглядають як буття мислячої і чуттєвої істоти, індивідуальної особи, соціально-історичної особи.

Свідомість – це особливий стан, який властивий тільки людині, в якому їй одночасно доступний і світ, і вона сама. Свідомість миттєво зв'язує, співвідносить те, що людина побачила, почула, і те, що вона відчула, подумала, пережила.

Основні властивості (ознаки) свідомості: ідеальність, опосередкованість мовою, інтенціональність (цілеспрямована предметність), здатність творити і відтворювати ідеї.

Компонентна структура свідомості:

1) знання (когнітивна сфера свідомості до якої належать відчуття, сприймання, уявлення, поняття, судження тощо);

2) цінності, потреби, інтереси (мотиваційна сфера свідомості, яка спонукає активність);

3) програми (нормативно-проективна сфера свідомості до якої належать проекти, плани, цілі тощо).

Рівнева структура свідомості за З.Фройдом:

1) “Воно” – інстинкти, домінуючу роль серед яких відіграє лібідо (статевий потяг);

2) “Я” – своєрідний посередник між “Воно” і зовнішнім світом;

3) “Над-Я” – сфера соціальних фільтрів (норми, традиції, ідеали, совість та інші цінності й заборони морального, соціокультурного, сімейно-історичного походження, що домінують у культурі).

Самосвідомість – здатність людини поглянути на себе збоку, тобто дистанціюватися від себе, побачити себе очима інших.

Елементи самосвідомості: усвідомлення “Я”, самовизначення “Я”, мислення, знання, пам’ять, почуття, воля.

Рекомендована література:

1. Буслинський В. А. Основи філософських знань : підруч. / В. А. Буслинський, П. І. Скрипка. – [3-те вид., стереотип.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2008. – 352 с.

2. Диалектический и исторический материализм / под общ. ред. А. Г. Мысливченко, А. П. Шептулина. – М. : Политиздат, 1988. – 446 с.

3. Петрушенко В. Л. Основи філософських знань : курс лек. [навч. посіб.]. / В. Л. Петрушенко. – Львів : Новий Світ-2000, 2007. – 296 с.

4. Петрушенко В. Л. Філософія : курс лек. [навч. посіб. для студ. вищ. закл. осв. I-IV рівнів акред.] / В. Л. Петрушенко. – Львів : Новий Світ-2000, 2008. – 448 с.

5. Філософія : навч. посіб. / [Л. В. Губерський, І. Ф. Надольний., В. П. Андрущенко та ін.]; за ред. І. Ф. Надольного. – [7-ме вид., стереотип.]. – К. : Вікар, 2010. – 455 с.

6. Філософія [підруч.] / [В. П. Андрущенко, В. І. Волович, М. І. Горлач та ін.]. – Харків : “Консум”, 2000. – 672 с.

7. Філософія : підруч. / за заг. ред. Горлача М. І., Кременя В. Г., Рибалка В. К. – Харків : Консум, 2000. – 672 с.

8. Філософія. Природа, проблематика, класичні розділи: Хрестоматія : [навч. посіб.] / [В. П. Андрущенко, Г. І. Волинка, Н. Г. Мозгова та ін.]. – К. : “Каравелла”, 2010. – 464 с.

Тема 10. Гносеологія і праксеологія.

Зміст теми.

Гносеологія, філософські підходи до пізнання. Рівні пізнання – емпіричний, теоретичний, ірраціональний. Форми пізнавальної діяльності людини. Об'єкт і суб'єкт пізнання. Особливості об'єктів природознавства, суспільствознавства й філософії. Синергетика як сучасний, міждисциплінарний напрям наукових досліджень. Специфіка соціального пізнання. Істина і омана, проблема істини в філософії. Об'єктивність істини, її конкретність. Істина як цінність. Проблема практики, її роль у пізнанні. Практика як джерело і мета пізнання. Практика як відтворення і практика як творчість. Наукова і художня творчість. Інтуїція і інсайт. Свобода творчості як цінність.

Ключові поняття, класифікації, визначення:

Гносеологія – розділ філософії, який досліджує закономірності процесу пізнання.

Чуттєве пізнання (живе споглядання) здійснюється за допомогою органів чуття – зору, слуху, дотику та ін. Вважається, що органи чуття є єдиними “дверима”, які відкриті для інформації про навколишній світ, що потрапляє до свідомості. Живе споглядання, як момент чуттєво-предметної діяльності, здійснюється у трьох головних взаємопов'язаних формах : відчуття, сприйняття та уявлення.

Відчуття – відображення у свідомості людини певних сторін, якостей предметів, які безпосередньо діють на органи чуття.

Сприйняття – цілісний образ предмета, безпосередньо даний у живому спогляданні в сукупності всіх його сторін, синтез певних окремих відчуттів.

Уявлення – узагальнений чуттєво-наочний образ предмета, який справляв вплив на органи чуття в минулому, але вже не сприймається зараз.

Раціональне пізнання найбільш повно й адекватно виражене в мисленні.

Мислення – активний процес узагальнення й опосередкованого відображення дійсності, який забезпечує розгортання на основі чуттєвих даних закономірних зв'язків цієї дійсності та вираження їх у системах понять.

Основні рівні мислення – розсудок і розум.

Розсудок – початковий рівень мислення, де оперування абстракціями відбувається в межах певної незмінної, наперед заданої схеми.

Розум – вищий рівень раціонального пізнання, якому властиві творче оперування абстракціями та рефлексією, спрямованість на усвідомлення власних форм та передумов, самопізнання.

Ірраціональне пізнання – форма пізнання, за якої отримання істини відбувається без передуючого логічного розкладу та доведень. Основна роль в осягненні істини відводиться інтуїції, одкровенням, фантазії, афектам тощо.

Наукове пізнання – це процес (система знань), який розвивається і охоплює два рівні – емпіричний та теоретичний. На емпіричному рівні переважає живе споглядання – чуттєве пізнання. Раціональний момент та його форми (поняття, судження) хоча й присутні, але підпорядковані чуттєвості. Тому об'єкт, який досліджується, відображається переважно через його зовнішні зв'язки та вияви, що є доступними для живого споглядання.

Теоретичному рівню наукового пізнання властиве переважання раціонального моменту – понять, теорій, законів та інших форм, пов'язаних з діяльністю мислення. Живе споглядання при цьому не заперечується, але стає підпорядкованим. Теоретичне пізнання відображає явища в їх внутрішніх зв'язках та закономірностях, які виявляються в результаті раціональної обробки даних емпіричного знання. Структурними компонентами теоретичного пізнання є проблема, гіпотеза, теорія.

Проблема – форма знання, змістом якої є те, що не пізнане людиною, але потребує свого пізнання. Іншими словами, це – знання про незнання, питання, яке виникло в процесі пізнання і на яке потрібно відповісти.

Гіпотеза – форма знання, основою якого є передбачення, сформульоване за допомогою певних фактів, але це знання є невизначеним і потребує доведення.

Теорія – найрозвинутіша форма наукового знання, яка дає цілісне, системне відображення закономірних та сутнісних зв'язків певної сфери дійсності.

Закон – об'єктивний, істотний, необхідний, сталий зв'язок або відношення між явищами.

Загальнологічні (загальнонаукові) методи наукового дослідження:

- аналіз – поділ об'єкта, що вивчається, на складові;
- синтез – об'єднання окремих елементів об'єкта у ціле;
- абстрагування – відділення певної ознаки від об'єкта, її носія, яка стає предметом розгляду;
- ідеалізація – процедура, яка пов'язана з утворенням абстрактних, ідеалізованих об'єктів;
- індукція – сходження від одиничного до загального, від досвіду, фактів – до їх узагальнення та висновків;

- дедукція – сходження у пізнанні від загального до одиничного;
- аналогія – становлення подібності, відповідності певних сторін, властивостей та відношень між об'єктами;
- моделювання – відтворення властивостей і характеристик певного об'єкту на іншому – моделі, яка є аналогом оригінального об'єкта.

Синергетика (від грец. *sinergeia* – спільна дія) – міждисциплінарний напрям наукових досліджень, завданням якого є вивчення природних та соціальних явищ і процесів на основі принципів самоорганізації систем (які складаються з підсистем). Цей термін запровадив Г. Хакен в 70-х рр. ХХ ст. Загалом, синергетика – теорія самоорганізації в системах різного походження. Вона має справу з явищами і процесами, в наслідок яких система, як ціле, може набути якостей, якими не наділені її частини. В її основі лежать: термодинаміка нерівноважних процесів, теорія випадкових процесів, теорія нелінійних коливань і хвиль.

Істина – це адекватне відображення об'єкта суб'єктом, яке відтворює об'єкт таким, яким він існує незалежно від свідомості суб'єкта пізнання.

Об'єктивна істина – такий зміст людських знань про дійсність, що не залежить ані від суб'єкта пізнання, ні від людства в цілому.

Відносна істина – такий зміст людського знання, який загалом правильний, але відображає дійсність частково, не даючи її повного образу, тобто істина, що змінюється з подальшим пізнанням.

Абсолютна істина (абсолютний момент) – такий зміст людських знань, який тотожний своєму предмету і який не буде спростований (змінений) подальшим розвитком пізнання та практики.

Омана – це такий зміст людського знання, в якому дійсність відтворюється не адекватно (не відповідно) і який

зумовлений історичним рівнем розвитку людини та її місцем в суспільстві.

Праксеологія вивчає умови і методи ефективної практичної діяльності.

Практика – цілепокладаюча діяльність людини, яка скерована на освоєння природних і соціальних об'єктів.

Структурні елементи практики: потреби, цілі, мотиви, цілеспрямована діяльність, предмет діяльності, засоби досягнення мети, результат діяльності.

Основні форми практики: матеріальне виробництво, соціальна дія, науковий експеримент.

Рекомендована література:

1. Буслинський В. А. Основи філософських знань : підруч. / В. А. Буслинський, П. І. Скрипка. – [3-тє вид., стереотип.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2008. – 352 с.
2. Петрушенко В. Л. Основи філософських знань : курс лек. [навч. посіб.]. / В. Л. Петрушенко. – Львів : Новий Світ-2000, 2007. – 296 с.
3. Петрушенко В. Л. Філософія : курс лек. [навч. посіб. для студ. вищ. закл. осв. I-IV рівнів акред.] / В. Л. Петрушенко. – Львів : Новий Світ-2000, 2008. – 448 с.
4. Філософія : навч. посіб. / [Л. В. Губерський, І. Ф. Надольний., В. П. Андрущенко та ін.]; за ред. І. Ф. Надольного. – [7-ме вид., стереотип.]. – К. : Вікар, 2010. – 455 с.
5. Філософія [підруч.] / [В. П. Андрущенко, В. І. Волович, М. І. Горlach та ін.]. – Харків : “Консум”, 2000. – 672 с.
6. Філософія : підруч. / за заг. ред. Горlach М. І., Кременя В. Г., Рибалка В. К. – Харків : Консум, 2000. – 672 с.
7. Філософія. Природа, проблематика, класичні розділи: Хрестоматія : [навч. посіб.] / [В. П. Андрущенко, Г. І. Волинка, Н. Г. Мозгова та ін.]. – К. : “Каравелла”, 2010. – 464 с.

Тема 11. Соціальна філософія й філософія історії

Зміст теми.

Предмет, категорії й поняття соціальної філософії. Суспільне буття і суспільна свідомість. Суспільні й міжособистісні відносини: сімейні, родинні, економічні, політичні, духовні. Деінституалізація сім'ї. Структура сучасного суспільства, розмаїття підходів. Політична система суспільства. Суспільна діяльність. Матеріальне та духовне виробництво. Культура як діяльність людей. Проблеми науково-технічного прогресу, позитивні й негативні наслідки. Інновації, проблемність соціального проектування.

Предмет філософії історії, основні поняття й категорії. Історичний факт як фундамент історії, класифікація історичних фактів, причини їх фальсифікації. Проблема історичної закономірності, суб'єктивне і об'єктивне в історії. Джерела і рушійні сили історії. Основні моделі розвитку історичного процесу: циклічна, лінійна, формаційна, цивілізаційна, хвилеподібна. Проблематичність прогресу та регресу в історичному процесі. Сенс історії, проблема спрямованості та "кінця" історії. Всесвітня історія і людство. Майбутнє людства як проблема.

Ключові поняття, класифікації, ідеї:

Предмет соціальної філософії:

- виникнення та становлення суспільства;
- закони і тенденції розвитку суспільства;
- сутність та проблеми суспільного життя;
- взаємозв'язок суспільства і природи, суспільства та індивіда.

Сфери суспільного життя:

- матеріальна (матеріальне виробництво, розподіл, обмін, споживання, продуктивні сили і виробничі відносини, науково-технічний процес тощо);

- соціально-політична (соціальні та політичні відносини) ;
- духовна (духовне життя, ідеологія);
- культурно-побутова (виробництво і поширення культурних цінностей).

Суспільство – це продукт цілеспрямованої й розумно та доцільно організованої сумісної діяльності (взаємодії) великої групи осіб, згуртованої не на основі спільного походження, а насамперед спільними інтересами й договором.

Соціальна структура суспільства – внутрішній устрій суспільства, який складається з упорядкованих елементів, що взаємодіють між собою. Базовими в соціальній структурі суспільства є соціальні групи та соціальні інститути.

Соціальна група – історично сформована і відносно стійка сукупність людей, об'єднаних на основі певних соціально важливих ознак.

Соціальний інститут – механізм, який регулює, контролює і спрямовує поведінку індивідів у різних сферах життєдіяльності, а також визначає моделі поведінки у різних типах соціальних організацій.

Деінституалізація сім'ї. Сім'я, як соціальний інститут, розглядається тоді, коли з'ясовують, наскільки сім'я та уклад її життя, функціонування відповідають потребам суспільства. Сучасні вчені говорять про процес деінституціоналізації сучасної сім'ї, який зумовлений втратою економічного значення сім'ї, приватизацією особистого життя, ізоляцією сім'ї від суспільства. Нині збереглась чи не єдина традиційна підвалина побудови сім'ї та її ролі в суспільстві – турбота про нащадків. Лише у реалізації виховної функції та соціалізації дітей, західні вчені ще вбачають значення сім'ї як соціального інституту.

Тенденції розвитку сучасної сім'ї

- спільне життя подружніх пар без оформлення шлюбу;

- зростання розлучень;
- зменшення середньої тривалості шлюбу;
- зростання кількості неповних сімей;
- пізній час вступу в шлюб;
- зменшення розмірів сім'ї і народжуваності дітей;
- збільшення кількості самотніх людей, які не вступають у шлюб;
- зменшення кількості повторних шлюбів тощо.

Соціальний контроль – це механізм регуляції поведінки індивідів та підтримання суспільного порядку, який дає можливість зберегти традиції, звичаї, норми та відтворити соціальні відносини, які склалися у суспільстві.

Соціальна стратифікація – це поділ суспільства на страти (верстви). Виділяють вищі, середні, нижчі страти, кількістю від двох до восьми.

Філософія історії – філософське знання про загальність і сутність історичного процесу, властиву логіку розвитку суспільства.

Моделі світового історичного процесу – лінійна і нелінійна модель.

Лінійна (унітарно-стадійна) модель вивчення історичного процесу виявляється в поглядах на всесвітню історію як на єдиний процес поступального розвитку, що передбачає існування взаємопов'язаних стадій соціокультурного розвитку людства.

Нелінійна (плюралістично-циклічна) модель вивчення історичного процесу визнає існування множинності самодостатніх історичних утворень із власною самодостатньою історією.

Цивілізаційний напрям у світовій філософії історії представляють: Микола Данилевський (1822-1895), Освальд Шпенглер (1880-1936), Арнольд Тойнбі (1889-1975), для яких історія людства постає у формі реальних, окремих, самодостатніх соціокультурних світів.

Освальд Шпенглер (1880-1936) обґрунтував циклічну концепцію розвитку культур. Він стверджує, що історія не має єдиної векторної спрямованості для всіх народів. Кожна культура як і народ своєрідна. Вона має свою долю, свою “душу” і прагне себе реалізувати. Світ культури – це і мистецтво, і поезія, і музика, і мова, і література народу тощо. Кінцева точка розвитку кожної культури – перехід у стан цивілізації. Цивілізація, за О. Шпенглером – заключний етап розвитку культури, її смерть. Для цивілізації характерні: технологічний аспект розвитку суспільного життя; урбанізація; перетворення людей у безлику масу; занепад мистецтва, поезії, музики тощо.

Карл Ясперс (1883-1969) – німецький філософ, автор праці “Про виникнення і ціль історії” в якій ставить завдання зрозуміти смисл і призначення людської історії. К. Ясперс стверджує, що людство має єдине походження і єдиний шлях розвитку, спільну для багатьох народів “вісь світової історії”. Це період між 800 і 200 роками до н. е. У цьому проміжку в Китаї, Індії, Персії, Палестині та Стародавній Греції одночасно виникли духовно-релігійні рухи, які сформували сучасний тип людини. “Осьовий час” – це, священна епоха світової історії. Вона проходить на землі, але корені й смисл її перебувають поза межами земного життя. Історія перетворила людину на істоту, яка прагне вийти за свої межі, а отже, за межі історії, до основи буття, точки, яка підноситься над історією як її початок. Людина виходить поза межі історії коли звертається до природи; до вічних, позаісторичних істин наукового знання; до історичності світобудови в цілому; до найвищих витворів людського генія. Долаючи історію, ми рухаємося від раціональності до позасвідомого. У кожній нашій свідомій дії нам допомагає позасвідоме, присутнє в нас. Історія, за Ясперсом, і є шляхом до надісторичного. Таким чином, смисл і призначення історії – вивести людину поза свої межі. Проте “дорога” людини до трансцендентних основ буття пролягає не “в обхід” історії, а через історію.

Рекомендована література:

1. Буслинський В. А. Основи філософських знань : підруч. / В. А. Буслинський, П. І. Скрипка. – [3-тє вид., стереотип.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2008. – 352 с.
2. Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера / [пер. з нім.]; під ред. Є. Причепія. – К. : Тандем, 2002. – 584 с.
3. Кремень В. Г. Філософія: Мислителі. Ідеї. Концепції : підруч. / Кремень В. Г., Ільїн В. В. – К. : Книга, 2005. – 528 с.
4. Петрушенко В. Л. Основи філософських знань : курс лек. [навч. посіб.]. / В. Л. Петрушенко. – Львів : Новий Світ-2000, 2007. – 296 с.
5. Петрушенко В. Л. Філософія : курс лек. [навч. посіб. для студ. вищ. закл. осв. I-IV рівнів акред.] / В. Л. Петрушенко. – Львів : Новий Світ-2000, 2008. – 448 с.
6. Філософія : навч. посіб. / [Л. В. Губерський, І. Ф. Надольний., В. П. Андрущенко та ін.]; за ред. І. Ф. Надольного. – [7-ме вид., стереотип.]. – К. : Вікар, 2010. – 455 с.
7. Філософія [підруч.] / [В. П. Андрущенко, В. І. Волович, М. І. Горlach та ін.]. – Харків : “Консум”, 2000. – 672 с.
8. Філософія : підруч. / за заг. ред. Горlach М. І., Кременя В. Г., Рибалка В. К. – Харків : Консум, 2000. – 672 с.
9. Філософія. Природа, проблематика, класичні розділи: Хрестоматія : [навч. посіб.] / [В. П. Андрущенко, Г. І. Волинка, Н. Г. Мозгова та ін.]. – К. : “Каравелла”, 2010. . – 464 с.
10. Філософія : хрестоматія / [упор. Демчик І.]. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2000. – 256 с.
11. Філософія як історія філософії : підруч. / [Бичко А. К., Бичко І. В., Табачковський В. Г., Ярошовець В. І.]; за заг. ред. Ярошовця В. І. – К. : Центр учб. л-ри, 2010. – 648 с.

Тема 12. Філософія глобальних проблем

Зміст теми.

Поняття глобальної проблеми, класифікація глобальних проблем. Демографічна проблема, пов'язані з нею проблеми освіти, охорони здоров'я; продовольча проблема. Проблема нового економічного порядку. Економічні й сировинні ресурси. Проблема війни і миру. Тиск антропогенного фактора на біосферу. Методологія дослідження глобальних проблем. Глобальне моделювання. Поворот до людини в сучасній глобалістиці. Діяльність Римського клубу. Загрози для тіла і духа людини. Глобальна свідомість та розмаїття приватних інтересів. Нове мислення, загальнолюдські цінності. Концепції порятунку людства. Екологічна культура та екологічна свідомість. Громадянське суспільство, свобода й відповідальність кожної людини за стан Землі. Концепція сталого розвитку. Культура і духовність як протипага абсурду.

Ключові поняття, класифікації, проблеми:

Глобальні проблеми – це характерні для сучасного суспільства суперечності найвищого, загальнолюдського рівня, що відбивають найважливіші тенденції розвитку людської цивілізації. Стосуючись не окремих країн чи континентів, а світу загалом, вони можуть успішно розв'язуватися тільки шляхом консолідації зусиль усіх народів і держав, світової спільноти як інтегральної єдності.

Глобальні проблеми людства:

- природно-соціальні, що відбивають взаємодію людини і суспільства з природою. Це проблеми усіх можливих видів ресурсів та екології;
- антропосоціальні, в яких специфічно заломлюються відносини людини і соціуму. Такими є проблеми демографії, охорони здоров'я, науково-технічного

прогресу, культури, інформації, освіти, біосоціальної адаптації людини;

- інтерсоціальні, що виражають взаємодію різних соціальних спільностей усередині людської цивілізації – націй і етносів, держав та їх блоків, соціально-економічних та соціокультурних систем, тощо. До інтерсоціальних належать проблеми війни і миру, роззброєння, характеру світового соціально-економічного розвитку, його глобалізації тощо.

Глобальні екологічні проблеми ХХІ ст.:

- підвищення температури на Землі;
- руйнування озонового шару;
- виснаження киснепостачальників;
- виснаження світового океану;
- забруднення навколосезонного та природного середовища хімічними сполуками і радіоактивними відходами;
- поступове вичерпування природних ресурсів.

Римський клуб – неурядова міжнародна організація, створена в 1968 р. відомим громадським діячем А. Печчеї. Напрямки діяльності клубу – обговорення й стимулювання досліджень глобальних проблем, сприяння формуванню світової громадської думки стосовно цих проблем, діалог з керівниками держав.

Принципи екологічної освіти: системність і безперервність, що забезпечують умови формування екологічної культури між окремими ланками освіти, єдність формальної і неформальної освіти; орієнтація на ідею цілісності природи; міждисциплінарний підхід до формування екологічного мислення, що передбачає логічне поєднання й поглиблення системних природних знань; взаємозв'язок краєзнавства, національного і глобального мислення, що сприяє поглибленому розумінню екологічних проблем на різних рівнях; конкретність та об'єктивність знань, умінь та навичок; поєднання високопрофесійних

екологічних знань з високоморальними загальнолюдськими цінностями.

Компоненти екологічної освіти: екологічні знання – екологічне мислення – екологічний світогляд – екологічна етика – екологічна культура.

Екологічне виховання – це цілеспрямований вплив на особистість на всіх етапах її життя за допомогою розгорнутої системи засобів і методів, що має на меті формування екологічної свідомості та екологічної культури.

Екологічна культура – динамічна, відкрита система ціннісних орієнтацій і установок, яка націлена на відтворення, збереження та розвиток природно-соціального багатства; механізм, який допомагає суспільству пристосовуватися до навколишнього середовища, та регулює й скерує діяльність суспільства по відношенню до природи.

Екологічна свідомість – усталена й усвідомлена система уявлень про стан природного довкілля, здатність (індивідуальна або колективна) до адекватного розуміння органічного зв'язку між людиною та природою і використання екологічних знань та переконань у всіх без виключення сферах практичної діяльності.

Екологічна етика – це галузь філософського знання, предметом якої є обґрунтування і розробка етичних принципів і норм, що регулюють відносини “людина-природа”.

Сталий розвиток – загальна концепція щодо необхідності оптимізації всієї діяльності людства шляхом встановлення балансу між задоволенням потреб сучасної людини і захистом інтересів майбутніх поколінь, включаючи їх потребу в безпечному і здоровому природному довкіллі.

Концепція сталого розвитку України базується на таких принципах:

- забезпечення гармонізації співвідношення людини і природи;
- невід’ємності захисту навколишнього середовища у процесі розвитку суспільства;

- відповідальність держави за погіршення стану навколишнього середовища;
- нарощування національного потенціалу країни для забезпечення сталого розвитку;
- здійснення заходів щодо екологізації господарської діяльності, усунення причин забруднення, а не їх наслідків;
- проведення оцінки екологічних наслідків усіх видів діяльності, які можуть негативно вплинути на навколишнє природне середовище.

Рекомендована література:

1. Буслинський В. А. Основи філософських знань : підруч. / В. А. Буслинський, П. І. Скрипка. – [3-тє вид., стереотип.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2008. – 352 с.
2. Петрушенко В. Л. Основи філософських знань : курс лек. [навч. посіб.]. / В. Л. Петрушенко. – Львів : Новий Світ-2000, 2007. – 296 с.
3. Петрушенко В. Л. Філософія : курс лек. [навч. посіб. для студ. вищ. закл. осв. I-IV рівнів акред.] / В. Л. Петрушенко. – Львів : Новий Світ-2000, 2008. – 448 с.
4. Современная западная философия: словарь / [сост. Малахов В. С., Филатов.В. П.]. – М. : Политиздат, 1991. – 414 с.
5. Філософія : навч. посіб. / [Л. В. Губерський, І. Ф. Надольний., В. П. Андрущенко та ін.]; за ред. І. Ф. Надольного. – [7-ме вид., стереотип.]. – К. : Вікар, 2010. – 455 с.
6. Філософія [підруч.] / [В. П. Андрущенко, В. І. Волович, М. І. Горlach та ін.]. – Харків : “Консум”, 2000. – 672 с.
7. Філософія : підруч. / за заг. ред. Горlach М. І., Кременя В. Г., Рибалка В. К. – Харків : Консум, 2000. – 672 с.
8. Філософія. Природа, проблематика, класичні розділи: Хрестоматія : [навч. посіб.] / [В. П. Андрущенко, Г. І. Волинка, Н. Г. Мозгова та ін.]. – К. : “Каравелла”, 2010. – 464 с.

2. ВИМОГИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО НАПИСАННЯ РЕФЕРАТУ

У відповідності з навчальною програмою кандидатського іспиту з філософії передбачено виконання ад'юнктами, аспірантами та здобувачами (далі здобувачі) реферату. Реферат є письмовою філософсько-методологічною роботою. Він слугує показником здатності автора не тільки розбиратися у філософських проблемах, а й творчо використовувати філософські ідеї, принципи для методологічного аналізу наукових здобутків, які є колом наукових інтересів здобувачів.

Здобувачі обирають тему реферату самостійно із затвердженого переліку тем або формулюють самостійно, погодивши її з кафедрою, на базі якої складатиметься іспит. Бажано, щоб тема реферату стосувалась висвітлення важливих філософсько-методологічних та світоглядних проблем, пов'язаних з науковою спеціальністю або дисертаційною роботою здобувача. Обрану тему, а також умови виконання здобувачі узгоджують з відділом ад'юнктури, і лише тоді приступають до написання реферату. Термін виконання визначається відділом ад'юнктури (аспірантури) Університету. Якщо реферат не подано вчасно, то здобувач до складання іспиту не допускається. Реферат оцінюється за чотирибальною шкалою (відмінно, добре, задовільно, незадовільно). Оцінка за реферат враховується при виставленні загальної оцінки з кандидатського іспиту.

Етапи роботи над рефератом.

Здобувачу наукового ступеня слід пам'ятати, що реферат має бути самостійною роботою і відповідати вимогам наукової публікації. Процес написання реферату передбачає:

- підбір та вивчення джерел, літературного та практичного матеріалу;
- складання розгорнутого плану до теми;

- написання основної частини та формулювання висновків по кожному питанню плану та по темі загалом;
- літературне та редакційно-технічне оформлення;
- рецензування та оцінка роботи викладачем.

Під літературою, що використовується в якості джерел, слід розуміти наукові, суспільно-політичні, дослідницькі та ін. праці, які відображають проблеми філософії. При написанні реферату не заохочується використання навчальної і довідкової літератури. Кількість джерел має бути достатньою, щоб об'єктивно й різносторонньо розкрити тему, рекомендується опрацювати не менше 15-20 джерел. Необхідно також використовувати матеріали періодичних видань (у яких відображаються найновіші наукові досягнення), наприклад, журналів “Філософська думка”, “Філософська та соціологічна думка”, “Універсум”, “Пожежна безпека”, “Надзвичайна ситуація” та ін. Зібраний матеріал, приклади, факти, спостереження систематизуються та аналізуються і на їх основі робляться теоретичні узагальнення та висновки.

Технічні вимоги до реферату. Реферат за обсягом повинен складати не менше 25 сторінок (формат А4). Текст має бути написаний від руки або набраний шрифтом Times New Roman 14 кеглем через 1,5 інтервали. Поля: верхнє і нижнє – 2 см, лівє – 2,5 см, правє – 1,5 см. Реферат виконується українською мовою і подається у зброшурованому вигляді. Титульна сторінка реферату оформлюється за зразком.

Структура реферату:

1. План. Включає вступ, основну частину, поділену на розділи (параграфи), висновки, список літератури. До кожного питання плану вказується сторінка на якій воно розміщується. Питання плану дублюються і виділяються в тексті реферату.

2. Вступ. Виконується у довільній формі, проте він має містити такі обов'язкові елементи: актуальність теми, постановку проблеми, мету та завдання. Схвалюється розкриття зв'язку обраної теми з науковою спеціальністю автора. Обсяг – 1-2 сторінки.

3. Основна частина. Включає в себе 3-4 питання, кожне з яких розкриває конкретні завдання, пов'язані з загальним змістом. Зміст питань повинен викладатися послідовно, систематично в органічному зв'язку з іншими питаннями теми. Виклад матеріалу має бути аргументований. Для цього потрібно використовувати цитати з опрацьованих джерел. В тексті цитати позначаються в квадратних дужках [5, 134], де перше число – позиція джерела в списку літератури (складається за алфавітом), друге – сторінка.

Кожне питання роботи повинно закінчуватись лаконічним висновком. Обсяг – 20-25 сторінок.

4. Висновки. Це заключна частина, яка має містити резюме того, що викладено в основній частині та ґрунтовні висновки по темі. Обсяг – 1-2 сторінки.

5. Список літератури. Він включає вивчені автором літературні джерела по темі, за якими може проводитися на іспиті бесіда по реферату. Використана література має бути відображена у рефераті, проте не обов'язково шляхом прямого цитування. Список формується за алфавітом (спочатку кирилиця, потім – латинка). Рекомендується оформлювати бібліографію відповідно до вимог ВАК України, або ж наступним чином: прізвище та ініціали автора, назва праці, місце видання, видавництво, рік, кількість сторінок (для монографій). В разі відсутності місця видання, видавництва чи року писати так: Б.м. (без місця), Б.в. (без видавництва), Б.р. (без року). Для статей у збірниках, альманахах, журналах вказувати сторінки саме цієї статті.

Архівні джерела подаються окремим блоком з римською нумерацією (за алфавітом назв архівів) перед списком літератури.

Титульна сторінка оформляється таким чином:

ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
БЕЗПЕКИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ

кафедра соціальних та
гуманітарних дисциплін

РЕФЕРАТ
ДО КАНДИДАТСЬКОГО ІСПИТУ З ФІЛОСОФІЇ

ТЕМА
“ ... ”

виконав: ад'юнкт (аспірант, здобувач)....
*(вказується структурний підрозділ,
звання, ППП)*

рік

3. ТЕМИ РЕФЕРАТИВ ДО КАНДИДАТСЬКОГО ІСПИТУ

1. Предмет філософії та його історична еволюція.
2. Визначення предмету філософії крізь призму її історії.
3. Філософія і мудрість: аспекти співвідношення.
4. Міфологічний світогляд і його вплив на мислення сучасної людини.
5. Міфологічна логіка в сучасному дискурсі.
6. Релігійний світогляд і його місце в духовному розвитку сучасної людини.
7. Філософія як духовно-практичне освоєння людиною світу.
8. Значення філософії в розвитку культури.
9. Філософія в системі культури.
10. Місце філософії в духовній культурі людства.
11. Людина як вища цінність в системі філософського знання.
12. Особливості історичного зародження філософії.
13. Проблема людського самовизначення у філософії.
14. Значення філософії в індивідуальному розвитку людини.
15. Історія взаємовідносин філософії та науки.
16. Співвідношення філософського і наукового пізнання світу.
17. Картина світу як єдність природничого і філософського підходів.
18. Філософські категорії, їх пізнавальне та духовно-практичне значення.
19. Філософське поняття матерії в її історичному розвитку.
20. Філософія і наука: спільне та відмінне.
21. Порівняльний аналіз особливостей західного та

східного типу філософування.

22. Зародки філософського світовідчуття в найдавніших цивілізаціях світу.

23. Проблема свідомості в філософії Сходу.

24. Філософські ідеї Стародавньої Індії та їх сучасне значення.

25. Філософія Стародавнього Китаю та її сучасне значення.

26. Специфіка наукових знань Стародавнього Сходу.

27. Особливості античної філософії та її місце в розвитку європейської духовної культури.

28. Феномен античної філософії в європейській історії.

29. Проблема людини в античній філософії.

30. Ідеї етики в античній філософії.

31. Становлення філософсько-наукового світогляду в античності.

32. Розвиток наукових ідей в античному світі.

33. Співвідношення філософії і математики у античних філософів.

34. Субстанційність як методологічна свідомість античності.

35. Антична натурфілософія як джерело продуктивних ідей європейської науки.

36. Давньогрецька софістика як явище історії культури.

37. Постать Сократа в оцінках видатних філософів.

38. Уроки життя та філософської творчості Сократа.

39. Антропоцентризм філософії Сократа.

40. Ідеалізм Платона. Місце Платона в історії філософії.

41. Платонівська “ідеальна держава” і сучасність.

42. Сутність платонізму як філософської позиції.

43. Роль Аристотеля у формуванні наукового стилю мислення.

44. Аристотель про державу та суспільний устрій.
45. Вплив античної філософії на розвиток української філософської думки та культури.
46. Проблема співвідношення знання та віри в середньовічній філософії.
47. Гносеологічні проблеми в середньовічній філософії.
48. Філософія і природниче знання в Середньовіччі.
49. Соціально-історичні передумови та специфіка середньовічної науки.
50. Сучасне значення провідних ідей християнської патристики.
51. Патристика та її роль у формуванні середньовічної філософії.
52. Вплив патристики на розвиток європейської культури та мислення.
53. Схоластика як напрямок середньовічної філософії.
54. Схоластика середньовіччя про буття людини.
55. Філософські погляди Томи Аквінського.
56. Платонізм та аристотелізм в історії середньовічної філософії.
57. Світоглядно-філософські ідеї середньовічної містики.
58. Арабська філософія: її особливості та вплив на європейську філософію і науку.
59. Середньовічна філософія мусульманського Сходу.
60. Буття людини в концепціях гуманістів Відродження.
61. Проблема цінності людини у філософії Відродження.
62. Роль ренесансної філософії у формуванні європейської науки.
63. Взаємовідносини суспільства і природи в епоху Відродження.
64. Пантеїстичний підхід у трактуванні проблеми

взаємодії людини та природи.

65. Співвідношення філософії, науки і мистецтва у добу Відродження.

66. Формування нової картини світу в епоху Відродження.

67. Гуманізм Відродження і сьогодення.

68. Сутність та причини утвердження механістичного світогляду в Європі Нового часу.

69. Ідея розвитку як методологічне підґрунтя філософії і науки в Новий час.

70. Ф. Бекон і Р. Декарт: емпіризм і раціоналізм Нового часу.

71. Тлумачення пізнання в філософії Нового часу.

72. Соціально-історичні умови виникнення новоєвропейської науки.

73. Новий час як епоха відчуження людини від природи.

74. Соціологічні та етичні погляди Б. Спінози.

75. Особливості та здобутки німецької класичної філософії.

76. І. Кант про засади математики та природознавства.

77. Сучасне значення філософії І. Канта.

78. Оцінка філософії Г. Гегеля у європейській філософії.

79. Місце натурфілософії у філософській системі Г. Гегеля.

80. Вплив ідей німецької класичної філософії на розвиток української філософії.

81. Марксизм. Вчення К. Маркса про людину і суспільство.

82. Проблеми людини та її свободи у філософії екзистенціалізму.

83. А. Шопенгауер про засади наших уявлень про світ.

84. Концепція переоцінки цінностей у філософії Ф. Ніцше.

85. Криза християнства і філософія Ф. Ніцше.
86. Особливості філософії XX-XXI ст.
87. Феномен насильства у сучасній філософській рефлексії.
88. Динаміка людського існування крізь призму екзистенційної філософії.
89. Танатологічна проблематика в західній філософії XX століття.
90. Масова людина і масове суспільство як проблема новітньої західної філософії.
91. Духовно-ідеологічна ситуація початку XXI ст.
92. Проблеми життя і смерті на початку XXI ст.
93. Вихідні ідеї фрейдизму та неофрейдизму, їх вплив на духовне життя XX-XXI ст.
94. Проблема несвідомого у філософії фрейдизму.
95. Вияв ідей несвідомого у художній культурі XX-XXI ст.
96. Некласична парадигма науки. Критичний раціоналізм К. Поппера.
97. Позитивізм як філософія та ідеологія науки.
98. Постпозитивістські моделі розвитку наукового пізнання.
99. Релігійна філософія: основні напрями, принципи, завдання.
100. Відкрите суспільство, демократія і тоталітаризм в трактуванні К. Поппера.
101. Релятивізм в сучасній філософії науки.
102. Концепція людини в екзистенціалізмі.
103. Герменевтика як наука і мистецтво тлумачення текстів.
104. Поняття еліти в сучасній філософії.
105. Християнсько-еволюційна онтологія Тейяра-де-Шардена.
106. Філософія та соціальні процеси в сучасному суспільстві.

107. Своєрідність філософії України в контексті світової культури.
108. Міфологічно-релігійні уявлення східних слов'ян – передісторія української філософської думки.
109. Вплив української міфології на формування національного світогляду.
110. Християнство і філософія в Київській Русі.
111. Проблема людини у філософській думці Київської Русі.
112. Вплив християнства на формування філософської думки України.
113. Філософські джерела Київської Русі про суспільство та історію.
114. Соціально-культурна ситуація в Україні кінця XV – початку XVI ст.
115. Ренесансні ідеї в філософській культурі України кінця XV – початку XVI ст.
116. Філософські ідеї українських гуманістів.
117. Філософські пошуки Юрія Дрогобича.
118. Соціально-філософська проблематика в полемічній літературі.
119. Духовні пошуки І. Вишенського.
120. Роль братств та братських шкіл у розвитку філософії та освіти в Україні.
121. Львівське братство та його роль в розвитку гуманістичних ідей в Україні.
122. Натурфілософська проблематика в філософських курсах Києво-Могилянської академії.
123. Проблеми теорії пізнання та логіки у працях діячів Києво-Могилянської академії.
124. Етична та естетична проблематика у творчості діячів Києво-Могилянської академії.
125. Проблема щастя у філософії Г. Сковороди.
126. Вплив ідей Г. Сковороди на розвиток української духовної культури.

127. Розвиток філософських традицій у творчості вітчизняних природознавців (кін. XIX - поч. XX ст.).
128. Філософські ідеї представників Кирило-Мефодіївського товариства.
129. Світоглядні ідеї М. Гоголя.
130. Духовний потенціал української національної ідеї.
131. Соціально-філософські ідеї М. Драгоманова.
132. Філософія І. Франка та її місце в історії української філософської думки.
133. Національний характер філософії І. Франка.
134. Ідея України в філософському світогляді М. Грушевського.
135. Філософія української національної ідеї В. Липинського.
136. Інтегральний націоналізм та проблема національної еліти в історіософії Д. Донцова.
137. Особливості розвитку філософії в Україні в радянський час.
138. Літературна дискусія та “українізація” 30-х рр. XX ст. і її значення для розвитку світоглядних орієнтирів українців.
139. Вихідні філософсько-світоглядні ідеї В. Вернадського.
140. Проблеми української людини у творчості О. Кульчицького.
141. Філософський зміст проблеми буття.
142. Буття і небуття. Буття і сутність.
143. Буття людини як проблема філософії.
144. Об'єктивне і суб'єктивне в структурах буття і мислення.
145. Мистецтво як вияв цілісного буття людини в світі.
146. Наука, мистецтво, релігія і філософія як сфери осягнення буття.
147. Проблематичність людського буття. Буття світу і людини.

148. Людина як предмет комплексного філософсько-наукового дослідження.
149. Діяльність як невід'ємна якість людини.
150. Проблема особистості в сучасній філософії.
151. Людина в пошуках сенсу буття та власного життя.
152. Взаємозв'язок професійної етики та професіоналізму працівника МНС.
153. Засади морально-професійної культури працівника МНС.
154. Професійний обов'язок у життєдіяльності працівника МНС.
155. Розв'язання проблеми сенсу життя як запорука ефективного виконання службового обов'язку працівником МНС.
156. Мужність як невід'ємна риса особистості працівника МНС.
157. Добродійство як професійне покликання працівника МНС.
158. Виникнення і розвиток психіки як форми відображення дійсності.
159. Проблеми і складнощі наукового вивчення свідомості.
160. Суспільне та особистісне у змісті свідомості, їх взаємозв'язок.
161. Проблема свідомості у філософії постмодерну.
162. Еволюція методологічної свідомості у філософії і науці.
163. Проблема "діалогу" людини і комп'ютерних систем.
164. Поняття пізнання та його види.
165. Проблема співвідношення емпіричного і теоретичного рівнів знання.
166. Співвідношення історичного і теоретичного підходів у вирішенні наукових проблем.
167. Історичне і теоретичне в науковому пізнанні.

168. Позанаукове пізнання: зміст та специфіка.
169. Естетика як логіка чуттєвого пізнання.
170. Естетичне відношення як форма пізнання й оцінки світу.
171. Практичне пізнання: зміст, структура, функції.
172. Історико-філософські образи практичного пізнання.
173. Пізнання як вид духовної діяльності і феномен культури.
174. Методи та форми наукового пізнання.
175. Поняття методу пізнання та його значення у науковому пізнанні.
176. Сфера застосування загальнонаукових методів в технічних науках.
177. Місце і роль методу в системі пізнавальної діяльності.
178. Експеримент, його види та функції в науковому пізнанні.
179. Формалізація як метод теоретичного пізнання.
180. Поняття практики, її форми та роль у науковому пізнанні.
181. Наукові принципи та їх роль у науковому пізнанні.
182. Верифікація і фальсифікація як засоби наукового пізнання.
183. Інтерпретація як метод наукового пізнання.
184. Роль математичних методів у науковому пізнанні.
185. Системний метод пізнання в науці.
186. Моделювання як метод в сучасній науці.
187. Методологічні аспекти наукового моделювання.
188. Гіпотеза як форма теоретичного наукового пізнання: сутність та пізнавальна роль.
189. Роль логіки та інтуїції в науковому пізнанні.
190. Напівправа: її природа та соціальні функції.
191. Концепція і теорія як форми наукового пізнання.
192. Істина та життєва правда.

193. Істина, правда і життєвий вибір людини.
194. Сенс і витоки наукових революцій.
195. Роль філософії у науковому дослідженні.
196. Наука і “здоровий глузд” повсякденності: конфлікт чи згода.
197. Наукове пізнання як вид духовної діяльності та спосіб теоретичного освоєння дійсності.
198. Суперечності наукової картини світу.
199. Єдність картини світу і світогляду.
200. Розробка сучасної природничо-наукової картини світу.
201. Концепція і теорія як форми наукового пізнання.
202. Філософські засади актуальних проблем сучасної науки.
203. Моделі розвитку сучасної науки.
204. Проблеми моральної відповідальності науковця в сучасному світі.
205. Проблеми штучного інтелекту: філософський аспект.
206. Особливості сучасного стилю наукового пізнання.
207. Основні сучасні концепції істини та їх філософський аналіз.
208. Поняття наукового факту та його наукова цінність.
209. Класична, некласична та постнекласична наука: порівняльний аналіз.
210. Методологічні аспекти інженерної діяльності.
211. Філософія науки і філософські проблеми технічних наук.
212. Наукова теорія, її пізнавальний статус і функції.
213. Концепція наукової теорії і практика наукових досліджень.
214. Використання історичних знань при теоретичному вивченні предмета.
215. Соціально-політичні та етичні проблеми науки.
216. Паранаука: нові обрії пізнання чи манівці?

217. Тенденції сцієнтизму і антисцієнтизму в гуманітарному знанні.

218. Міждисциплінарний синтез і зняття суперечності сцієнтизму і антисцієнтизму.

219. Науки про природу і науки про дух.

220. Раціональність в природничому і в гуманітарному пізнанні.

221. Наукова діяльність та її структура.

222. Наукова раціональність, її основні характеристики.

223. Наукова теорія та її структура.

224. Наукові закони і їх класифікація.

225. Некласична наука та її особливості.

226. Соціокультурна обумовленість наукового пізнання.

227. Основні концепції взаємини науки і філософії.

228. Основні тенденції формування науки майбутнього.

229. Основні філософські парадигми в дослідженні науки.

230. Основні характеристики наукової професії.

231. Проблема наступності у розвитку наукових теорій.

232. Сутнісні риси класичної науки.

233. Філософські підстави науки та їх види.

234. Наукова практика, її види і функції в науковому пізнанні.

235. Ідеологія науки та її історичні типи.

236. Інженерне проектування, його сутність і функції.

237. Техніко-технологічне знання і його особливості.

238. Філософсько-соціальні проблеми розвитку техніки.

239. Сцієнтизм і антисцієнтизм як світоглядні позиції оцінки ролі науки в розвитку суспільства.

240. Науковий консенсус і його значення в процесі наукового пізнання.

241. Феномен наукової революції.

242. Наукова істина. Її види та способи обґрунтування.

243. Соціальна природа суб'єкта наукового пізнання.
244. Соціокультурне тло науки.
245. Школи в науці, їх роль в організації та динаміці наукового знання.
246. Контекст відкриття і контекст обґрунтування у розвитку наукового знання.
247. Наука і глобальні проблеми сучасного людства.
248. Соціальна та когнітивна відповідальність вченого.
249. Наукові колективи як суб'єкти науки.
250. Експертна діяльність в науці та її функції.
251. Соціальний характер наукового пізнання.
252. Когнітивні цінності людства та їх природа.
253. Інноваційна діяльність і її структура.
254. Філософсько-методологічні проблеми інтелектуальної власності.
255. Філософсько-правові аспекти регулювання наукової діяльності.
256. Сучасна наукова картина світу.
257. Функції держави в управлінні розвитком науки.
258. Наукова політика сучасних держав.
259. Взаємовідносини науки і релігії в культурі сучасного суспільства.
260. Соціально-психологічні підстави наукової діяльності.
261. Гуманітарні засади природознавства.
262. Поняття наукового світогляду.
263. Філософські проблеми науки та методи їх дослідження.
264. Філософія науки як галузь філософського знання.
265. Організаційна структура сучасної науки.
266. Класики природознавства та їх внесок у філософію науки.
267. Особливості гуманітарного знання.
268. Філософські підстави і проблеми соціального пізнання.

269. Філософські підстави та особливості математичних та логічних досліджень.
270. Сучасні проблеми теорії наукового пізнання.
271. Етичні проблеми науки.
272. Етичні проблеми публікації результатів наукових досліджень.
273. Професійна відповідальність науковця.
274. Логіко-математичний, природничо-науковий та гуманітарний типи наукової раціональності.
275. Пізнання і творчість.
276. Філософські, психологічні та соціальні аспекти творчості.
277. Творчість і світогляд.
278. Уява і його роль у творчій діяльності науковця.
279. Наукова, художня і соціальна творчість.
280. Творчість в діяльності працівників МНС України.
281. Проблема творчості у праці І.Я. Франка "Із секретів поетичної творчості".
282. Свобода творчості – основа формування демократичних відносин у суспільстві.
283. Суспільство як система: основні елементи суспільного життя.
284. Системи суспільства і природи: спільне, особливе, одиничне.
285. Соціальні наслідки інформаційної революції.
286. Філософські проблеми комп'ютеризації суспільства.
287. Особливості науки як соціального інституту.
288. Наука як основа інноваційної системи сучасного суспільства.
289. Сучасні інформаційні процеси: філософсько-методологічний аналіз.
290. Духовне життя суспільства.
291. Честь і гідність як суспільно-моральні цінності офіцера МНС.

292. Ідея громадянського суспільства: розвиток поняття і структура.
293. Морально-етичні й правові аспекти громадянського суспільства.
294. Тенденції розвитку сучасного суспільства як виклик глобалізації.
295. Геополітика в минулому і сьогодні.
296. Предмет та завдання філософії історії.
297. Поняття суб'єкта історії. Умови, чинники та фактори історичних дій.
298. Роль еліти та видатних особистостей в історичному процесі.
299. Нації та національні відносини в сучасному світі.
300. Специфіка формування українського менталітету.
301. Національна самосвідомість і світогляд.
302. Ціннісний і технологічний аспекти культури.
303. Особливості звучання проблеми культури у філософії XX-XXI ст.
304. Проблеми співвідношення національних культур із світовою культурою.
305. Глобальні проблеми сучасної цивілізації.
306. Філософія техніки: історія становлення та предмет вивчення.
307. Науково-технічний прогрес, технократичний та гуманістичний підходи до його розуміння.
308. Концепції історичного розвитку техніки.
309. Взаємозв'язок техніки з природою та суспільством.
310. Моделі розвитку техніки та технічного прогресу.
311. Сучасний світ як техносфера.
312. "Природне" і "штучне", природа і техніка.
313. Технофобія: виникнення, особливості, наслідки.
314. Технічні інновації як каталізатор змін людського життя.
315. Ціннісні характеристики техніки. Проблема оцінки

техніки.

316. “Технологічний” і “ціннісний” детермінізм в розвитку сучасного суспільства.

317. Методологічні проблеми філософії техніки.

318. Технічні науки, їх специфіка і становлення.

319. Методологія технічних наук.

320. Логіка наукового пошуку.

321. Філософсько-методологічні проблеми розвитку техніки та технології.

322. Екологічна культура як специфічна форма культури.

323. Основоположні принципи екологічної культури.

324. Екологічна свідомість як специфічна форма суспільної свідомості.

325. Екологічна культура як елемент професійної компетенції працівника МНС.

326. Основні напрямки формування екологічної свідомості в сучасну епоху.

327. Концепції майбутнього взаємовідносин суспільство-природа.

328. Особливості екологічного руху в Україні.

329. Екологічні проблеми сучасної України.

330. Взаємозв'язок науки та технічної діяльності в історії людства.

331. Сутність сучасної технологічної революції. НТП і НТР.

332. Цінності в структурі суспільства.

333. Цінності, їх пізнавальна і регулятивна функції.

334. Ціннісне ставлення в системі діяльності.

335. Роль ціннісної свідомості в історії наукового пізнання.

336. Роль ціннісної свідомості в розвитку технічних наук.

337. Професійна самореалізація фахівця МНС як ключ до особистого щастя.

338. Ціннісні орієнтації в процесі соціалізації людини.
339. Значення професійної етики у виробленні ціннісних орієнтацій фахівця МНС.
340. Ідеал людяності і цінності людського життя.
341. Свобода особистості з огляду релігійних вчень.
342. Особливості вивчення проблеми свободи у філософії.
343. Свобода як найвища людська цінність.
344. Проблема морального вибору у професійній діяльності фахівця МНС.
345. Філософія і синергетика.
346. Синергетика як наукове світобачення.
347. Синергетика як нова наукова методологія.
348. Роль синергетики у формуванні сучасної картини світу.
349. Синергетичний світогляд як шлях до нового синтезу наукового та позанаукового знання.
350. Футурологія, її можливості і межі.

4. ОРІЄНТОВНИЙ ПЕРЕЛІК ПИТАНЬ ДЛЯ КАНДИДАТСЬКОГО ІСПИТУ

1. Філософія – теоретична форма світогляду й раціонально – критичний тип мислення.
2. Предмет філософії в його історичній генезі.
3. Світогляд людини, місце філософії у світогляді.
4. Міфологія як предмет і проблема філософії.
5. Особливості релігійного світогляду.
6. Історичні форми філософії як способу мислення.
7. Специфіка світоглядних уявлень Сходу.
8. Основні ідеї буддизму.
9. Антична натурфілософія.
10. Основні ідеї конфуціанства.
11. Вчення Сократа і Платона.
12. Філософія Аристотеля. Вчення про першооснову світу.
13. Моральне вчення Аристотеля.
14. Специфіка середньовічної філософії.
15. Твір Августина Блаженного “Сповідь”.
16. Філософія Томи Аквінського.
17. Проблема універсалій у середньовічній філософії.
18. Ренесансний гуманізм як специфіка громадянського гуманізму.
19. Френсіс Бекон. Вчення про метод.
20. Раціоналізм Р. Декарта. Дедуктивний метод.
21. Вчення про першооснову світу в філософії Нового часу (Спіноза, Лейбніц).
22. Філософські ідеї французького Просвітництва.
23. Сенсуалізм англійської філософії (Локк, Берклі, Юм).
24. Теорія суспільного договору (Гоббс).
25. Філософія І. Канта. Агностицизм.
26. Вчення І. Канта про “категоричний імператив”.

27. Суперечність системи і методу Г. Гегеля.
28. Антропологізм І. Фейєрбаха.
29. Сутність марксизму. Матеріалістичне розуміння історії.
30. Ірраціоналістична філософія (Шопенгауер, Ніцше).
31. Соціальна філософія марксизму, ідейні та соціальні наслідки.
32. Позитивізм та неопозитивізм.
33. Екзистенціалізм, основні напрямки.
34. Герменевтика як напрямок філософії.
35. Феноменологія, її актуальність.
36. Неотомізм, основні ідеї та представники.
37. Специфіка української філософії.
38. Особливості філософської думки Київської Русі.
39. Вчення Г. Сковороди про “сродну працю”.
40. Український романтизм як філософія і світогляд.
41. Філософія у Києво-Могилянській академії.
42. Філософія національної ідеї в Україні.
43. Філософські ідеї у творчості І. Франка.
44. Категорія буття у філософії, її трактування.
45. Буття як матерія, її атрибути.
46. Проблема ідеального. Свідомість, її властивості.
47. Проблема походження свідомості.
48. Мислення, проблема відображення й творчості.
49. Свідомість і мова. Проблема спілкування.
50. Свідоме й несвідоме, їх співвідношення.
51. Свідомість і самосвідомість.
52. Теорія пізнання, її філософське трактування.
53. Рівні пізнання і форми пізнавальної діяльності.
54. Істина та омана. Проблема істини у філософії.
55. Особливості наукового й ненаукового пізнання.
56. Діалектика як метод пізнання.
57. Синергетика, її основні поняття.
58. Джерела і рушійні сили історії.

59. Філософія екологічної кризи (Г. Йонас, В. Гьосле, К.-М. Маер-Абіх).
60. Демографічна проблема у світі й в Україні.
61. Проблема суспільного прогресу в соціальній філософії.
62. Філософія історії, її предмет.
63. К. Ясперс про сенс і призначення історії.
64. Соціальна структура суспільства.
65. Духовне життя суспільства та культура.
66. Суспільна свідомість, її структура.
67. Проблема людини в філософії. Природа людини.
68. Проблема антропосоціогенезу.
69. Філософська антропология Макса Шелера.
70. Проблема історичної закономірності.
71. Екзистенційні проблеми людини.
72. Страх як вимір соціального буття.
73. Проблема самотності й самогубства в сучасному суспільстві.
74. Тенденції розвитку сучасної сім'ї: проблема деінституалізації.
75. Проблеми й перспективи сучасної цивілізації.
76. Людина як індивід, індивідуальність та особистість.
77. Сенс життя людини та його тлумачення в філософії.
78. Проблема гендерної ідентичності та культурних стереотипів.
79. Шпенглер Освальд: "Присмерк Європи".
80. Тойнбі Арнольд: "Дослідження історії".
81. Фукуяма Френсіс: "Кінець історії".
82. Франко Іван: "Що таке поступ?".
83. Ортега-і-Гассет: "Бунт мас".
84. Основні риси громадянського суспільства.
85. Роль науки в сучасному світі.
86. Моделі історичного процесу.

87. Психолоаналіз (фройдизм і неофройдизм).
88. Філософія про історичний факт, причини фальсифікації.
89. Основні глобальні проблеми людства, їх характеристика.
90. Концепція сталого розвитку як майбутнє людства.

5. ХРЕСТОМАТІЯ

5.1. ГРИГОРІЙ САВИЧ СКОВОРОДА

Г. Сковорода (1722-1794) – знаний український філософ, для якого філософія стала і професією і способом життя. Народився в козацькій сім'ї на Полтавщині, навчався у Києво-Могилянській академії, науку в якій неодноразово переривав. У поглядах розходився з своїми викладачами, які зосереджувались на пізнанні навколишнього світу, а він прагнув осягнути людську сутність. Філософія його – це філософія щастя. “Щастя наше всередині нас...хай ніхто не очікує щастя ні від високих наук, ні від шанованих посад, ні від достатку... Воно залежить від серця...”

Свої твори писав тогочасною книжною українською мовою, які були перекладені на сучасну лише у 1994 році.

Запропоновані уривки діалогів подані за виданням Г. Сковорода. Пізнай в собі людину. Львів.: Світ, 1995.

“Розмова, що називається Алфавіт, або Буквар миру”

Моя мова стосується лиш людинолюбних душ, чесних звань і благословених видів промислу, котрих не виганяє геть із суспільства божий і людський закон, а вони становлять родючий сад церкви, або, ясніше кажучи, сад суспільства, так, як свої частини годинниковий механізм. Він злагоджено продовжує працювати, коли кожен член не лише добрий, а й здійснює свою споріднену частину служби, розподіленої по всьому складу. І це й є бути щасливим, пізнати себе, або свою природу, взятися за свою долю і перебувати з частиною, спорідненою собі, із всезагальної служби. Ця участь у службі є добродійність і послуга. І не дивно, що у стародавніх римлян як посада, так і добродійність позначались оцим словом – officium. Найдобріша душа живе тим неспокійніше

й нещадніше, чим більш важливу посаду має, якщо для неї не народжена. ...

Труд є живий і невсипущий хід усього механізму доти, поки породить досконалу справу, яка сплітає своєму творцеві вінець радості. Коротко кажучи, природа запалює до справи й зміцнює в труді, робить труд солодким.

А що ж є ця природа, як не той блаженний у людині дух, про який Бог до Мойсея: “Це я посилаю ангела мого перед лицем твоїм... Прислухайся до себе і послухай його. Не соромся, бо ім’я моє на ньому”... І це означає; щасливо вступити на посаду з Богом, коли людина не за своїми примхами й не за чужими порадами, а вникнувши в саму себе й послухавши святого духа, що живе всередині й кличе її, йдучи за його таємним покликком, стає й дотримується тієї посади, для якої вона у світі народилась, призначена для того самим Всевишнію. ...

Пізнай себе. Прислухайся до себе й послухай свого Господа. Є в тобі отець твій, цар і наставник. Прислухайся до себе, знайди його і послухай його. Лиш він знає, що тобі споріднене, тобто корисне. Сам він і поведе до цього, запалить охоту, закуражить до труду, увінчає вінком і благословенням твою голову. Прошу, мій друже, не починай нічого без цього царя у твоєму житті!... Все те для тебе погана пожива, яка неспоріднена, хоча б вона й царська. ...

Не знайдеш ніде такої ниці душі, яка б не рада хоч сьогодні стати на найвищу посаду, анітрохи не задумуючись про свою природженість. Це невігластво царства божого затьмарило всі серця. Без сумніву, вони впевнені, що наше щастя прив’язане до якогось одного звання чи становища, хоч сто разів чули про царство боже, коли хто його знайшов і підкорився, ступивши у природне звання, то тому легко все інше потрібне дається. А без цього й звання не звання. І як може бути званням, якщо я до нього не покликаний вишнім царством? Як же покликаний, якщо не для того народжений? Боже царство є всюди, і щастя живе у будь-якому стані, якщо

входиш у нього під проводом твого творця, який привів тебе у цей світ для того; і в сто разів блаженніший пастух, який за природою пасе овець чи свиней, ніж священик, який має злобу проти Бога.

Чому для нас таким низьким видається хліборобство, що всі його уникаємо? Щасливий, хто народився до медицини, до живопису, до архітектури, до книг... Я їх благословенну, як природну, школу (розумій: розмірковування, вправи) благословляю й вітаю. Радію, коли й сам в одній із цих наук, лиш би це було з Богом, вправляюся.

Та чому більше нещасний землероб, якщо за природою своєю оре землю? Зізнаюсь, друзі мої, перед Богом і перед вами, що в цю саму хвилину, у яку з вами розмовляю, покину моє нинішнє становище, хоч у ньому зістарівся, і стану послідуцим гончарем, як лиш відчую, що досі перебував у ньому без природи, маючи природжену схильність до гончарства. Повірте, що з Богом буде мені у стократ і веселіше, і більш вдало ліпити самі глиняні сковороди, ніж писати без натури. Та досі відчуваю, що утримує мене в цьому стані нетлінна рука вічного. Цілую її й за нею піду. Нехтую безрадістю всіх сторонніх радників. І якщо б я їх слухав, то давно б став ворогом мого Господа. А і нині я його раб. ...

Я, навпаки, милуюся, який солодкий труд тому, хто працює, якщо він природний. З якою радістю жене зайця хорт! Яке захоплення, як лиш дано сигнал для ловів! Як насолоджується працею бджола при збиранні меду! За мед її вбивають, та вона не перестане трудитись, поки жива. Солодкий для неї, наче мед, і солодший над соки труд. Для нього вона народилась. О боже мій! Який солодкий з тобою найгіркіший труд. ...

Цілком мертва душа людська, яка не вдалася до свого природного діла, подібна до каламутної й смердючої води, закритої у тісняві. Я безнастанно говорив це молодим, щоб

випробовували свою природу. Шкода, що заздалегідь батьки не карбують цього на серці своїм синам. Звідси-то й буває, що військову роту веде той, хто повинен би сидіти в оркестрі... Раджу, коли хочеш, щоб твій син весело й удало виконував посаду, ти мусиш сприяти йому у виборі звання, спорідненого його якостям. Сто спорідненостей, сто звань, а всі почесні, бо законні.

Хіба не знаєш, що земля залежить від чесно виконуваної посади, а не вона від землі? І не бачиш, що низьке звання часто набуває землю, а вище –втрачає?

Не дивись, що вище й нижче, що показніше й не знатніше, багатше й бідніше, а виглядай те, що тобі споріднене. Раз уже і казано, що без спорідненості все ніщо...

Якщо ж той, хто володіє землею, живе щасливо, то він не тому щасливий, що нею володіє: щастя до землі не прив'язане.

А чим володіє за спорідненістю, те треба розуміти... Хіба сподіваєшся знайти рай поза Богом, а Бога поза твоєю душею. Твоє щастя, і твій мир, і твій рай, і твій Бог є всередині тебе. Він думає про тебе, перебуваючи у тобі ж, наставляючи на те, що перш за все корисне для тебе самого, розумій: чесне й благопристойне. А ти дивись, щоб твій Бог був завжди з тобою. А буде з тобою, якщо ти будеш з ним. А звичайно, будеш з ним, якщо, замирившись, заприязнишся з цим найсолодшим і блаженным духом. Дружба й віддаленого пов'язує. Ворожнеча віддаляє й того, хто близький. З природою жити і з Богом бути – це одне й те ж; життя і діло є те саме... А опір цьому святому духові, який все чинить, все знищує. З цієї-то причини досвідчений лікар невдало лікує. Знаючий учитель без успіху вчить. Учений проповідник без правди правду пише. Перекрутивши Біблію, студент їсть без солі. Хто втратив у живопису вік, той без натури наслідує натуру. У всіх цих завжди чогось бракує? Та це щось є голова всього й кінцева краса божої правиці, що завершує будь-яке діло. ...

... з Богом тобі буде легко зносити голод, спрагу, холод, спеку, безсоння, криваві рани й сам смертельний страх і набагато легше, ніж без нього, протилежне цьому, щоб ти зрозумів, наскільки сильна природа. Це горе воїна з Богом буде тобі у стократ приємніше, ніж твої ранги і прибутки. Ранг кожен може носити, а справжнє діло робить лиш той, хто природжений. Діло і без рангу діло, а ранг без діла ніщо, а діло – без Бога.

Якщо ж, знехтувавши божим покликанням, підеш слідом своїх примх і сторонніх порадиноків, то не забудь навіки попроситися з усією втіхою, хоч би ти заховався у рід достатку, і, боячись померти тілом, щохвилини будеш зазнавати душевної смерті.

Відібрати в душі споріднену працю – означає позбавити її своєї поживи. Це люта смерть. ...

“Нарцис. Розмови про те: пізнай себе”

Нарцисом називається не тільки квітка, а і якийсь юнак. Нарцис – юнак, який у дзеркалі прозорих вод при джерелі дивиться сам на себе і смертельно в себе закохується, – це прадавня притча із прадавнього єгипетського богослов'я, яке є матір'ю єврейського. Образ Нарциса благовістить оце: “Пізнай себе!” Начебто сказав: чи хочеш бути задоволений собою і закохатися в самого себе? Пізнай же себе! Добре себе випробуй. Справді! Як бо можна закохатися в невідоме? Не горить сіно, не торкаючись вогню. Не любить серце, не вбачаючи краси. Видко, любов є дочкою Софії. Де мудрість побачила, там любов згоріла. Воістину блага самолюбство, якщо воно святе; гей святе, коли істинне; гей, кажу, істинне, якщо знайшло й побачило оту єдину красу й істину: “Посеред вас стоїть, його ж не знаєтє”...

Хто ж прозрів у водах своєї тліні красу свою, той закохається не в якусь зовнішність, не у воду свого тління, а в

себе самого, і в саму свою суть. “Шляхи твої всередині себе закінчиш”.

Нарцис мій, правда, що обпікається, розпалюючись жаром кохання, ревнуючи, поривається, кидається й мучиться, облеглоє серце, турбується й молиться всіма молитвами, і не про багато ж, не про щось пусте, а про себе, в собі і всередині себе. Турбується лише про себе. Одне йому потрібне. Нарешті, розтанувши, наче лід, весь від самолюбного полум'я, перетворюється у джерело. Справді! Справді! У що хто закохався, у те перетворився. Кожен є тим, чие серце в ньому. Кожен є там, де серцем сам.

О люба моя милість, Нарцисе! Нині з плазуючого черв'яка став крилатим метеликом. Оце сьогодні воскрес! Чому не перетворився у струмок чи потік? Чому не у ріку чи море? Скажи мені! Відповідає Нарцис: “Не перешкоджайте мені, бо добру справу я завершив. Море із рік, ріки з потоків, потоки зі струмків, струмки із пари, а пара завжди при джерелі суцзя сила й чад його, дух його й серце. Це що люблю! Люблю джерело й главу, джерело й начало, яке висилає вічні струмені з пари свого серця. Море є гній. Ріки протікають. Потоки висихають. Струмки зникають. Джерело вічно дихає парою, яка оживляє й прохолоджує. Лиш джерело люблю й зникаю. Все інше для мене стоки, січ, підніжжя, тінь, хвіст...” О серце морське! Чиста безодня! Джерело святе! Тебе лиш люблю. Зникаю в тобі й перетворююся...

Лицеміри й марновіри, чуючи це, спокушаються й хулять. Перетворитися у джерело? Як це може бути? Не ремствуйте! Дуже легко віруючому, виразніше скажу, тому, хто пізнав у собі оту красу: “Пара є сила божа і чистий вилив слави Вседержителя”.

О лицеміри! Не з лиця судите, а з серця. ...Кожен є тим, чие серце в ньому: вовче серце є справжній вовк, хоч обличчя людське; боброве серце є бобер, хоч вигляд вовчий; серце вепра є вепр, хоч вигляд бобровий. Кожен є тим, чие серце в ньому. Та лицеміри колють вперто рогами. Хай же це буде так

добре! Мовляв, людина не може ніяк перетворитися в сонячне лице. Лице ж бо і серце різні... Правильно, правильно судите! І я вважаю: взагалі не можна. Та й яка користь? Вигляд бобра не робить вовка бобром. О глухі лицелюби! Слушайте оцей грім: “Плоть ніщо, дух животворить”.

...Отож бачиш, що думка є наша головна точка й середня. А тому-то вона часто й називається серцем. отже, ... суть людини полягає не у її зовнішній плоті й крові, а думка й серце її – ото істинна людина...

“Розмова п’яти подорожніх про справжнє щастя в житті”

Недавно ти називав щастям високий чин з багатством, а тепер звідси його цілком виганяєш. Я не кажу, що щаслива людина не може сповняти високого звання, або жити у веселій стороні, або користуватись достатком, а лиш кажу, що не через чин вона щаслива, не із-за сторони, не із-за достатку. Якщо в гарному домі пахне бенкетним достатком, то причина цього не гарні кутки; часто пироги живуть не у славних кутках. Не гарний дім кутками, за приказкою, а гарний пирогами...

Шукаємо щастя по краях, по віках, по становищах, а воно скрізь й завжди з нами, як риба у воді, так ми в ньому, а воно біля нас шукає нас самих. Немає його ніде, тому що є скрізь. Воно ж подібне до сонячного сяйва: відкрий лиш йому вхід у свою душу. Воно завжди стукає у твою стіну, шукає проходу й не знаходить; а твоє серце темне й невеселе, і п’ятьма над безоднею. Скажи, прошу, чи не нісенітниця й чи не безумство, що людина турбується про найдорогоцінніший вінець? А навіщо? Задля того, що начебто у простій шапці не можна насолоджуватись тим щасливим і всесвітнім світлом, до якого ллється оця молитва: “Почуй, о блаженний, що маєш вічне й усевидюче око!” Безумний муж зі злою жінкою виходить геть із свого дому, шукає щастя поза собою, блукає

по різних званнях, дістає блискуче ім'я, обвішується світлим одягом, зволікає різноманітні купи золотої монети й срібного посуду, знаходить друзів і товаришів безумства, щоб занести в душу промінь блаженного світила, й світлого блаженства...

Ось вам вершок і квітка всього вашого життя, внутрішній мир, сердечна веселість, душевна міць. Сюди спрямовуйте течію всіх ваших справ.

Ось край, гавань і кінець. Відрізуй все, що суперечить цій пристані. Всяке слово, будь-яка справа хай сприяє цьому кінцю. Хай це буде край всіх твоїх думок і всіх твоїх бажань. Численні тілом здорові, ситі, одягнені й спокійні, та я не цей мир хвалю – цей мир світський, він для всіх знатний і всіх обдурює. Ось мир! – у спокої думок, у владуванні серця, оживленні душі. Ось мир! Ось надра щастя! Оцей-то мир відчиняє твоїм думкам храм спокою, зодягає душу твою одягом веселощів, насичує пшеничною мукою й утверджує серце... Подяка нашому небесному Отцю за те, що відкрив наші очі. Тепер розуміємо, в чому полягає наше справжнє щастя. Воно живе у внутрішньому мирі нашого серця, а мир – у згоді з Богом. Чим хто більше згоден – той блаженніший. Тілесне здоров'я є не що інше, як рівновага й погодженість вогню, води, повітря й землі, а приборкання хвилюючих її думок є здоров'я душі й вічне життя. Якщо хтось має лиш три золотники згоди з Богом, тоді не більше в ньому й миру, а коли хто (має) і 50 і 100, то стільки ж у серці його й миру. Скільки відступила тінь, стільки наступило світло. Блаженні, хто день за днем піднімаються вище на гору цього пресвітлого Мир-города. Вони-то підуть зі сили в силу, поки з'явиться Бог...

5.2. ІВАН ФРАНКО

І. Франко (1856-1916) – вчений, письменник, поет, публіцист, громадський діяч. Доктор філософії, автор численних праць з усіх галузей соціально-гуманітарного знання. Спрямованість життєво-філософського пошуку І. Франка – це ідея героя, носія духу, “будителя”, який покликаний перетворити народ у націю, розбурхати інертну масу. У своїх філософських, рівно ж як і в художніх, творах значну увагу приділяє соціально-політичній проблематиці, майбутньому свого народу, становленню національної свідомості, проблемам “страждальності” як фатальної долі інтелігента-“будителя”, сенсу життя, боротьби та співвідношення добра і зла. У поглядах на історію, які викладені у праці “Що таке поступ” (1903) дотримується нелінійної моделі історичного процесу. Запропоновані уривки з цієї праці подано за виданням: Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – Т. 45. Філософські праці. – К. : 1986.

“Що таке поступ”

Слово “поступ” почуєте часто в наших днях із різних уст. Усі накликають до поступу, дехто тішиться ним, дехто нарікає на нові “поступові” думки та порядки. Може би не від речі було поміркувати, що то таке поступ, у чім його шукати, чи є чого ним тішитися або, може, журитися?

Слово “поступ” і відповідне йому поняття нове не лише у нас, але й у цілім освіченім світі. Ще яких 300-400 літ тому назад навіть найосвіченіші люди не багато думали про те, що колись на світі було не так, як тепер, а колись може змінитися теперішній порядок. У давніших часах загально держалася думка, що порядки між людьми все були однакові, або майже однакові, що ті порядки – хліборобські, ремісничі, родинні, громадські – вічні, – встановлені самим богом і так вони і лишаться до суду-віку. Щонайбільше добачувано таке, що ті

порядки не все строго і чисто додержуються, потроху псуються, і не стає між людьми працьовитості, пильності, дбайливості, послуху, покори, побожності. Се походило по думці тих старих людей не з чого, як з людської злоби, з зопсуття обичаїв або з чортівської спокуси.

Такий погляд на історію чоловіка на землі держався довгі тисячі літ. І треба було віків тяжкої наукової праці та несподіваних відкриттів науки, dokonаних в найновіших часах, щоб люди, нарешті, дійшли до переконання, що початкова історія чоловіка на землі, та порядки й обставини, серед яких жив найдавніший чоловік, були зовсім інакші, та що їх розвиток dokonувався помалу на різних місцях землі протягом десятків, а може й соток тисяч літ.

Новочасна наука виказала, що чоловік протягом довгих тисяч років з дикого сотворіння виробився до того, що пізнав користь вогню.

Аж від тої пори можна починати його історію. На різних місцях Європи повіднаходжено вогнища такого давнього чоловіка, повіднаходжено останки його костей, що де в чому би ближчі до костей нинішніх великих мавп, ніж до костей нинішнього чоловіка. ...

В такім дикім стані жили люди по різних сторонах світу; сліди їх знайдено по всій Європі і в Африці, прим., у Єгипті глибоко під останками пізніших будівель, у Азії глибоко під руїнами найстарших міст; знайдено їх і в нашій країні ...

Протягом довгих тисяч літ чоловік набирився вправи, досвіду, вміння. Він привчився уживати на своє оружжя іншого каменя, м'якшого від кременю, та зате такого, що його можна було краще обробити, вигладити, виточити. І ми маємо вже новий образ, вищий ступінь людського розвитку, поступ супроти стану першої дикості – добу гладженого або точеного каменя. Сокири, вістря стріл, молоти, вістря спис із такого гладженого каменя, об'їмні ігли та шила з кістки, оздоба з

раковин (мушель) або звірячих зубів – отсе головний спряткок того чоловіка.

Та помалу починають показуватися сліди нової культури: чоловік винаходить метали, вчиться витоплювати та перероблювати їх – насамперед бронзу (сплав із міді й пини), декуди саму мідь, а наостатку залізо. Аж тоді, коли чоловік заволодів металами, сталася можливою цивілізація, стався можливий перехід від дикого ловецького та печерного стану до рільництва, до стану осідлості, до будування домів і міст, до творення держав. ...

Хто каже “поступ”, той каже одним духом дві речі. Одно те, що все на світі змінюється, ніщо не стоїть на місці, а друге – не таке певне, більше питання, ніж твердження: чи змінюється на ліпше, чи на гірше?

Що все на світі змінюється, що ніщо не стоїть на місці, се відомо кожному, се пізнає кожний сам по собі і по своїм оточенню. Але чи ті зміни йдуть на ліпше, чи на гірше, на се вже відповідь не у всіх однакова. Запитайте старого, знемоцілого діда, то він певно снаже вам: “Е, як я був молодий, то ліпше було на світі”. Здоровий, сильний чоловік, якому добре ведеться або який доробився чогось в житті, скаже навпаки: “Все йде до ліпшого”. Відповідь у таких речах залежить від особистого настрою чоловіка. ... Ну, але поза тим тісним обсягом людського настрою та вподобання, маємо широке поле тисячолітнього досвіду, людської історії. Що ж вона говорить нам?

У яким світлі вона показує нам той поступ?

Певна річ, коли беремо на увагу сам початок людського розвою, оту добу лупаного та гладженого каменя, дикого стадового життя по лісах та печерах і порівнюємо її з теперішнім людським життям, з часом, коли люди живуть у домах, сплять на подушках, одягаються раз тепло, раз холодно, їздять залізницями, порозуміваються телеграфами та телефонами, вгризаються в глиб землі, плавають поверх води і попід воду, літають по повітрю і зазирають своїм оком

усередину всякого, навіть живого тіла при помочі Рентгенового проміння, – хто схоче порівняти так безпосередньо початок з кінцем, той певно мусить признати, що за тих кільканадцять тисяч літ люди поступили дуже сильно до ліпшого, що поступ веде до добра.

Але коли захочемо придивитися тій справі ближче, слідити крок за кроком, то переконаємося, що ся відповідь не така дуже певна. ... Візьміть хоч би такі речі. По багнистих наддністрових лугах, по місцях, куди від незатягнутого часу стояли ліси, потім квакали жаби, стали потім луки та сіножаті, а люди, коплючи трохи глибші ями, натрапили в різних місцях на сліди мурованого гостинця, робленого з грубого, іноді тесаного каменя, що його, очевидно, спроваджено здалека. Хто, коли, пощо будував той гостинець, про який від тисячі літ люди забули! Ніхто вам сього не скаже. А видно, були люди, що вміли колись так будувати гостинці і мали за що та й пощо класти їх через наші болота. ...

По інших краях далеко більші і страшніші приклади на те, що поступ не все буде, але часто руйнує. Стародавній Вавілон, колиска всякої просвіти, що колись уважався раєм світу, нині лежить у руїнах, присипаний піском, який грубою верствою покриває всю країну: де колись були міста, села, сади, палати, бібліотеки, храми та школи, нині повзають гадюки та виють голодні шакали і лише десь-не-десь дрімає вбоге, малолюдне сільце. Зовсім так виглядає, як коли би поступ, що перед многими тисячами літ вийшов відси, загубив дорогу і не міг назад вернути сюди. Те саме бачимо з іншими гніздами старої цивілізації, з Єгиптом, Феніцією, Палестіною, Грецією; всюди там бачимо упадок, спустошення, руїни і нужденних, безтямних потомків колишньої сили і слави. ...

Певно, поступ був і на тих далеких островах і в тих пралісах, але він, погостювавши тут, покинув сі сторони, і

вони запустили. Значить – питає дехто, – чи справді воно на світі все йде до ліпшого?

Та не лише в таких речах, як будівлі, оздоби, багатство бачимо в людській історії то тут, то там упадок, руїни, цофання. Бачимо се також і в справі духовних набутоків, умілості, штуки та науки. ...

З усього того, що ми сказали досі, видно деякі цікаві речі, які слід зятати собі. Перше те, що не весь людський рід поступає наперед. Велика його частина живе й досі в стані коли не повної дикості, то в стані не дуже далекім від неї. Друге те, що той поступ не йде рівно, а якомсь хвилями: бувають хвилі упадку, якогось знесилля і зневір'я, потім хвиля знов підіймається, знов по якимось часі опадає і так далі. А третє, що той поступ не держиться одного місця, а йде, мов буря, з одного краю до другого, лишаючи по часах оживленого руху пустоту та занепад. ...

Маємо певні відомості, що там уже на 6000 літ перед Христом люди вмiли будувати цегляні дома і великі міста, храми та укріплення, і що найважніше – що тут власне винайдено уперве письмо, яке дало людям можливість передавати досвіди й знання одного покоління потомним. ... Найздібнішим із сих народів були греки, у яких початки досить високої цивілізації, зі знанням письма, бачимо уже на 2000 літ перед Христом, і то насамперед, здається, на острові Криті, положенім серед моря на дорозі з Азії до Європи.

Переїнявши від фінікійян, а потім від єгиптян та вавілонців їх умілості, греки зуміли розвинути все те дуже високо, збагатити новими винаходами, зробити добром широкого загалу. То був великий крок наперед, бо в Вавілоні та в Єгипті знання було власністю тільки одної пануючої верстви, жерців, купців та царських прибічників; маса робочого народу жила в темноті, бідності та притиску. Греки перші зробили знання власністю широкої маси народу. І ось маєте причину, для чого в Вавілонії, а потім у Єгипті й Фінікії колишня сила поступу по якимось часі вигасла. Коли

великі війни та завоювання підрізали пануючу верству, коли купцям урвалися торговельні зносини з іншими краями, наступив разом з упадком панів також упадок знання, науки й штуки. Давніх писань потомки не вміли читати; темнота й здичіння, мов повінь, заливали старі огнища науки й освіти; старі храми розпадалися в руїни, старі пам'ятки, книжки та цілі бібліотеки покривалися пилом, що за пару тисяч літ утворив верству грубу на кілька сажнів, і треба було звиш двох тисяч літ та нечуваних висилків людської догадливості, аби знов відкопати, відчитати і зрозуміти ті свідoctва прастарої старовини людського поступу. ...

На грецькій освіті (з примішкою фінікійської, давно вперед переданої етрускам) вирости й римляни, народ у освіті недалекий, але зате незрівнянний у творенні та фундуванні того, чого бракувало дотепер освіченим народам, а власне державного життя, основаного не на самоволі володаря, жерців чи вояків, а на законі, ухваленому загалом горожан, на докладнім обмежуванні права кожного горожанина і на можності для нього боротьби за заховання і розширювання того права. І ось силою своєї організації римляни швидко, крок за кроком, завойовують Італію, Іспанію, Карфагену, далі Грецію й Македонію, нинішню Францію, а потім Єгипет, Малу Азію, Сірію, аж по Євфрат, тобто більше-менше всі огнища давньої освіти. Всюди вони несуть свою державну організацію, своє римське право, свою поліцію та свої встанови, але притім шанують властивості кожного народу, його релігію й мову, дозволяють їм розвиватися, як самі знають. ... І що було варто докладне розмежування прав вольного чоловіка, коли найбільша часть людності не мала ніяких прав! Не диво, що римський правний порядок, збудований на невольництві, тобто на страшнім безправ'ї, не міг устоятись, так, як гарна хата, побудована на льоду. Прийшла відлига, лід розтаяв або поламався, і крига великої повені знесла римську питну

будівлю, погребла її в руїнах так, як і попередні великі огнища людського поступу.

Настали середні віки, віки упадку й темноти. Майже тисячі літ треба було, щоб із глибокого упадку люди піддвигнулися знов настільки, що могли пригадати собі те, що було давніше зроблено на полі науки, промислу, штуки, і на тій підставі працювати далі. ...

Щоб пізнати внутрішні пружини, якими двигається поступ, візьмімо до порівняння двох людей: лісового дикуна, стрільця чи риболова, та першого-ліпшого чоловіка з нашого великого міста. ...

Головна різниця між диким і цивілізованим чоловіком, різниця, з якої виплили всі інші, се поділ праці. Дикий чоловік робить сам собі все, чого потребує; чого сам не зробить, без того мусить обійтися. Освічений чоловік робить звичайно якусь одну, тісно обмежену роботу, а поза те нічого більше, та за те користується роботою інших. Рільник оброблює поле, але звичайно не будує хати, не кує плуга та воза, не шие чобіт, не тче сукна й полотна, не малює образів і т. п. ... Поділ праці в громаді, в суспільності, доводить до поділу суспільності на верстви. Се легко зрозуміти. Первісно один чоловік робив собі стріли, вбивав звіра або ворога, кресав огонь, здирав і сушив шкіру, – значить робив усе, що потрібне для життя. При поділі праці се перемінилося: одні почали вироблювати оружжя, яким самі не воювали, другі воювали та полювали, але оружжя самі не робили, інші приладжували одягу, ще інші варили та пекли страви, дбали про дітей та про лад у хаті. Так виробилися звільна окремі верстви вояків, ремісників, рільників; деякі роботи, особливо домашні, скинено виключно на жінок.

Чим далі поступав поділ праці, розвивалися відносини в громаді й державі, тим далі йшов поділ на верстви. ...

Приходимо тепер до дуже важної точки нашого викладу.

Поділ праці веде до прискорення і вдосконалення праці. Винаходом машин роблять людську працю [в] сто, тисячу

разів швидшою, легшою, вдатнішою; заступають роботу мільйонів людей. .... Вся людськість за останніх сто літ зробилася тисячу раз багатшою, ніж була перед тим.

Коли так, то випадало би ждати, що й кожний член людськості, кожний чоловік зробився багатшим, мастнішим, ніж були його діди та прадіди перед сто роками. ... А тимчасом що ми бачимо? Людськість багатіє, а тисячі, мільйони людей бідніють. Їм робиться тісно. Одним не стає землі, іншим зарібку, всім обмаль хліба. ...

Можна сказати сміло, що прадавній дикун, блукаючи по лісах та ночуючи в печерах, був сто разів щасливіший і почував себе ліпше від такого нещасного бідолахи, що серед величезного міста опиниться без грошей, без зарібку, без пристановища....

Що ж воно таке? – спитаєте. Що ж се за поступ, що з усім своїм шумом і гуком, з усіма науками і штуками, ціною тисячолітньої боротьби, мільйонів жертв і моря пролитої крові допровадив людей аж до такого раю? Чи варто ж було добиватися його і чи варто працювати для його піддержання, для дальшого людського розвою, коли він іде такими блудними дорогами?

Отсе ми дійшли до найтяжчої рани нашого теперішнього порядку. Величезні багатства з одного боку, зібрані в немногих руках, і страшенна бідність з другого боку, що душить мільйони народу. ...

Вся людська історія, се ненастанна боротьба, ведена різними способами, а все для єдиної цілі, аби удержати себе і своє потомство. В тій боротьбі раз у раз гинуть мільйони людей, в ній на протягу звісної нам історії погибли тисячі і мільйони громад, племен і народів, лишаючи місце іншим, сильнішим, здібнішим, щасливішим. Власне в тім, що в тій боротьбі удержуються сильніші, здібніші та тривкіші, лежить джерело людського поступу. Теперішній стан людей є витвором тої віковічної боротьби: він так само конечний і природний, як конечна і природна сама боротьба. Нерівність

людей між собою, се неминучий витвір боротьби; вона не є нещастям для людей, але власне основою дальшого розвою і дальшого поступу. Навпаки, рівність, коли б яким чудом далось її зробити між людьми, була би для них найбільшим нещастям, бо довела би їх до цілковитої байдужності і закостенілості. ...

От тим-то думка дарвіністів, що люди повинні боротися за своє існування без огляду на людяність, по-вовчому, по засаді: хто дужчий, той ліпший, є властиво запереченням поступу в цій формі, в якій він одиноко можливий між людьми, і значила би властиво цофнення чоловіка на становище вовка або дикуна.

Найближчі до погляду Толстого, а потроху й до погляду дарвіністів є погляди так званих анархістів. Почувши се слово, не один, може, налякається. Анархісти в наших часах мають погану славу: вони кидають бомби, мордують короновані голови і загалом подобають більше на божевільних, ніж на людей, що поважно думають про хиби теперішніх порядків і про способи, як би їм зарадити. Але не треба думати, що всі анархісти ходять з бомбами та думають про вбивства, і що все воно так було. До анархістів належали й належать деякі славні вчені, як ось славний французький географ Елізе Реклю, що написав прегарний опис усеї землі в 33 величезних томах, а також російський учений, князь Кропоткін. Пригадаємо, що до анархістичних поглядів якийсь час прихилився й наш славний учений Михайло Драгоманов, і це вже повинно бути для нас захоотою, щоб ми спокійно і без страху придивилися думкам тих людей. Головним основником анархістичних поглядів був французький письменник Петро Прудон, що вмер 50 літ тому назад. Слова анархізм, анархіст – походять із грецьких слів архи – власть, і ана – без, отже разом: наука, яка вчить людей жити без усякої власті, так, аби всі були рівні і один не мав другому до розказу. Анархісти бачать корінь усього зла не в поділі праці, так, як Толстой, а в власті, в тім, що один чоловік старшує

над другим і може його всилувати зробити те, чого йому не хочеться. Власть робить одних панами, других невільникми, стягає податки і робить немногих багачами коштом мільйонів. Власть робить одних вояками, щоб убивати або держати в погрозі інших. Вона йде ще далі, втискається навіть у наші душі, при помочі школи й релігії накидає людям такі погляди, вірування та звичаї, які їй догідні, а усуває, викоринює або проклинає інші, недогідні для неї. Власть робить чоловіка жорстоким, немилосердним, завзятим, сліпим на нужду і глухим на плач мільйонів. Вона обмежує свободу і права громад на користь повітів, свободу повітів на користь країв, свободу країв ца користь держав, а свободу і права тих держав на користь невеликої горстки вибранців, що чи то з уродження, чи з щасливого припадку дісталися на верховодне становище.

Який вихід із того лиха, про се, по думці анархістів, нема що довго міркувати. Скасувати власть, усяку власть між людьми, і все буде добре. Легко се сказати, але як зробити? Як бачимо на прикладі наших часів, деякі тісні голови доходять із сеї думки до простого висновку: власть лежить у руках пануючих; не стане пануючих, то не стане й власті. Але така думка – цілковита дурниця і полягає на повнім незрозумінні того, що таке власть. Бо коли придивитися ближче, то власть одного чоловіка над другим, се той самий поділ праці, в якому ми бачили ядро всього поступу, тільки бачений із другого боку. В кожному господарстві, де працює разом кілька людей, кожний робітник робить свою роботу, але мусить бути хтось один, хто дбає про цілість господарства, веде рахунки, визначає працю поодиноким робітникам. Той один може бути притім і сам робітником, працювати разом з ними: маленький поділ праці в господарстві, то й власть його маленька. Чим більше господарство, чим більший поділ праці, тим більша мусить бути власть того, хто дбає про цілість і про порядок у ній. А громада, повіт, край, держава, се великі, іноді величезні господарства, що обертають

тисячами мільйонів грошей, де ухиблення одного чоловіка може принести необчисленні шкоди цілості і для того й власть виконуюча мусить бути велика, дрібніші часті мусять підлягати більшим. Се діється не силою, не примусом, се в значній часті виросло з довгого, тисячолітнього розвою; так, як величезний дуб, що своїм тягарем давить землю, а своєю тінню приглушує дрібні ростики коло свого коріння, не чинить сього зі злої волі, але силою свого росту і розвою.

Розуміється, думка тих анархістів, які міркують, що усунувши одного-другого короля чи царя, тим самим знищать власть і доведуть до поправи людської долі, так само глупа та дитиняча, як коли б хто, порізавши або спаливши мій портрет, гадав, що зарізав або спалив мене самого. Власть у державі то не є особа її пануючого – чи то буде цісар, чи король, чи президент, – навпаки, той пануючий, се лише, так сказати, портрет, символ власті, а властиво того поділу праці, того стану освіти та господарського розвою, який панує у цілій державі. Ніякими бомбами, стилетами та револьверами не зміниш цілого суспільного будинку; отже всі криваві діла анархістів, навіть лишаючи на боці їх жорстокість і нелюдність, тим ще злі, що зовсім безпожиточні і не осягають ніякої цілі. То значить, не осягають доброї цілі, про яку, може, думає дехто з тих убійників; зате часто вони роблять велике зло цілій суспільності, збільшуючи утиск та кривди, бо ж пошкодити людям усяка власть може далеко легше, ніж допомгти.

Але, як сказано, не всі анархісти зупиняються на тій дитинячій та головницькій думці про нищення власті при помочі динаміту або револьверів. Ті вчені люди, що бачать корінь зла у власті, особливо, розуміється, в тій величезній власті, яку дають у руки поодиноких людей великі держави, зібрані до купи мільярди грошей, мільйони привиклих до послуху урядників та узброєних вояків, – ті вчені силкуються вказати способи, як можуть люди позбутися того зла.

Розуміється, найпростіша річ була би сказати: коли великі держави шкідливі, то скасувати їх. Але таке легше сказати, ніж зробити. Притім же ті анархісти занадто розумні люди, щоб не бачили, що великі держави обік деякої шкоди й нещастя, приносять величезні користі і являються не лише кінцевим наслідком, але й сильним двигачем людського поступу. І ось вони обмірковують способи, як би це можна заховати для людей усі користі великих держав, а усунути їх шкідливі боки. Вони виходять від ось якого міркування.

Кожна людська особа сама для себе цілий світ, кожна в своїх очах має право жити, як їй хочеться, розвиватися, як може, все, що обмежує, стіснює її – шкідливе. Але чоловік – громадський звір, він живе на світі не сам, а в родині, в громаді; для родини, для громади, він мусить віддавати частину своєї свободи і свого особистого права. Треба лише, щоб він віддавав якнайменшу частину. Отже чим менше тих людей, для яких він мусить стіснювати себе, тим ліпше. Чим більше начальства над чоловіком, тим менше він свободний, хоч би жив і в радикальнішій республіці; чим менше начальства, тим більше свободи. Коли чоловіка присяде велика родина, то він тоді стається її невільник; а що ж казати, коли над ним і його родиною старшує громада і власть громадська, над громадою повіт, над повітом край, над краєм держава! Коли вже мусить хтось старшувати над чоловіком і його родиною, то най тої старшини буде найменше і най вона буде найближча, і то в усякому рівна йому, не вічна, а тимчасова, вибрана на якийсь час, одвічальна перед ним. Таким способом самотнім і найвищим огнищем власті, по думці анархістів, повинна бути громада, в якій усі члени мали би рівні права і завідувала би своїми справами через виборну старшину. Автономія громади, то головна основа ліпшого ладу і щасливішого життя людей. Кожна громада живе собі сама для себе і дбає сама за себе і за всіх своїх членів. Оскільки вона стикається з іншими громадами, має з ними спільні інтереси або якісь незгоди, остільки входить з ними в

умови або в згоду, як рівний з рівним, добровільно і без примусу, лише з огляду на спільну користь або спільну небезпеку. Так само в'яжуться в більших справах цілі повіти з повітами, край з краями – і так, постає, знизу вгору, велика держава, яка держиться купи не силою примусу, війська, платних урядників, але силою спільних інтересів громад, повітів, країв, силою так званого федералістичного устрою.

Оцей анархістичний ідеал лежав, між іншим, у основі програмових нарисів Драгоманова, розвинених ним у “Переднім слові до “Громади” і в брошурі “Вільна спілка”. Нема що й казати, що якби всі люди були високоосвіченими, добросердними, здоровими на дусі й на тілі, то такий устрій міг би бути для них добрий. Він, певно, й лишитья ідеалом людського і громадського устрою на пізні віки і, як усякий ідеал, ніколи не буде вповні досягнутий. Та тепер, коли маємо діло з людьми темними, здеморалізованими і в величезнім розмірі хворими тілом і духом (найбільша часть тих хворих навіть не знає про свою хворобу і вдає з себе здоровісіньких, а іноді такі хворі роблятья проводирями народу, високими урядниками та органами власті) – такий устрій попросту неможливий, не простояв би ані одної днини, і якби яким чудом заведено його, скінчився б величезною мішаниною і загальним безладдям.

Що федералістичний устрій сам собою не мусить вести до добра, а, навпаки, може вести до великого лиха, маємо добрий приклад на старій Польщі. І там головною основою державного устрою була т. зв. шляхетська вільність та рівність, і там кожний шляхтич у своїх добрах був найстаршим паном і не признавав над собою майже ніякої власті, і там повіти в'язалися від часу до часу в конфедерації для досягнення своїх цілей, і там ухвала державних законів, податків та війська залежала від доброї волі репрезентантів краю, і кожна ухвала могла бути спинена голосом одного репрезентанта. А проте сей устрій допровадив не лише до повного поневолення селян, але також до упадку міст, до

повного безправства між самою шляхтою і, нарешті, до того, що Польщу без скарбу, без війська, безвладну розірвали між себе сусідні держави. Конституція 3 мая, навіть якби була введена в життя, не була би багато помогла, бо не змінювала анархістичних основ державного устрою.

Зовсім з іншого погляду виходять ті напрями, що приймають дотеперішній поділ праці як річ конечну і хосенну, але хочуть лише усунути його шкідливі наслідки. Маємо тут на думці різні школи так званих комуністів.

Комуністи, так звані від латинського слова *communis*, що значить спільний, стоять на тім, що все зло в людській суспільності походить не від поділу праці, а від поділу власності. В прадавніх часах, коли дикун де що зловив чи вбив, те й з'їв, що зробив, те й мав, коли сам собі приготував не лише страву, а й одержу й хату, а чого сам не зужив за життя, то велів собі по смерті класти до гробу, тоді можна було говорити про повну власність. Власність якогось чоловіка була вповні витвором його праці, то й не диво, що він мав до неї повне право. Але в наших часах се зовсім не так. Ані один чоловік не жиє виключно своєю власною працею. На його виживлення, одержу, помешкання, виховання та забракування складається праця соток і тисячів різних людей, ба навіть соток і тисячів давніших поколінь. Ми сіємо нині хліб на полях, управлених перед тисячами літ, живемо в домах, побудованих нашими батьками, дідами й прадідами, їздимо по дорогах та мостах, збудованих старинними римлянами або новочасними німцями, бельгійцями та італіянами, одягаємося в сорочки з американської бавовни, пряденої в Англії, тканої в Шлеску, або в матерії, вироблювані у Франції, косимо стирійськими косами, краємо англійськими ножами, оремо німецькими плугами, наші жінки і дівчата носять на шиях французькі коралі або венеціанські скляні перли і т. п. І навпаки, наш хліб їдять німці, наше м'ясо віденці та берлінці, наші покладки парижани та лондонці, наші яблука йдуть до Будапешта та до

Вроцлава. Що тут власність і чия вона? Все перемішано, все не є виключно нічیه, все спільне, бо виплило зі спільної, міжнародної праці.

Та то ще не досить. Найважливіша річ ось у чім. Кожний робочий чоловік у наших часах робить далеко більше, ніж сам спотребує. Робить, так сказати, для спільної скарбівні. Робітники, що напалили цегли та вапна і вимурували великий дім, зробили таку річ, що перестоїть їх і їх синів і внуків і не стратить певної вартості ще й за сто літ. Кожна фабрика виробляє товарів далеко більше, ніж могли би спотребувати її властители і робітники за ціле своє життя. На добре управленім полі, зайнятім одною громадою, звичайно родиться стільки хліба і всякого іншого плоду, що вся та громада могла би тим цілий рік жити дуже добре і ще би дещо лишилося про запас. Власне в тій надвищці плодів людської праці понад людську потребу й лежать, по думці комуністів, основа людського поступу.

Людськість у загальній сумі робиться багатшою і має через те змогу чимраз більше сил увільнювати від низької щоденної праці на здобування хліба, а повертати їх на плекання науки, на політичні, громадські й інші діла. Все те було би добре, якби в людській суспільності не було дечого іншого, по думці комуністів, зовсім поганого. Се інше, то приватна власність. Праця в нашій суспільності, – кажуть комуністи, – вже тепер у значній часті спільна. А плоди тої праці не спільні. Кожний чоловік робить більше над свою потребу, але не кожний забирає всю ту надвишку своєї праці на свою власність, – навпаки, мільйони і мільйони дістають із плодів своєї праці навіть менше, ніж би їм потрібно для сяк-так зносного, людського життя. Надвишку їх праці забирають собі інші, які й збагачуються їх працею. Коли вся суспільність, – говорять комуністи, – працює спільно або майже спільно над витворюванням усяких достатків понад свою безпосередню потребу, то повинна вона вся з тих плодів своєї праці не лише жити в достатку, але надто чимраз більше

багатіти, бо та надвишка виробленого її працею повинна бути її спільним добром. Власне з того йде все зло між людьми, що те, що повинно бути спільним добром усіх членів суспільності, загарбують у свої руки поодинокі люди. Ми працюємо, – кажуть комуністи, – як новочасні освічені люди, але розділюємо те запрацьоване добро, як вовки або як дикуни: хто більше урвав, а інших відігнав або роздер, той ліпший. Між способами вироблювання достатків (продукції) і способом розділювання тих достатків між поодинокі верстви суспільності (дистрибуції) панує велика незгідність. І не буде добра між людьми, поки та нерівність не буде усунена. А усунути її можна лиш одним способом, а то таким, аби спільній праці відповідало спільне вживання випрацьованого добра. Приватна власність, що тепер є терном у нозі дальшого поступу, а также джерелом нерівності і несправедливості між людьми, повинна бути скасована. Спільна праця і спільна власність, се повинні бути основи, на яких має бути побудований новий суспільний лад.

Комуністичні думки не були нічим новим у XIX віці. Їх висловлювано не раз і то від дуже давніх часів. Ще в старину, на 400 літ перед Христом, їх виголошував грецький мудрець Платон. Сліди комунізму бачимо і в нашім Святім Письмі Нового Завіту, а власне в історії найпершої християнської громади в Єрусалимі швидко по Христовій смерті. В XVII віці дуже докладні малюнки комуністичного устрою понаписували англійський учений та політик Томас Мор та італійський монах Томазо Кампанелла, в XVIII віці комуністичні погляди голосили французи Кабе, Мареллі, Маблі, Руссо, Бабеф, у XIX в. французи Фур'є, Сен-Сімон та його ученики Базар і Анфантен, далі вчений історик Луї Блан, англічанин Роберт Оуен і багато інших.

Між комуністами було багато талановитих письменників, які вміли блискучими фарбами змалювати користі та принади того нового устрою. Деякі, як Оуен, робили проби заснування на підставі комуністичних поглядів

фабрик, фільварків та свобідних колоній; деякі з тих закладів поупадали, інші, особливо засновані в Америці або в вольній Швейцарії, держаться й досі, але на загальний розвій цілої суспільності не мали й не мають впливу.

Спільність! Добре то сказати: спільність і розмальовувати на рожево те, що вже святий Павло вимовляв словами: “Се коль добро і коль красно, о ежи жити братьма вкупі”. Але самою красою й самим моральним добром людина не проживе, тим більше, що й красу та добро кожний розуміє по-своєму, а що для одного красне й добре, може бути менше красне і менше добре для другого. Не досить сказати: спільна власність. Але хотівши цілу суспільність побудувати на тій думці або виховати в почутті конечності тої думки, треба докладно розміркувати, яка має бути та спільність, як можна її побудувати, чи має вона які відміни, які границі, і які?

І в людській праці, і в людськiм уживанні є певні межі, де кінчиться спільність і починається те, що каже “я сам!”. Що я з’їм, того вже не з’їсть ніхто інший, і навпаки: з’їсть хтось інший, то вже не з’їм я. Так само й з іншими предметами безпосереднього людського вжитку, з одежею, помешканням, забавами і т. п. Значить, так далеко, до предметів безпосереднього людського вжитку комунізм не може сягати. Так само тяжко допустити його і в обсягу звичайного домашнього господарства.

Відпочинок по праці конечний, і кожний чоловік бажає мати собі для відпочинку свій власний кутик, де міг би бути собі зовсім свобідним і не стісненим навіть своїми найближчими приятелями й громадянами. Заведення спільності і то примусової спільності помешкання могло би бути такою каторгою, таким нещастям для многих людей, що комуністи по кількох невдалих пробах (одну таку пробу робили в Парижі коло р. 1840 ученики Сен-Сімона Базар і Анфантен) покинули сю думку.

Так само прийшлося обмежити комуністичні думки і з другого кінця. Певна річ, у нашій суспільній праці багато спільного, багато такого, де один користується здобутками праці другого або многих інших. Але чи все тут спільне? Очевидно, що ні. Спільна хіба основа, а кожний робить на тій основі по-своєму. Що з того, що мої діди й прадіди сотками літ управляли й орали оте поле, і воно, таке як я маю його під руками, є властиво здобутком їх праці? Але нехай я один рік не приложу до нього своєї питомої праці і свого кошту (зерна, навозу, або хоч би пильнування), чи буду мати з нього який пожиток? Ні. Що з того, що отсю машину зробив англічанин і передав мені взамін за здобутки моєї праці? А нехай я до неї не приложу ще своєї праці, кошту, вмілості, чи вона сама принесе мені яку користь? Ні. Отже до всього спільного, суспільного чоловік мусить іще доложити щось свого, власного, окремого, і аж тоді може мати з того якийсь пожиток.

Але-бо на тім не досить. Є такі роди праці, де те власне та окреме у кожного чоловіка однакове або майже однакове. Ходити за плугом, тягти косою, стояти при машині, се, хоч, певно, нелегка річ, але знов не така надзвичайна мудрість; се, як кажуть, хто-небудь потрапить. Але є такі роди праці, що вимагають окремого приготування, довголітньої науки (приміром учительство), а іноді й науки і вправи і пильності для них замало, коли нема вродженого таланту. Такі роди праці переважають на полі науки, штуки, навіть у техніці винахідники найчастіше мають вроджений талант, якого не мають мільйони інших людей. Така праця, хоч вона дає невичерпні скарби цілій людськості і не раз збагачує цілі краї й народи, не дасться упорядкувати комуністично, бо тут праці, думок, здібності одиниці людської не заступить ніяка інша одиниця.

Та швидко виявилася ще одна, може найбільша перешкода для осущення комуністичних думок. Коли б навіть було можливо завести таку спільність між людьми, про яку

думають комуністи, то все-таки ця спільність мусила би мати певні границі. Від біди можна би допустити можливість тісної спільності між людьми одної народності, одної мови, одної віри, одного ступня цивілізації, хоч і тут спільність високоосвічених городян з низькоосвіченими, іноді напівдикими селянами являється дуже сумнівною. Але як уявити собі потім відносини між різними народами та ступнями цивілізації? Чи й між ними буде спільність, чи ні? А коли не буде, то чи не почнеться між комуністичними суспільностями та сама боротьба та тяганина, що йде тепер без комунізму? Або коли одна суспільність прийме комунізм, а її сусіди ні? І як заводити комунізм: у одній громаді насамперед, чи починати від повітів, країв, чи ждати, як його прийме відразу ціла держава. Як бачимо, при самій думці про практичне переведення і можливі наслідки комуністичних думок (проб переведення їх на ширший розмір у новіших часах так і не роблено зовсім) показувалося стільки сумнівів і трудностей, що більшого числа прихильників ці думки не могли собі здобути. Але вони були плодючим зерном, із якого вирости пізніші парості – різні напрями соціалізму.

Спільність праці, спільність уживання, – се, по думці комуністів, одинокий лік на всі рани теперішнього громадського життя, головна основа дальшого поступу.

Добре, – кажуть соціалісти, – але сю спільність не всюди можна перевести. Люди з природи не всі однакові і ніколи не будуть однакові. Повна спільність на землі неможлива і була би навіть шкідлива. Треба завести спільність лише там, де вона справді потрібна. Не в тім біда, що не всі люди обідають при одним столі, не всі носять одежі з одного сукна і не всі живуть у спільних казематах. Біда в тім, що одні багато і тяжко працюють, а мало мають до вжитку, а інші користуються плодами їх праці. Біда в тім, що одні люди мають у своїх руках, у своїй власності знаряди праці – фабрики, машини і все потрібне для вдержання чоловіка, – а другі не мають нічого, крім своїх робочих рук і

мусять тамтим маючим за своє вдержання віддавати свою працю. А що та людська праця, се джерело всякого багатства і витворює того багатства далеко більше, ніж виносить плата робітника, то відси виходить таке, що маючі люди з праці робітників робляться все багатшими та багатшими, а робітники, хоч би й як пильно та багато робили, все лишаються бідними, все дістають лиш стільки, аби могли вижити. Скасуймо той розділ між маючими і робітниками, ту стіну, що ділить робочого чоловіка від знарядів праці, зробимо ті знаряди праці, фабрики, машини, копальні спільною власністю тих, що в них працюють, то й усунемо головну болячку теперішнього ладу, запевнимо всім людям достаток і рівномірний поступ.

Отсе в головній основі були думки, які дуже розумно і ясно виложив у своїх працях великий соціаліст Карл Маркс. Він старався показати, як теперішня нерівність маєткова між людьми плине головно з визискування праці робітників через фабрикантів; як у тім визиску лежить джерело всіх громадських нещастя та хвороб, усеї нужди, зопсуття, темноти та кривди. Він силкувався нарешті доказати, що розвій теперішнього порядку, чи ми би сього хотіли чи ні, йде конечно до соціалізму. Багачі, по його думці, не тільки висисають соки в робочого люду, але також помалу пожирають одні одних, більші пожирають менших, так як звірі в лісі. Мануфактура пожирає дрібного ремісника й мануфактуру, великий фабрикант пожирає і вбиває (розуміється, грошово, маєтково та торгово) менших фабрикантів у своїй околиці, так само як і великий купець дрібних купців. Із сього виходить, що число тих великих фабрикантів, купців, капіталістів та багачів мусить помалу робитися чимраз меншим; рівночасно число бідних, голих, обдертих людей, пролетаріїв стає чимраз більше. На однім кінці чимраз більші маєтки, згромажені в немногих руках; на другім кінці чимраз менша горстка багачів. Якийсь час вони будуть панувати, поки маси робочого народу будуть

темні та покірні. Але коли в тих масах народиться почуття своєї кривди, своєї класової єдності і своєї сили, тоді виб'є остання година капіталістів. Ті, що досі інших позбавляли власності, будуть тепер самі позбавлені власності; величезні багатства, здобуті працею мільйонів бідних робітників, стануться збірною власністю мільйонів, спільним добром усього робучого люду.

Маркс у своїх писаннях не вдавався в мальоване того, як саме має виглядати той будущий громадський устрій, у якому буде спільна праця без визиску і спільне вживання плодів праці без нічиєї кривди. Ширше розвивали ці думки Марксові товарищі й приятелі Ляссаль і Енгельс. Особливо сей остатній розвинув погляд про те, що осьвідомлені і зорганізовані робітники повинні при помочи загального голосування здобути перевагу в державних радах і ухвалювати там закони, які б теперішню державу, основану на панованю одних і неволі других, на визиску і дармоїдстві, помалу або й від разу перемінили на народну державу, в якій би через своїх вибранців панував увесь народ, в якій би не було ні визиску, ні кривди, ні бідности, ні темноти.

Наслідком сих наук Маркса, Енгельса й Ляссалья почали німецькі робітники організовуватися в велику партію, що мала метою здобути як найшвидше перевагу в парляменті і перемінити одною ухвалою весь громадський порядок. Ся партія назвала себе соціально-демократичною. Стоячи на основі Марксових соціалістичних поглядів ся партія надіялася порушити весь народ і здобути для нього пановане. Хоч називала себе революційною, але розуміла революцію зовсім не так, як її розуміли прм. анархісти. Ся партія бажала захопити в свої руки державну власть не на те, аби знищити її і дати всім горожанам як найповнійшу і найширшу свободу. Навпаки, по думці соціаль-демократів держава – розуміється, будуща, народна держава – мала статися всевладною панею над житем усіх горожан. Держава опікуєся чоловіком від колиски до гробової дошки. Вона виховує його на такого

горожанина, якого їй потрібно, запевнює йому заробіток і удержане відповідне до його праці й заслуги. Вона знаючи потреби всіх своїх горожан, регулює, кільки й чого треба робити в фабриках, кільки вся суспільність потребує хліба й живности, кільки кожний чоловік має працювати а кільки спочивати, а кінець кінців може дійти й до того, кільки в ній людей має родитися, аби цілість не була обтяжена, дбаючи про надмірне число дітей і аби живі мали чим вигодуватися. Отся віра в необмежену силу держави в будучім устрою, то головна прикмета соціальної демократії. По її думці кожний чоловік у будучім устрою від уродження до смерти буде державним урядником та пенсіоністом: держава дасть йому наперед відповідне підготоване; потім буде визначувати йому роботу і плату, давати захохоту та відзнаку, а на старість або в разі слабости ласкавий хліб. ...

Поперед усього та всеможна сила держави налягла би страшеним тягаром на жите кожного поодинокого чоловіка. – Власна воля і власна думка кожного чоловіка мусіла би щезнути, занідіти, бо ануж держава признає її шкідливою, непотрібною. Виховане, маючи на меті виховувати не свободних людей, але лише позиточних членів держави, зробились би мертвою духовою муштрою, казенною. Люди виростали б і жили би в такій залежности, під таким доглядом держави, про який тепер у найабсолютніших поліційних державах нема і мови. Народна держава сталась би величезною народною тюрмою.

А хто були б її сторожі? Хто держав би в руках керму тої держави? Сього соціаль-демократи не говорять виразно, та в усякім разі ті люди мали би в своїх руках таку величезну власть над житем і долею мільонів своїх товаришів, якої ніколи не мали найбільші деспоти. І стара біда – нерівність, вигнана дверима, вернула би вікном: не було би визиску робітників через капіталістів, але була би всевладність керманічів – усе одно, чи родовитих, чи вибраних – над мільонами членів народної держави. А маючи в руках таку

необмежену власть хоч би лише на короткий час, як легко могли би ті керманічі захопити її на завсідги! І як легко при таких порядку підтяти серед людности корінь усякого поступу й розвою і довівши весь загал до певного ступня загального насичення, зупинити його на тім ступні на довгі віки, придушуючи всякі такі сили в суспільности, що пхають наперед, роблять певний заколот, будять невдоволене з того, що є, і шукають чогось нового. Ні, соціаль-демократична “народна держава”, коли б навіть було можливим збудувати її не витворила би раю на землі, а була би в найліпшій разі великою завадою для дійсного поступу. ...

Оце ми перейшли всі важніші питання, які насуваються при обміркуванні того, що таке поступ. Ми бачили, як чоловік із стану майже дикого звіра помалу вибивався чимраз вище. Ми бачили, що се поліпшене його стану йшло не всюди однаково, що в одних місцях люди доходили до вищої освіти, в інших лишалися в дикім стані. Ми бачили, що дорога того поступу була не проста ані одностайна; що певні місця, осягнувши досить високий поступ, упадали; що певні важні відомості та винаходи, звісні людям у давнину, потім забувалися і не раз аж по сотках літ люди віднаходили їх наново. Ми бачили далі, що головною движучою силою поступу є поділ праці; ми вказали далі, що той поділ праці вкупі з вродженою всім людям неоднаковістю сил, здібностей і вдачі виродкує громадську й освітню нерівність, а та нерівність нарешті доходить до величезного противенства між крайньою бідністю одних та нечуваним багатством інших, і то бідністю мільйонів робочих людей і багатством невеликої жмінки легкоробів або й цілковитих неробів.

Нарешті, ми перебрали найважніші думки тих, що силкуються знайти вихід із того страшного положення.

Чого ж шукають усі ті люди? На се одна відповідь: шукають дороги до поступу, але не такого, як досі. Їх не задовольє сам поступ багатства; вони питають: а в чіих руках

се багатство, хто й на що користується ним? Їх не задовольє сам поступ науки і штуки; вони хочуть, аби наука і штука були власністю всіх людей, прояснювали їх розум і звеселяли життя. Як бачимо, обік зросту багатства, науки й штуки, зросло також почуття милосердя, любові до людей, справедливості. Люди починають переконуватися, що саме багатство, сама наука, сама штука не може дати чоловікові повного щастя. Наскільки чоловік може бути щасливим у житті, він може се тільки в співжитті з іншими людьми, в родині, громаді, нації. Скріплення, утончення того почуття любові до інших людей, до родини, до громади, до свого народу, отсе основна підвалина всякого поступу; без неї все інше буде лише мертве тіло без живої душі в ньому.

Повного особистого щастя, не заклоченого ніякими прикростями – чоловік не осягне ніколи; та проте він весь вік старається та силкується поправити своє життя, усувати прикрості, добитися щастя. Мільйони знаходять одинокє щастя на землі в тій надії, що правдиве щастя знайдуть по смерті, за гробом. Але інші мільйони людей у наших часах говорять, що поки там до загробового щастя, а нам треба доложити сил і заходів і розуму, аби знайти хоч яке-таке щастя тут на землі.

Так само всі ми знаємо, що й повного громадського щастя, повного, так сказати, раю на землі люди не діб'ються ніколи. Але се ще не рація, щоб ми закладали руки і байдужно дивилися, як міцний душить слабого, як багач кривдить та висисає бідного, як одиниці кривдять та руйнують сотки й тисячі людей. Чи буде, чи не буде з того рай на землі, а ми борімося з кожним поодиноким лихом, з кожною поодинокю кривдою та дбаймо разом не лише про те, аби побороти її в тім однім випадку, але також про те, аби по змозі заткати джерело подібного лиха й на будуче.

Колись, перед сотками літ лікарі не дуже придивлялися до поодиноких хвороб та болячок, але затє ламали собі голови, щоб винайти такий лік, який би міг лічити всі

можливі хвороби. Вони вже й назву придумали для свого ліку, назвали його з-грецька панацея, нібито все-лік. Але такого ліку на всі хвороби ніхто не винайшов і не винайде ніколи. Позбувшись мрії про той чудовий все-лік, почали лікарі докладніше придивлятися поодиноким хворобам, слідити об'яви, що виступають при її погіршенні і при поліпшенні, і звільна назбирали величезний запас спостережень та досвідів, що тепер називається медициною. Кожну слабість, кожний об'яв стараються пізнати якнай докладніше, а від пізнання вже недалеко й довилічення.

От таке саме й з тими громадськими, суспільними слабостями, що спадають на людей при поступі наперед. Те, що ми досі роздивили, всі оті ради: повороту до природи, до селянського стану, до бездержавства, заведення повної спільності – все се такі панацеї, яких не зварить і не приготує ніякий аптекар. Вони бентежать людей, ворують їх думки і заставляють їх шукати нових доріг, і в тім їх велика вартість, їх історична заслуга. Але певності, панацеї в них не шукайте. Поступ цілої людськості – се величезна і дуже складна машина. Вона порушується силою, на яку складаються тілесні й духовні сили всіх людей на світі; ані одному чоловікові, хоч який би він був сильний та здібний, ані одній якійсь громаді годі запанувати над рухом тої машини, годі кермувати нею. Як у цілій природі, так і в розвою людства керму держать два могутні кондуктори, тоті самі, яких пізнав вже великий німецький поет і вчений, Йоганн Гете, а то голод і любов. Голод, се значить матеріальні і духовні потреби чоловіка, а любов – се те чуття, що зроджує чоловіка з іншими людьми. Людського розуму в числі тих кондукторів нема і, певно, ще довго не буде.

5.3. ХОСЕ ОРТЕГА-і-ГАСЕТ

Хосе Ортега-і-Гасет (1883-1955) – іспанський філософ і публіцист. Після закінчення єзуїтської колегії навчався у Мадридському університеті, а згодом у Німеччині. Займався науковою і викладацькою діяльністю в університетах Мадрида, Берліна, Лейпцига, Марбурга. Автор таких праць як “Безхребетна Іспанія” (1921), “Дегуманізація мистецтва” (1925), “Бунт мас” (1930) та ін.

Запропоновані уривки з праці “Бунт мас” подано за виданням: Хосе Ортега-і-Гасет. Вибрані твори. К. : Основи, 1994.

“Бунт мас”

Існує факт, який – на добро чи на зло – важить найбільше в сучасному громадському житті Європи. А саме – в суспільстві маси взяли повну владу. А що маси, з своєї природи, не повинні та й не здатні керувати власним буттям, а ще менше правити суспільством, то це значить, що Європа переживає тепер найтяжчу кризу, яка лише може охопити народи, держави чи культури. Такі кризи не раз бували в історії. Їх ознаки й наслідки відомі. Так само відома їх назва. Це – бунт мас. ...

Маса – це кожний, хто сам не дає собі обґрунтованої оцінки – доброї чи злої, а натомість почуває, що він “такий, як усі”, і проте тим не переймається і навіть задоволений почуватися тотожним з іншими. ... Маса розчавлює під собою все, що відмінне, незвичайне, індивідуальне, кваліфіковане й добірне. Хто не схожий на всіх, хто не думає як усі, ризикує, що його усунуть.. ...

Яка ж ця маса, що панує тепер у громадському житті – в політиці і неполітиці? І чому вона якраз така, себто, як вона виникла?

Слід відповісти разом на обидва питання, бо вони себе взаємно висвітлюють. Людина, що тепер намагається стати на чолі європейського життя, дуже відмінна від людини, що керувала дев'ятнадцятим століттям, але вона витворилась і підготувалась у дев'ятнадцятому столітті. Всякий проникливий розум з 1820-го, 1850-го чи 1880 року міг простим, апріорним міркуванням передбачити серйозність сучасного історичного становища. І дійсно, не стається нічого нового, чого не передбачено сто років тому. “Маси наступають!” – стверджував по-апокаліптичному Гегель. “Без нової духової сили наша епоха, що є епохою революційною, доведе до катастрофи”, – проголошував Огюст Конт. “Я бачу могутній приплив нігілізму!” – кричав з енгадінської скелі Ніцше. Невірно казати, що історію не можна передбачити. Безліч разів її пророкували. Якби майбутнє не можна було пророкувати, то не можна було б і зрозуміти його, коли воно сповнюється і стає минулим. Думка, що історик є пророком навиворіт, підсумовує всю філософію історії. Певно, що можна передбачити лише загальну структуру майбутнього, але це ж усе, що ми насправді розуміємо з минулого чи сучасного. Тому, коли ви хочете добре бачити вашу епоху, дивіться на неї здалека. З якої віддалі? Дуже просто: саме з такої, щоб не бачити лише Клеопатриного носа.

Який вигляд має життя цієї масової людини, яку народжує ХІХ століття у щораз більшій кількості?

Перш за все, вигляд загальної матеріальної вигоди. Ніколи пересічна людина не могла з такою легкістю розв'язати своїх господарських проблем. Тоді як співмірно меншали великі багатства і труднішало життя промислового робітника, для пересічної людини з будь-якого суспільного класу щодня розширявся господарський обрій. Кожний день додавав нову розкіш до репертуару її життєвого стандарту. Кожного дня її становище ставало певніше та незалежніше від чужої примхи. Те, що раніше вважалося б даром

провидіння, який викликав покірну вдячність долі, перетворилось у право, за яке не дякують, а якого вимагають.

Від 1900 року і робітник починає розширювати та забезпечувати своє життя. Проте, він мусить боротися, щоб досягнути свого. На відміну від пересічної людини, йому не вручили добробуту зичливе суспільство і держава, які є чудом організації.

До вигоди й безпечності додайте ще комфорт і громадський порядок. Життя б'жить вигідними рейками, і дуже сумнівно, щоб втрутилося в нього якесь насильство чи небезпека.

Така одверта й вільна ситуація неодмінно мусила до глибини проїняти пересічній душі життєвим враженням, яке можна висловити дотепним і проникливим зворотом нашого старого народу: “Широкою є Кастілія”. Себто в усіх цих первинних і рішальних аспектах життя здалося новій людині *вільним від перешкод*. Ми відразу зрозуміємо цей факт і його вагу, коли пригадаємо, що в минулому простий народ ніколи не мав такої життєвої свободи. Навпаки, для нього життя було гнітючою долею – під оглядом господарським і фізичним. Він відчував від самого народження, що життя – це море перешкод, які треба перетерпіти, і що нема іншого виходу, як достосуватися до них, улаштовуючись як-небудь у тісноті, яка лишалась.

Але ще яснішим стає контраст ситуацій, коли ми від матеріального переходимо до громадського й морального. Від другої половини XIX століття пересічна людина вже не натрапляє на жодні соціальні перепони. Себто також у формах суспільного життя вона вже не зустрічає перешкод і обмежень від самого народження. Ніщо не примушує її обмежити своє життя. І тут “широкою є Кастілія”. Нема ані “станів”, ані “каст”. Ніхто не має громадських привілеїв. Пересічна людина дізнається, що всі люди рівноправні.

Ніколи в усій своїй історії людина не опинялась у життєвих обставинах, хоч здалека подібних до середовища,

що його створили ці умови. Ходить, дійсно, про корінну новизну в людській долі, яку закоренило було століття. Споруджено новий кін для людського буття, новий під оглядом фізичним і суспільним. Три засади уможливили цей новий світ: ліберальна демократія, експериментальна наука та індустріалізм. Останні дві можна звести до одного терміну: техніка. ХІХ століття не винайшло жодної з цих засад; вони походять із двох попередніх сторіч. Заслуга ХІХ століття не у винаході, а в практичному здійсненні. Це всім відомо. Але не досить абстрактного пізнання, а треба здати собі справу з неминучих наслідків.

Дев'ятнадцяте століття було в істоті революційне. Цієї революційності не слід шукати у видовищі барикад, що самі собою не становлять революції, а радше в тім, що воно поставило пересічну людину – широку суспільну масу – в життєві обставини, докорінно протилежні старозвичним. Суспільне життя обернулося догори ногами. Революція – це не повстання проти існуючого ладу, а встановлення нового ладу, що перевертає традиційний. Тому ми не перебільшуємо, коли кажемо, що людина, яку породило дев'ятнадцяте століття, цілком відмінна від усіх інших людей у громадським житті. Ясно, що людина вісімнадцятого століття різниться від панівного типу в сімнадцятому, а цей від типу, що характеризує шістнадцяте, але всі вони таки споріднені, подібні й навіть своєю істотою тотожні, якщо протиставити їм цю нову людину. Для “простолюддя” всіх віків “життя” означало передусім обмеження, обов'язок, залежність, одне слово – тиск. Хочете, кажіть утиск, якщо під цим розуміється утиск не тільки правовий та суспільний, але й космічний. Бо цього, останнього, ніколи не бракувало, аж сто років тому, коли почався фактично необмежений розріст наукової техніки – і фізичної, і адміністраційної. Раніше, навіть для багатих і могутніх, світ був середовищем злиднів, труднощів і небезпек.

Світ, що від народження оточує нову людину, не змушує її обмежитись в жоден спосіб, не протиставить їй вета чи якогось заперечення, а, навпаки, збуджує її апетити, що в засаді можуть рости без міри. Річ у тому – і це дуже важливо, – що цей світ дев'ятнадцятого і початків двадцятого століття не тільки має ту широту й досконалість, що їх він фактично посідає, але, крім того, прищеплює своїм мешканцям тверде переконання, що завтра він буде ще багатшим, досконалішим і ширшим, немовби він утішався спонтанним і невпинним ростом. Ще сьогодні, незважаючи на деякі ознаки, що починають надщерблювати цю беззастережну віру, ще сьогодні мало хто сумнівається, що за п'ять років авта будуть вигідніші й дешевші від нинішніх. У це вірять так само, як у завтрашній схід сонця. Порівняння точне. Бо, дійсно, проста людина, зустрівшись з таким технічно й суспільно досконалим світом, вірить, що його витворила природа, і ніколи не подумає про геніальні зусилля видатних одиниць, яким він завдячує своє існування. Ще менше вона признає думку, що далі існування цих досягнень залежить від певних нелегких людських чеснот, що їх найменший заник миттю завалив би всю величну споруду.

Отже, ми можемо зазначити в психологічній діаграмі сучасної маси дві основні риси: вільний розріст її життєвих бажань і, тим самим, її особистості, і засадничу невдячність супроти всього, що уможливило вигоду її буття. І одна і друга риса творять відому психологію розпещеної дитини. І властиво не помилився б той, хто вжив би її як прозорник, крізь який спостерігав би душу сучасних мас. Успадкувавши багате й щедre минуле – щедre на натхнення та на зусилля, – нове простолоуддя було розпещене від довколишнього світу. Розпещувати – це не обмежувати бажань, давати враження, що все дозволено і що немає ніяких обов'язків. Дитина, що піддана цьому режимові, не уявляє собі власних меж. Оскільки усунуено всякий зовнішній тиск, усякий удар з іншими одиницями, вона приходить до переконання, що лише

вона існує, і вона зникає не рахуватися з іншими, а, головню, не рахувати їх вищими за себе. Це почуття чужої вищості міг прищепити їй лише хтось інший, сильніший за неї, що змусив би її зрестися якогось бажання, обмежитися, стриматись. Отак вона була б навчилася цієї істотної дисципліни: “Тут кінчаюсь я і починається хтось інший, що має більшу міць. Видно, що на світі є двоє людей: я та інший, вищий за мене”. Пересічну людину інших епох щодня світ навчав цієї елементарної мудрості, бо це був світ настільки незграбно організований, що катастрофи траплялися часто, і в ньому не було нічого певного, багатого, сталого. Але нові маси опинилися в оточенні, повному можливостей і, крім того, певному, де все готове, де все до розпорядження, не вимагаючи попередніх зусиль, так як ми знаходимо сонце у високості, не здвигнувши його на власних плечах. Жодна людина не дякує іншій за повітря, яким вона дихає, бо ніхто повітря для неї не сфабрикував: воно належить до сукупності того, що “є”, того, що ми називаємо “природним”, бо його ніколи не бракує. Ці розпечені маси настільки нехитрі, що вони вірять, що ця матеріальна і суспільна організація, яка їм дана в розпорядження, так як повітря, є того самого походження, бо, очевидно, її теж ніколи не бракує і вона майже така досконала, як природний лад.

Отже, моя теза така: та сама досконалість, з якою дев'ятнадцяте століття оформило організаційно певні сфери життя, спричинила те, що маси, яким це пішло на користь, вважають її не за організацію, а за природу. Так пояснюється і визначається той абсурдний психологічний стан, що його виявляють ці маси: вони цікавляться виключно своїм добробутом і рівночасно відмежовуються від причин цього добробуту. Оскільки вони не вбачають у вигодах цивілізації чудесних винаходів і конструкцій, що їх можна втримати лише великим зусиллям та обачністю, вони гадають, що можуть рішуче вимагати їх, наче природного права, і що на тому їх роль кінчається. У розрухах, викликаних голодом,

народні маси звичайно шукають хліба, а їхній звичайний засіб – це руйнування пекарень. Це може правити за символ того, як, на ширшу та складнішу скалю, сучасні маси відносяться до цивілізації, що їх живить. ...

Ніколи масова людина не звернулася б до чогось поза собою, хіба що *обставини* насильно змусили б її. Оскільки сьогодні обставини не змушують її, вічна маса, згідно зі своєю вдачею, вже нікуди не звертається і почуває себе паном свого власного життя. Натомість добірна чи визначна людина відчуває глибоку внутрішню потребу звернутися до якоїсь норми поза собою, вищої за себе, якій вона добровільно підпорядковується. Згадаймо, що на початку ми відрізняли визначних людей від простих людей, кажучи, що до перших належить той, хто вимагає багато від себе, а до других – той, хто нічого від себе не вимагає, а задовольняється тим, чим він є, і навіть захоплений собою. Всупереч загальноприйнятій думці, не маса, а добірна людина живе у властивій неволі. Життя їй здається прісним, коли воно не полягає в службі чомусь вищому. Тому вона необхідність служби не вважає за гніт. Коли, випадково, служби не стає, вона відчуває неспокій і винаходить нові норми, ще тяжчі, ще вимогливіші, яким підкоряється. Це є життя, обернене в дисципліну, – шляхетне життя. Шляхетство визначається вимогами, обов'язками, а не правами. ...

... з'являється в Європі тип людини, що *не хоче давати аргументів і не хоче мати рації*, а просто рішився накинути всім свої погляди. Ось де новизна: право не мати рації, глузд безглуздя. В цьому я бачу найбільш намацальний вияв нової ментальності мас, що рішили правити суспільством, не маючи здібності на те. В їх політичній поведінці відкривається структура нової душі в найгрубший і найразючіший спосіб; але ключ – в інтелектуальнім герметизмі. Пересічна людина носить у голові “мислі”, але їй бракує здібності мислення. ...

Бунт мас *може*, насправді, бути переходом до якоїсь нової та небаченої організації людства, але також *може* бути катастрофою в людському призначенні. Немає підстав заперечувати дійсність поступу; але треба спростувати думку, що цей поступ запевнений. Відповідніше до фактів – думати, що немає жодного певного прогресу, жодної еволюції, без загрози інволюції та регресу. Все можливе в історії – так само триумфальний і необмежений прогрес, як і періодичний регрес. Бо життя, індивідуальне чи колективне, особисте чи історичне, є єдиною реальною річчю у всесвіті, що її субстанція – небезпека. Воно складається з перипетій. Воно, в точному розумінні слова, драма. ...

Увесь зріст конкретних можливостей, що його зазнало життя, ризикує перекреслити себе, натрапивши на найжахливішу проблему, яка стала перед призначенням Європи і яку я знову формулюю: суспільне керівництво попало в руки людини, байдужої до засад цивілізації. Засад не тієї чи іншої, а – оскільки сьогодні можна судити – жодної цивілізації. Очевидно, сучасну людину цікавлять наркоз, авта і ще деякі речі. Але це підтверджує її корінну байдужість до цивілізації. Бо ті речі – це лише її продукти, і захоплення ними ще разючіше виділяє індиферентність до засад, з яких вони зродились. ...

Отже, я перестерігаю, що сучасне зацікавлення технікою аж ніяк не гарантує самого поступу чи дальшого існування техніки. Цілком слушно вважати техніку за одну з найхарактеристичних рис “модерної культури”, себто культури, яка включає рід науки, що дає матеріальну користь. ...

Коли маса намагається діяти самостійно, вона бунтується проти власного призначення; оскільки вона це й робить тепер, я говорю про бунт мас. Бо, зрештою, єдина річ, яку можна дійсно й по правді назвати бунтом, – це зрада власного призначення, повстання проти себе самого. ...

Коли маса діє самостійно, вона робить це єдино відомим їй способом: вона лінчує. Не зовсім випадково право Лінча походить з Америки, бо Америка до певної міри рай для мас. Також не дивує нас, що нині, коли тріумфують маси, тріумфує насильство, і з нього роблять *unica ratio*, єдину доктрину. Я вже досить давно вказав на поступовий перехід насильства в норму. Нині цей розвиток досягнув найвищого пункту, і це добра прикмета, бо це означає, що автоматично почнеться його спад. ...

У наш час держава стала велетенською машиною, яка працює з подиву гідною дієвістю, завдяки багатству й точності її засобів. Вона стоїть у центрі суспільства, і досить натиснути пружину, щоб її величезні важелі пішли в рух і блискавично скерувалися в будь-яку частину суспільного організму.

Сучасна держава є найвиднішим і найвідомішим продуктом цивілізації. Дуже цікаво й повчально приглянутись, як до неї ставиться маса. Вона її бачить, подивляється, знає, що вона *існує*, забезпечуючи її життя, однак вона несвідома того, що це – людське твориво, винайдене певними людьми і оперте на певні чесноти та передумови, які вчора існували в людях, але завтра можуть піти з димом. З другого боку, маса бачить у державі анонімну потугу, і, почувавши, що вона сама також анонімна, гадає, що держава – її власність. Уявімо собі, що в громадському житті якоїсь країни постає якась трудність чи проблема: маса буде схильна вимагати, щоб нею відразу зайнялася держава і розв'язала її своїми велетенськими й незрівнянними засобами.

Це найбільша небезпека, яка нині загрожує цивілізації: удержавлення життя, втручання держави, поглинання державою всякої суспільної спонтанності, себто знищення історичної спонтанності, яка кінець кінцем утримує, живить і підганяє призначення людей. Коли маса відчуває якесь невдоволення або просто сильний апетит, то її дуже спокушає ця постійна і певна можливість усе здобути – без зусилля,

змагання, сумніву і ризику – просто натискаючи пружину і пускаючи в рух чудодійну машину. Маса каже собі: “Держава – це я”, що є абсолютною помилкою. Держава є масою лише в тому розумінні, в якому можна сказати, що дві особи ідентичні, бо жодна з них не зветься Іваном. Сучасна держава і маса збігаються лише в своїй анонімності. Але маса справді вірить, що вона є державою, і дедалі більше буде схильна пустити її в рух під будь-яким претекстом, щоб розчавити нею всяку творчу меншість, яка її дратує, і то в будь-якій галузі: в політиці, в науковій думці, в промисловості. ...

Суспільство творить собі державу, як знаряддя для кращого життя. Тоді держава бере гору, і суспільство хоч-не-хоч починає жити для держави. ...

Диктатура держави – це найвища форма, якої прибирають насильство і безпосередня дія, ставши усталеною нормою. За посередництвом і допомогою держави, тієї анонімної машини, маси діють самостійно. ...

Європейська цивілізація – я це повторюю раз у раз – автоматично витворила бунт мас. З одного боку цей бунт є надзвичайно позитивним явищем; ми вже сказали, що бунт мас викликаний неймовірним зростом можливостей сучасного життя. Але зворотний бік цього самого явища жахний; з цієї точки зору бунт мас – це одна й та сама річ, як докорінна деморалізація людства. ...

Нині світ переживає тяжку моральну кризу, яка, крім інших симптомів, виявляється в несамовитому бунті мас і походить від деморалізації Європи. Причини цієї деморалізації численні. Однією з найголовніших є переміщення влади, яку наш континент раніше тримав над рештою світу і над собою. Європа непевна, що вона панує, а решта світу теж непевна, що над нею панують. Історичний суверенітет розпоротився.

Вже нема й “повноти часів”, бо це вимагає ясного, передрішеного, недвозначного майбутнього, як його уявляло собі ХІХ століття. Тоді людям здавалось, що вони знають, що

станеться завтра. Але тепер знову відкривається вид на нові, невідомі далі, бо ніхто не знає, *хто* пануватиме і як буде поділена влада на землі. Хто – це значить: який народ чи яка група народів, отже, який етнічний тип? Себто, яка ідеологія, яка система вартостей, норм і життьових імпульсів?

Ніхто не знає, до якого центру тяжітимуть людські справи в найближчому майбутньому, і тому життя світу набрало ганебної минулості. Все, що сьогодні робиться публічно і приватно, навіть в душі одиниці, за винятком деяких галузей науки, – все є минуле. Наймудріше поступає той, хто не довіряє нічому, що оповіщається, виставляється, випробовується і вихваляється. Все це зникне ще скоріше, як з'явилось. Все, починаючи від манії фізичного спорту (я маю на увазі манію, не самий спорт) аж до насильства в політиці, від “модерного мистецтва” до сонячних купелів на безглузких модних курортах. Всі ці речі не мають коріння, бо все це пусті вигадки в гіршому розумінні слова, забаганки і примхи. Це не твориво, що виросло з істотних глибин життя, не потяг і не справжня потреба. Словом, все це фальш. Цей новий стиль життя на словах плекає ширість, але на ділі є обманом. Правда є тільки в такому житті, всі вчинки якого конечно необхідні. Нема нині жодного політика, що відчував би необхідність своєї політики. І він її відчуває тим менше, чим екстравагантніші й легковажніші його поза і жести, чим менш вони натхнені історичним призначенням. Єдиним життям, яке має власне коріння, єдиним автохтонним життям є таке, що складається із необхідних вчинків. Все інше, те, що в нашій силі взяти, лишити чи замінити, є сфальшованим життям.

Сучасне життя є виплодом межичасся, прогалини між двома історичними епохами: тією, що була, і тією, що буде. Тому воно має тимчасовий характер. ...

Європейці не можуть жити, коли перед ними не стоїть велике спільне завдання об'єднання. Коли цього завдання бракує, вони підупадають, кволіють і їхня душа розхитується. Початок цього всього стоїть перед нашими очима. Державні

утвори, що досі називалися націями, досягнули свого найбільшого розвитку приблизно сто років тому. І вже нема що робити з ними, хіба що перерости їх. Вони вже давно є минувиною, що накопичується довкруги європейця, ув'язнюючи і утискаючи його. Обдаровані більшою життєвою свободою, ніж будь-коли, ми відчуваємо, що повітря всередині кожної нації задушливе, що це – в'язничне повітря. Кожна нація, що раніше була широко відкритим, провітрюваним простором, обернулася в провінцію, в “замкнене приміщення”. В європейській “наднації”, яку ми собі уявляємо, сучасна множинність не може й не повинна зникнути. Тоді як антична держава нищила всі відмінності між народами, паралізувала їх або просто консервувала як мумію, національна ідея із її істотним динамізмом вимагає збереження цієї активної множинності, що завжди була притаманною для життя Заходу.

Ми всі відчуваємо потребу нових життєвих засад. Але, як то завжди трапляється в подібних кризах, дехто намагається рятувати становище штучним відживленням тих самих, пережитих засад. Цим пояснюється “націоналістичний” вибух останніх років. І це, повторюю, завжди траплялося так: останній спалах – найяскравіший; останній віддих – найглибший. Напередодні зникнення кордони стають найбільш чутливими, як військові, так і економічні.

Але всі ці “націоналізми” – лише сліпі кути. Спробуйте проектувати їх в майбутнє, і ви відчуєте перепону. Націоналізм є завжди імпульсом протилежного напрямку, ніж ті сили, що творять державу. Він виключає, а останні включають. В епохи консолідації він, безсумнівно, має позитивну вартість і є високим ідеалом. Але в Європі все вже надмірно сконсолідоване, і націоналізм є тільки манією, приводом, щоб ухилитися від обов'язку, від нового, великого завдання. Примітивні засоби, яких він уживає, і тип людей,

яких він захоплює, показують аж надто ясно, що він є протилежністю історично-творчого руху.

... Європа лишилася без моральних норм. Маса відкидає застарілі норми зовсім не для того, щоб замінити їх новими, кращими; ні, в центрі її життєвого плану лежить прагнення жити, не підкоряючись ніяким заповідям моралі. Не вірте молоді, коли вона говорить про “нову мораль”. Я абсолютно заперечую, що нині існує в будь-якому закутку Європи якась група, натхнена новим *етосом*. Коли хто говорить про “нову мораль”, то він цим лише вчиняє зайву неморальність, намагаючись перевезти контрабанду.

Тому було б наївно закидати сьогоднішній людині брак моралі. Такий закид був би їй байдужий, або радше полестив би їй. Заперечування моралі ввійшло в моду, і кожний хвалиться цим. ...

Тому не слід ідеалізувати сучасну кризу, пояснюючи її як конфлікт між двома кодексами моралі чи двома цивілізаціями – однією, що хиріє, і другою, що світає. Маса просто обходиться без будь-якої моралі, бо всяка мораль у своїй суті є почуттям підкорення, свідомістю служби й обов’язку. Але, може, слово “просто” тут не на місці. Бо не ходить лише про те, що ця істота обходиться без моралі. Справа куди складніша. Визволитися від моралі не така вже проста річ. Те, що ми називаємо словом “аморальність”, словом, невірним уже граматично, в дійсності не існує. Якщо ви не хочете підкорятись ніякій нормі, то мусите неминуче прийняти норму, що заперечує будь-яку мораль, а це вже не аморально, а антиморально. Це – від’ємна, негативна мораль, яка захоче лише порожню форму справжньої моралі.

Як можна було повірити в аморальність життя? Без сумніву, лише тому, що вся сучасна культура і цивілізація приводить нас до цього переконання. Тепер Європа пожинає болочі наслідки свого духового поведження. Вона без застережень прийняла блискучу, але позбавлену коріння культуру.

В цьому нарисі я хотів накреслити певний тип європейця, аналізуючи передусім його відношення до тієї самої цивілізації, в якій він народився. Це було необхідне тому, що цей тип не репрезентує якоїсь нової цивілізації, що бореться із старою; він є голим запереченням, за яким криється чистий паразитизм. Маса все ще живиться всім тим, що вона заперечує і що інші перед нею збудували та нагромадили. Тому не слід було плутати її психограму з основним питанням: від яких корінних вад страждає сучасна європейська культура? Бо очевидно, що кінець кінцем ці вади витворили тип людини, що нині панує.

Але це основне питання мусить лишитися поза цими сторінками, бо воно надто широке. Воно примусило б нас глибоко розгорнути ту доктрину людського існування, яка переплітається тут, як супровідний мотив, ледве чутна, ледве накреслена. Може, скоро вона залунає на повен голос.

5.4. ОСВАЛЬД ШПЕНГЛЕР

О. Шпенглер (1880-1936) – німецький філософ, історик. У 20-х роках займався публіцистикою консервативно-націоналістичного спрямування, проте у 1933 р. відхилив пропозицію нацистів про співпрацю. Однак, це не завадило ідеологам нацизму використати деякі положення його філософії. О. Шпенглер є одним із основоположників сучасної філософії культури і представником “філософії життя”. Автор праць “Примерк Європи” (1918-1922), “Людина і техніка”, “Роки рішень. Німеччина і всесвітньо-історичний розвиток”(1933).

Запропоновані уривки праці “Примерк Європи” подано за виданням: О. Шпенглер. Закат Европы. Новосибирск : ВО “Наука”. 1993. – 592 с.

“Закат Европы”

В этой книге будет сделана попытка определить историческое будущее. Задача ее заключается в том, чтобы проследить дальнейшие судьбы той культуры, которая сейчас является единственной на земле и проходит период завершения, именно культуры Западной Европы, во всех ее еще не законченных стадиях.

По-видимому, до сего дня еще никому не приходила в голову мысль о возможности разрешить задачу такого огромного охвата, и если мысль об этом и возникала, то не были придуманы средства для ее трактования или они были недостаточно использованы.

Существует ли логика истории? Существует ли превыше всех случайных и неподдающихся учету отдельных событий какое-то, так сказать, метафизическое строение исторического человечества, существенно независимое от очевидных популярных духовно-политических образований внешней поверхности, скорее само вызывающее к жизни эти

действительности низшего порядка? Не являются ли великие моменты всемирной истории для видящего глаза постоянно в определенном облике, позволяющем делать выводы? И если так, то где лежат границы для подобных умозаключений? Возможно ли в самой жизни – ведь человеческая история не что иное, как итоги отдельных огромных жизней, и наша обыденная речь находит для них некое “я” или личность, невольно признавая их действующими и мыслящими индивидуумами высшего порядка и называя их “античность”, “китайская культура” или “современная цивилизация”, – возможно ли отыскать те ступени, которые необходимо пройти, и притом в порядке, не допускающем исключения? Может быть, и в этом кругу основные понятия всего органического: рождение, смерть, юность, старость, продолжительность жизни – имеют свой строго определенный, до сих пор никем не вскрытый смысл? Короче сказать, не лежат ли в основе всякого исторического процесса черты, присущие индивидуальной жизни? Падение Запада является, подобно аналогичному ему падению античного мира, отдельным феноменом, ограниченным во времени и пространстве, но вместе с тем это философская тема, заключающая в себе, если ее оценить по достоинству, все великие вопросы бытия. Чтобы уяснить себе, в каких образах протекает угасание западной культуры, необходимо сперва исследовать, что такое культура, в каких отношениях она находится к видимой истории, к жизни, к душе, к природе и к духу, в каких формах она обнаруживается и насколько эти формы – народы, языки и эпохи, битвы и идеи, государства и боги, искусства и произведения искусства, науки, права, хозяйственные формы и мировоззрения, великие люди и великие события – сами являются символом и, как таковые, подлежат толкованию. ...

Таким образом задача, первоначально имевшая в виду ограниченную проблему современной цивилизации, расширяется до размеров совершенно новой философии, –

философии будущего, если вообще еще на метафизически истощенной почве Запада возможна какая-либо философия, – той единственной философии, которая, по крайней мере, есть одна из возможностей последних стадий западноевропейского духа; это будет идея морфологии всемирной истории, мира, как истории, которая, исходя из противоположного принципа по отношению к морфологии природы, бывшей до последнего времени единственной темой философии, охватит еще раз все образы и движения мира в их глубочайшем и последнем значении и в совершенно ином порядке построит из них не общую картину всего познанного, но картину жизни, не ставшего, но становления. Мир как история, понятый, наблюденный и построенный на основании его противоположности, мира как природы, – вот новый аспект бытия, которого до настоящего времени никогда не применяли, который смутно ощущали, часто угадывали, но не решались проводить со всеми вытекающими из него выводами. Перед нами два различных способа, при помощи которых человек может подчинить себе, пережить свой окружающий мир. ...

Природа есть образ, в котором человек высокой культуры придает единство и значение непосредственным впечатлениям своих чувств. История – это образ, – при помощи которого воображение человека стремится почерпнуть понимание живого бытия мира по отношению к собственной жизни и таким способом придать ей углубленную действительность. Способен ли он справиться с этими образами и который из них больше властен над его бодрствующим сознанием – вот в чем основной вопрос всякого человеческого существования. Из этого вытекают две возможности человеческого миротворчества. Ясно, что они не обязательно являются действительностями. Если мы намерены в дальнейшем заниматься вопросом о смысле всякой истории, то сначала предстоит решить другой вопрос, который ни разу еще не был поставлен. Для кого возможна

история? Вопрос кажется парадоксальным. Конечно, для всякого, поскольку всякий является членом и элементом истории. Но следует иметь в виду, что как история, так и природа – и то и другое есть комплекс явлений – предполагает дух, через который и в котором они становятся действительностью. Без субъекта невозможен и объект. Независимо от всяких теорий, которым философы придали тысячу разных формулировок, твердо установлено, что земля и солнце, природа, пространство, вселенная – все это личные переживания, причем их существование в определенном виде зависит от человеческого сознания. Но то же самое справедливо и по отношению к исторической картине мира, к миру становящемуся, а не покоящемуся; и если даже знать, что она такое, все же еще неизвестно, для кого она является существующей. Конечно, не для “человечества”. Это наше западноевропейское ощущение, но мы не человечество. Конечно, не только для первобытного человека, но и для человека некоторых высоких культур, не существовало никакой всемирной истории, никакого мира как истории. Мы все знаем, что в нашем детском миропонимании сначала возникают представления о природе и причинности и только много позднее исторические представления, как, например, определенное чувство времени. Слово “даль” получает для нас раньше определенное значение, чем слово “будущее”. Что же произойдет, если целая культура, целый высокий душевный мир строится в таком незнающем истории духе? Как должна ему рисоваться действительность? Мир? Жизнь?

...

Что же такое всемирная история? Разумеется, некоторая духовная возможность, внутренний постулат, некоторое выражение чувства формы. Но как бы определенно ни было чувство, оно далеко от законченной формы, и как бы мы ни чувствовали и ни переживали всю всемирную историю и как бы мы ни были вполне уверены в возможности для нас обозреть весь ее облик, тем не менее в настоящее время нам

известны только некоторые ее формы, а не самая форма. Всякий, кого ни спросить, несомненно, убежден, что он ясно и определенно различает периодическую структуру истории. Иллюзия эта основана на том обстоятельстве, что никто еще серьезно над ней не задумывался и никто не сомневается в своем знании, так как не подозревает, как много здесь еще поводов для сомнения. Действительно, облик всемирной истории есть неисследованное духовное достояние, переходящее даже в кругах специалистов историков нетронутым от поколения к поколению и очень нуждающееся хотя бы в малой доле того скептического к себе отношения, которое, начиная с Галилея, разложило и углубило прирожденную нам картину природы. “Древний мир – Средние века – Новое время” – вот та невероятно скудная и лишенная смысла схема, чье абсолютное владычество над нашим историческим сознанием постоянно мешало правильному пониманию подлинного места, облика и, главным образом, жизненной длительности той части мира, которая сформировалась на почве Западной Европы со времени возникновения германской империи, а также ее отношений к всемирной истории, т.е. общей истории всего высшего человечества.

Будущим культурам покажется совершенно невероятным, что никогда даже не было подвергнуто сомнению значение этой схемы, с ее наивной прямолинейностью, с ее бессмысленными пропорциями, этой схемы, от столетия к столетию все более и более теряющей всякий смысл и совершенно не допускающей включения новых открывающихся нашему историческому сознанию областей. ...

Гибель Запада, рассмотренная таким образом, означает не больше и не меньше как проблему цивилизации. Здесь на лицо один из основных вопросов всякой истории более преклонного возраста. Что такое цивилизация, понятая как

органически-логическое следствие, как завершение и исход культуры?

Ибо у каждой культуры есть своя собственная цивилизация. Впервые эти слова, обозначавшие смутное различие этического порядка, понимаются здесь в периодическом смысле, как выражение строгой и необходимой органической последовательности. Цивилизация – неизбежная судьба культуры. Здесь достигнут тот самый пик, с высоты которого становится возможным решение последних и труднейших вопросов исторической морфологии. Цивилизации суть самые крайние и самые искусственные состояния, на которые способен более высокий тип людей. Они – завершение, они следуют за становлением, как ставшее, за жизнью как смерть, за развитием как оцепенение, за деревней и душевным детством, засвидетельствованным дорикой и готикой, как умственная старость и каменный, окаменяющий мировой огород. Они – конец, без права обжалования, но они же в силу внутренней необходимости всегда оказывались реальностью.

5.5. АРНОЛЬД ДЖОЗЕФ ТОЙНБІ

А. Дж. Тойнбі (1889-1975) – англійський філософ, історик, дипломат, суспільний діяч. Працював у Міністерстві закордонних справ Великобританії. Вважається одним з найвизначніших вчених у галузі філософії історії. Автор ряду праць, найфундаментальніша з яких “Дослідження історії” (1934-1961) в 12 томах. Девід Сомервелл зробив короткий виклад змісту праці, який був схвалений автором.

Запропонований уривок поданий за виданням: А. Дж. Тойнбі. Дослідження історії. Т. 1, К. : “Основи”, 1995 р.

“Дослідження історії”

ЧАСТИНА ПЕРША

Розділ перший ПОЛЕ ІСТОРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Самодостатніми полями історичного дослідження є не нації, не періоди, а “суспільства”. Перегляд англійської історії, розділ за розділом, показує, що її не можна зрозуміти як річ-у-собі, а лише як частину більшого цілого. Це ціле складається з частин (наприклад, Англії, Франції, Нідерландів), яким доводиться давати раду однаковим стимулам або викликам, але відповідають вони на них по-різному. Для ілюстрації цього постулату наведено приклад з еллінської історії. “Ціле” або “суспільство”, до якого входить Англія, ідентифіковано як західнохристиянський світ; визначається його протяжність у просторі в різні часи, досліджується його походження. Цей світ має давнішу історію – але не набагато, – ніж частини, на які він потім почав розколюватися. Дослідження його початків відкриває існування іншого суспільства, нині мертвого, а саме греко-римського або еллінського суспільства, щодо якого наше

суспільство є “дочірнім”. Очевидно також, що сьогодні існують і інші живі суспільства – православно-християнське, ісламське, індуїстське та далекосхідне, а також окремі “реліктові” рештки на даному етапі поки що не ідентифікованих суспільств, як-от євреї і перси.

Розділ другий ПОРІВНЯЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

Мета цього розділу – ідентифікувати, визначити і назвати всі суспільства (або, точніше, цивілізації, бо існують також примітивні або “нецивілізовані суспільства”), які виникали в історії людства. Перший метод такого пошуку полягає в тому, що ми розглядаємо вже ідентифіковані цивілізації, які нині існують, досліджуємо їхнє походження і намагаємося виявити такі загиблі цивілізації, що їх можна вважати предками нинішніх, як еллінська цивілізація була предком (матір’ю) нашого сучасного західнохристиянського суспільства. Ознаками такої спорідненості є:

- a. світова держава (наприклад, Римська імперія), що виникає з доби лихоліття і переходить у
- b. період міжцарів’я, протягом якого виникають
- c. Церква і
- d. рух варварських племен, які переживають свою Героїчну Добу.

Церква та рух племен є відповідно проявами активності внутрішнього та зовнішнього “пролетаріатів” умирущої цивілізації. Термін “пролетаріат” вживається тут і нижче в значенні соціальних елементів або угруповань, які живуть у даному суспільстві, але в певному розумінні не належать до нього. Користуючись такими ключами ми з’ясуємо, що:

- православно-християнське суспільство, як і наше західне, є дочірнім щодо еллінського суспільства;
- простеживши історію ісламського суспільства до її початків, ми з’ясуємо, що воно утворилося внаслідок

злиття двох раніше окремих суспільств, іранського та арабського. Дослідивши процес їхнього виникнення, ми знаходимо за тисячоліття до “еллінської навали” давно мертве суспільство, яке ми назвемо сірійським;

- за індуїстським суспільством ми знаходимо суспільство індське;

- за далекосхідним суспільством ми виявляємо суспільство давньокитайське;

- “релікти” пов’язані із давно вимерлими суспільствами, до яких вони колись належали. Євреї і перси – це реліктові рештки того сірійського суспільства, яким воно було до еллінського нашестя;

- за еллінським суспільством ми знаходимо суспільство мінойське, але з’ясовуємо, що еллінське суспільство, на відміну від інших досі ідентифікованих нами суспільств, не взяло собі релігію, створену внутрішнім пролетаріатом свого попередника. Тому, в точному значенні цього терміну, його не можна вважати повністю дочірнім йому;

- за індським суспільством ми знаходимо суспільство шумерське;

- серед нащадків шумерського суспільства (на додачу до індського суспільства) ми виявляємо ще два суспільства, хеттське і вавілонське;

- єгипетське суспільство не мало предків і не мало нащадків;

- у Новому Світі ми можемо ідентифікувати чотири суспільства: андське, юкатанське, мексиканське і майянське.

Таким чином у нас набирається загалом дев’ятнадцять окремих зразків “цивілізації”, а якщо ми поділимо православно-християнське суспільство на православно-візантійське (в Анатолії та на Балканах) і православно-руське, а далекосхідне суспільство на китайське та японсько-корейське, ми одержимо число двадцять один.

Розділ третій ПОРІВНЯННІСТЬ СУСПІЛЬСТВ

§ 1. ЦИВІЛІЗАЦІЇ І ПРИМІТИВНІ СУСПІЛЬСТВА

Цивілізації мають принаймні одну спільну ознаку – те, що вони становлять окремий клас від примітивних суспільств. Цих останніх набагато більше, але за своїми розмірами вони набагато менші.

§ 2. ХИБНІСТЬ КОНЦЕПЦІЇ ПРО ЄДНІСТЬ “ЦИВІЛІЗАЦІЇ”

Розглядається і спростовується хибна ідея, що існує тільки одна цивілізація, а саме – наша власна (західнохристиянська). Ця помилкова концепція спирається на три підвалини: егоцентричну ілюзію, ілюзію “завжди незмінного Сходу” та ілюзорне уявлення про суспільний поступ, як про рух по прямій лінії. Спростовується також “теорія дифузій”, згідно з якою всі цивілізації походять із Єгипту.

§ 3. АРГУМЕНТИ НА КОРИСТЬ ПОРІВНЯННОСТІ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

Цивілізації, в порівняльному плані, це зовсім недавнє явище в людській історії, найдавніша з них виникла не більш як шість тисяч років тому. Пропонується розглядати їх як близькі в історичному часі й рівноцінні за своїм значенням підвиди єдиного “виду”. Розглянуте лише почасти істинне твердження “Історія ніколи не повторюється” і встановлено, що воно не суперечить запропонованому підходу.

§ 4. ІСТОРІЯ, НАУКА І БЕЛЕТРИСТИКА

Це “три різні методи розглядати й описувати об’єкти нашої думки і серед них – явища людського життя”. Проаналізовано різницю між цими трьома способами досліджень, обговорено корисність науки та белетристики у викладі історичної проблематики.

ЧАСТИНА ДРУГА ГЕНЕЗА ЦИВІЛІЗАЦІЙ

Розділ четвертий ПРОБЛЕМА І ЯК ЇЇ НЕ СЛІД РОЗВ'ЯЗУВАТИ

§ 1. ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Істотна відмінність між суспільствами вищого порядку (цивілізаціями) і примітивними суспільствами *в тій мірі, в якій ми їх знаємо*, проявляється в тому, куди спрямований мімезис або наслідування. Мімезис – невід’ємна характеристика суспільного життя. В примітивних суспільствах він спрямований у минуле – на старшу генерацію і на мертвих предків. У таких суспільствах панує звичай і вони зберігають статичність. Натомість у суспільствах-цивілізаціях мімезис спрямований на творчі особистості, які ведуть за собою послідовників.

З нашого двадцять одного “цивілізованого” суспільства п’ятнадцять є дочірніми до попередніх цивілізацій, а шість виникли безпосередньо з примітивного життя. Примітивні суспільства, які існують сьогодні, – статичні, але очевидно, що колись вони динамічно прогресували. Соціальне життя виникло раніше, ніж людський рід; його можна виявити в середовищі комах і тварин, і, найімовірніше, саме під егідою примітивних суспільств сублюдина піднялася на рівень людини – поступ значніший, ніж змогла досягти хай там яка цивілізація. Проте примітивні суспільства, які ми знаємо, перебувають у статичному стані. Проблема в тому: чому і як було зламано цю примітивну “оболонку звичаю”?

Отже, природа генези/виникнення цивілізацій: перехід від статичних умов до динамічної активності.

§ 2. ПАСА

Фактор, який ми шукаємо, має бути пов’язаний або зі спеціальними якостями людей, що започаткували цивілізацію, або зі спеціальними характеристиками їхнього

середовища, в якому вони тоді жили, або з певною взаємодією між першим і другим. Проаналізовано і відкинута першу із висунутих гіпотез, а саме: що у світі існувала певна вища за своїми природними характеристиками раса – скажімо, нордична раса, – яка нібито й дала поштовх утворенню цивілізацій.

§ 3. СЕРЕДОВИЩЕ

Розглядається і спростовується погляд, ніби цивілізації виникали внаслідок впливу певних середовищ, які забезпечували легкі і зручні умови життя.

Розділ п'ятий ВИКЛИК-І-ВІДГУК

§ 1. МІФОЛОГІЧНИЙ КЛЮЧ

Неадекватність двох попередніх гіпотез, уже розглянутих і спростованих, полягає в тому, що вони прагнуть розв'язати суто духовну проблему методами матеріальних наук, біології та геології. Аналіз великих міфів, які передають мудрість людського роду, дає підстави припустити, що цивілізація приходить до людей не внаслідок якогось особливого біологічного дару або впливу сприятливого географічного середовища, а внаслідок відгуку на виклик за надзвичайно тяжких обставин життя, що змушують їх докладати безпрецедентних зусиль для свого виживання.

§ 2. ГЕНЕЗА ЦИВІЛІЗАЦІЙ У СВІТЛІ РОЗГЛЯНУТОГО МІФА

До утворення цивілізації Афразійський степ (Сахара та Аравійська пустеля) був покритий травами, які мали вдосталь вологи. Тривала і з плином часу дедалі сильніша посуха, яка прийшла на ці землі, примусила тамтешніх жителів якимось чином реагувати на цей природний виклик, і вони реагували на нього по-різному. Одні з них залишилися там, де були, але

змінити спосіб життя, перетворившись на кочовиків. Другі покинули свою батьківщину й подалися на південь, слідом за травами, які туди відступали, й, оселившись у тих тропічних краях, зберегли свій примітивний спосіб життя – і так вони живуть до сьогодні. Треті пішли в болота та непролазні хащі Нільської Дельти і – прийнявши виклик, кинутий їм дикою природою, – заходилися осушувати ті драговини і в кінцевому підсумку створили давньоєгипетську цивілізацію.

- Так само і внаслідок тих самих причин виникла й шумерська цивілізація в дельті Тигру та Євфрату.

- Давньокитайська цивілізація утворилася в долині Жовтої річки. Природа виклику, який її започаткував, невідома, але очевидно, що умови життя там були радше суворі, аніж легкі.

- Майянська цивілізація виникла внаслідок виклику тропічних джунглів. Андська – внаслідок виклику, який кинуло людям голе й неродюче гірське плато.

- Мінойська цивілізація завдячує своє походження виклику моря. Її заснували втікачі із засушеного посухою африканського узбережжя, які вийшли в море і розселилися на Криті та на інших островах Егейського моря. Чомусь вони не прийшли туди з ближчих материків Азії та Європи.

У випадках цивілізацій, які мали “предків”, виклик, що породив їх до життя, мабуть, надходив у першу чергу не від географічних факторів, а від факторів, пов’язаних із людським середовищем, виникаючи здебільшого в “панівних меншостях” суспільства-предка. Панівна меншість – це, за нашим визначенням, правлячий клас, що перестав відігравати провідну роль і перетворився на клас гнобителів. На цей виклик внутрішній та зовнішній пролетаріати занепалої цивілізації відповідають тим, що відколюються від неї і в такий спосіб закладають підвалини цивілізації нової.

Розділ шостий ЛИХО ДОБРА НАВЧИТЬ

Пояснення генези цивілізацій, наведене в попередньому розділі, засновується на гіпотезі, що люди досягають такого поступу радше за тяжких, аніж за легких обставин життя. Тут зроблено спробу обґрунтувати цю гіпотезу також ілюстраціями, взятими з тих місцевостей, де колись цивілізація процвітала, але потім дійшла занепаду, а земля повернулася у свій первісний стан:

- На тому місці, де колись буяла майянська цивілізація, нині бачимо тропічний ліс.

- Індська цивілізація на Цейлоні бурхливо розвивалася на тій половині острова, де не випадали дощі. Тепер ці землі перетворилися на безплідну пустелю, і тільки руїни індської зрошувальної системи засвідчують, що колись тут була цивілізація.

- Руїни Петри та Пальміри ми знаходимо в крихітних оазах, розташованих посеред Аравійської пустелі.

- Статуї, що досі стоять на острові Пасхи – в одному з найглухіших закутків Тихого океану, – свідчать, що в давнину тут був центр полінезійської цивілізації.

- Нова Англія, чиї європейські колоністи відіграли вирішальну роль у історії Північної Америки, нині перетворилася на одну з найубогіших і найзанедбаніших областей цього континенту.

- Латинські містечкові громади Римської Кампанії, що донедавна залишалася занедбаною малярійною глушиною, колись зробили величезний внесок у розвиток римської потуги. Для порівняння наводиться Капуя, чие географічне положення було значно сприятливіше, а історична роль – куди мізерніша. Наводяться також ілюстрації з Геродота, з “Одіссеї” та з Книги “Вихід”.

- Тубільні жителі Ньясаленду, де обставини життя вельми сприятливі, залишалися примітивними дикунами аж

до приходу завойовників із далекої Європи – країни холодного й суворого клімату.

Розділ сьомий ВИКЛИК ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА

§ 1. СТИМУЛ СУВОРИХ КРАЇН

Наводяться паралельні приклади двох різних середовищ. У кожному з випадків перший приклад “суворіший” край, який також має куди вищі здобутки в породженні тієї чи іншої форми цивілізації: долина Жовтої річки і долина Янцзи; Аттіка і Беотія; Візантія і Калхедон; Ізріїль, Фінікія і країна філістимлян; Бранденбург і Рейнська область; Шотландія і Англія; різні громади Європейських колоністів у Північній Америці.

§ 2. СТИМУЛ НОВОЇ ЗЕМЛІ

Ми виявляємо, що “цілинна земля” породжує потужніші відгуки, аніж земля вже оброблена – і в такий спосіб вже зроблена “легшою для життя” – попередніми “цивілізованими” поселенцями. Скажімо, розглядаючи кожну з дочірніх цивілізацій, ми знаходимо, що найбільших успіхів вона досягла поза межами території, заселеної цивілізацією-предком. Потужність виклику, розбуждуваного новою землею, особливо впадає у вічі, коли до нової землі треба було добиратися морем. З’ясовуються причини такого факту, а також пояснюється той феномен, що епос розвивається на батьківщині, а драма – в заморських колоніях.

§ 3. СТИМУЛ УДАРІВ

Наводяться різні приклади з еллінської та західної історії для ілюстрації того факту, що несподівана й розгромна поразка, як правило, стимулює того, хто зазнав цієї невдачі, навести лад у своєму домі й підготуватися до переможного реваншу.

§ 4. СТИМУЛ ТИСКУ

На різних прикладах можна переконатися, що люди, які живуть на кордоні і терплять від постійних ворожих нападів, досягають значно більших успіхів у своєму розвитку, ніж їхні більш захищені сусіди. Так, османи, яких доля оселила біля самої Східної Римської імперії, добилися в історії куди більшого ніж карамани, розселені далі на схід; Австрія досягла значнішого поступу, ніж Баварія, завдяки тому що їй постійно доводилося стримувати натиск оттоманських турків. З цього ж таки погляду розглянуто історичну долю кількох британських спільнот за період між падінням Римської імперії та норманською навалою.

§ 5. СТИМУЛ ГНОБЛЕННЯ

Певні суспільні прошарки та людські раси століттями терпіли від усіляких форм гноблення, якому піддавали їх інші суспільні класи або інші раси, котрим щастило запанувати над ними. Гноблені прошарки або раси звичайно відповідають на цей виклик позбавлення певних можливостей або привілеїв, виявляючи виняткову енергію і демонструючи виняткові таланти в тих сферах, де їх не обмежувано – як ото сліпі розвивають надзвичайну чутливість слуху. Рабство – мабуть, найтяжчий із видів гноблення, але орди рабів, завезених у Італію зі Східного Середземномор'я протягом останніх двох сторіч перед Різдом Христовим, дали життя класу “вільновідпущеників”, який став на диво могутнім і грізним. У цьому ж таки світі рабів утворилися нові релігії внутрішнього пролетаріату, і серед них – християнство.

Під цим самим кутом зору розглядається і історична доля кількох християнських народів, які опинилися під владою турків-османів, – а надто історія греків-фанаріотів. На цьому прикладі та на прикладі євреїв показано, що так звані расові характеристики носять аж ніяк не расовий

характер, а розвиваються внаслідок історичного досвіду відповідних людських спільнот.

Розділ восьмий ЗОЛОТА СЕРЕДИНА

§ 1. ДОСТАТНЬО І ЗАНАДТО

Чи можемо ми сформулювати таке просте правило: чим суворіший виклик – тим успішніший відгук? Чи бувають настільки суворі виклики, що відгукнутися на них ніхто неспроможний? Безперечно, що деякі виклики, завдаючи поразки одній чи кільком людським спільнотам, які намагалися дати їм раду, кінець кінцем пробуджували переможний відгук. Наприклад, виклик агресивного еллінізму виявився нездоланим для кельтів, але їхні наступники тевтони знайшли на нього переможний відгук. “Еллінське вторгнення” в сірійський світ розбудило цілу низку невдалих сірійських відгуків – зороастризм, єврейський повстанський рух (Маккавеї), несторіанство та монофізитство, – але п’ятий відгук, ісламський, виявився успішним.

§ 2. ЗІСТАВЛЕННЯ ТРЬОХ СИТУАЦІЙ

І все ж таки можна довести, що виклики бувають занадто суворими – тобто виклик максимальної сили не завжди пробуджує оптимальний відгук. Норвезькі переселенці-вікінги блискуче відповіли на суворий виклик Ісландії, але зазнали поразки в боротьбі з іще суворішим викликом Гренландії. Массачусетс кинув європейським колоністам суворіший виклик, аніж Південь США, й пробудив успішніший відгук, але Лабрадор, чий виклик був ще суворіший, виявився їм не до снаги. Наводяться й інші приклади: скажімо, стимул ударів може виявитися надмірним, якщо довго триває. Прикладом може бути руйнівний вплив на Італію війни з Ганнібалом. Соціальний виклик, пов’язаний з еміграцією в Малайю, дав позитивний

стимул китайцям, але вони зазнали поразки, зустрівшись із суворішим соціальним викликом, який їм кинули країни з білим населенням, наприклад, Каліфорнія. І нарешті, розглянуто виклики різних ступенів сили, що їх кидають цивілізації прикордонним варварам.

§ 3. ДВІ НЕДОРОЗВИНЕНІ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

В цьому параграфі продовжено тему, що виникла у зв'язку з розглядом останнього прикладу в параграфі попередньому. Два угруповання варварів, що жили на кордонах західнохристиянського світу в першому періоді його історії, дістали такий сильний стимул, що започаткували власні цивілізації, які, проте, загинули ще у своєму зародку; ідеться про далекозахідних християн-кельтів (в Ірландії та Айоні) і про скандинавських вікінгів. Ці два випадки проаналізовано і розглянуто можливі наслідки розвитку цих двох супротивних нашої західній цивілізацій, якби вони не були поглинуті й асимільовані цивілізацією християнською, центрами поширення якої були Рим та Рейнська область.

§ 4. СУТИЧКИ ІСЛАМУ З ХРИСТІЯНСТВОМ

На західнохристиянській світ ці сутички в цілому справляли позитивний вплив, і західна культура в Середні Віки багато завдячувала мусульманській Іберії. Але тиск ісламу на візантійське християнство виявився надміру сильним, спричинивши штучне відновлення Римської імперії за Лева Ісаврійця, що призвело до катастрофічних наслідків. Розглянуто також випадок Абіссинії, християнського "релікту", що зберігся в неприступних горах посеред мусульманського світу.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ РОЗВИТОК ЦИВІЛІЗАЦІЙ

Розділ дев'ятий ЗАГАЛЬМОВАНІ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

§ 1. ПОЛІНЕЗІЙЦІ, ЕСКІМОСИ ТА КОЧОВИКИ

Може здатися, що коли цивілізація виникла, вона неминуче має розвиватися. Але таке припущення, очевидне на перший погляд, не завжди підтверджується фактами. Ми знаємо цивілізації, які успішно народилися, але так і не увійшли в стадію розвитку. Цим цивілізаціям випало на долю зустрітися з викликом, що за своєю суворістю був проміжним між таким, що пробуджує успішний відгук і таким, що виключає можливість успішного відгуку. В трьох подібних випадках виклик такого роду надходив від фізичного середовища. Відповіддю на цей виклик з боку респондентів був *надпотужний ривок* (*tour de force*) такої сили, що він вичерпував усю їхню енергію, і снаги на подальший розвиток у них не залишалося.

- Полінезійці здійснили свій *надпотужний ривок*, зумівши налагодити морське сполучення між островами, розкиданими на неозорих просторах Тихого океану. В цих мандрах вони виснажили свої сили і зрештою повернулися до примітивного життя на тепер уже цілком ізольованих островах.

- Ескімоси досягли надзвичайного вміння жити за річним циклом, пристосованим до вимог суворої арктичної природи.

- Кочовики теж навчилися жити в річному циклі, випасаючи табуни та отари в умовах напівпустельного Степу.

Океан зі своїми островами та пустеля зі своїми оазами мають чимало спільного. Проаналізовано еволюцію кочового способу життя протягом тривалих періодів посухи. Відзначено, що спочатку мисливці стали орачами і лише потім зробили дальший крок у своєму розвитку, перетворившись на кочовиків. Каїн і Авель – це типи

рільника і кочовика. Вторгнення кочовиків на території цивілізацій завжди спричинені або наступом посухи, що “виштовхує” племена номадів зі Степу, або занепадом цивілізації, внаслідок чого виникає вакуум, що втягує в себе кочовиків як учасників руху племен.

§ 2. ТУРКИ-ОСМАНИ

Викликом, відгуком на який стала оттоманська система, було оселення кочової спільноти в середовищі, де номадам довелося владарювати над осілим населенням. Свою проблему вони розв'язали, поставившись до своїх нових підданих як до людської худоби і винайшовши людський еквівалент сторожового собаки кочовиків у формі організації державного управління та війська з “одомашнених рабів”. Наведено й інші приклади схожих імперій, створених кочовиками, наприклад, мамелюками: але османська система за своєю ефективністю та тривалістю далеко перевершила всі інші. Але їй судилося стати жертвою – як і всьому кочовому суспільству, зрештою, – своєї фатальної негнучкості.

§ 3. СПАРТАНЦІ

Спартанським відгуком на виклик перенаселення в еллінському світі став *надпотужний ривок*, який багато в чому нагадував надпотужний ривок турків-османів, із тією різницею, що мілітарною кастою в Спарті стала сама спартанська аристократія; але вони теж були “рабами”, бо самі себе поневолили тяжким обов'язком тримати в постійній покорі своїх співвітчизників – греків.

§ 4. ЗАГАЛЬНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ

Ескімоси й кочовики, турки-османи і спартанці мають дві спільні ознаки: спеціалізацію і кастовість. (У перших двох суспільствах собаки, олені, коні та худоба посідають місце людських невольничих каст системи османів та спартанців). У всіх цих суспільствах люди деградують до вузької

спеціалізації, перетворюючись на таких собі напівлюдей – людина-човняр, людина-вершник, людина-воїн – у порівнянні з різнобічно розвиненими людьми, героями надгробної промови Перікла, які тільки й здатні вести цивілізацію шляхом розвитку. Ці загальмовані суспільства нагадують суспільства бджіл та мурахів, статичних та незмінних ще від часів зародження людського життя на Землі. Вони також скидаються на суспільства, зображені в так званих “утопіях”. Обговорюються “утопії” з метою показати, що вони є продуктом цивілізацій, які хиляться до занепаду, і спробами в тій своїй частині, де висувуються позитивні програми, зупинити занепад, затримавши суспільство в нинішньому його становищі.

Розділ десятий ПРИРОДА РОЗВИТКУ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

§ 1. ДВА ХИБНІ СЛІДИ

Розвиток відбувається тоді, коли відгук на той чи той виклик є не лише успішним, а й спричиняє подальший виклик, на який знову надходить успішний відгук. Як ми можемо виміряти ступінь такого розвитку? Чи вимірюється він посиленням влади над зовнішнім середовищем розглядуваного суспільства? Таке посилення влади буває двох різновидів: посилення влади над людським середовищем, що здебільшого набирає форми завоювання сусідніх народів, і посилення влади над природним середовищем, що знаходить свій вираз у вдосконаленні матеріальної техніки. Наводяться приклади для підтвердження того факту, що жодне з цих явищ – ані політична чи мілітарна експансія, ані вдосконалення техніки – не може бути задовільним критерієм реального розвитку. Мілітарна експансія – це в загальному випадку наслідок посилення мілітаризму, який у свою чергу є симптомом занепаду. Поліпшення у сфері техніки, сільськогосподарської чи промислової, дуже мало або й узагалі не пов’язані з реальним розвитком. Техніка може

вдосконалюватися в той час, як цивілізація хилиться до занепаду – і навпаки.

§ 2. ПОСТУП У НАПРЯМКУ САМОВИЗНАЧЕННЯ

Реальний поступ ми ототожнюємо з так званим процесом “ефірізації”, тобто подолання матеріальних перешкод, що вивільняє енергію суспільства і робить його здатним відгукуватися на виклики, які є радше внутрішніми, ніж зовнішніми, радше духовними, ніж матеріальними. Поки триває розвиток, поле дії весь час переміщується від зовнішнього середовища у внутрішню сферу суспільного організму. Розвиток означає, що особистість або цивілізація, які перебувають у процесі розвитку, прагнуть замкнутися у власному середовищі, відповідаючи лише на виклики внутрішньої природи і даючи їм раду в межах власного поля дії. Природу такої “ефірізації” проілюстровано на прикладах з еллінської, а також сучасної західної історії.

Розділ одинадцятий АНАЛІЗ РОЗВИТКУ

§ 1. СУСПІЛЬСТВО Й ІНДИВІД

Існують два традиційні погляди на взаємини між суспільством та індивідом: один представляє суспільство просто як сукупність “атомарних” індивідів, а другий дивиться на суспільство як на організм, а на індивідів як на його невід’ємні складові, що не можуть уявлятися інакше, як членами або “клітинами” суспільства, до якого вони належать. Показано, що обидва ці погляди неадекватні, і насправді суспільство являє собою систему взаємовідносин між індивідами. Людські істоти не можуть бути самі собою, якщо не взаємодітимуть зі своїми ближніми, і суспільство – це спільне поле діяльності багатьох людей. Але “джерело діяльності” – в індивідах. Будь-який розвиток починається в душах творчих особистостей або в середовищі невеличких творчих меншин, і їхня місія подвійна: по-перше, самому

досягти натхнення і зробити відкриття, хай там яким воно буде, а по-друге, переконати все суспільство ступити на цю нову стежку життя. Таке навернення, теоретично, може відбуватися двома способами: або маса має пережити той самий досвід, який перетворив творчих індивідів, або вони повинні наслідувати його зовнішні ознаки, іншими словами, вдатися до мімезису (наслідування, уподібнення). На практиці друга альтернатива є єдиною можливою для всього людства, крім його незначної меншості. Мімезис – це найкоротший шлях, по якому народні маси можуть іти за своїми духовними провідниками.

§ 2. ВІДХІД-І-ПОВЕРНЕННЯ: ОСОБИСТОСТІ

Діяльність творчого індивіда можна описати як подвійний рух відходу-і-повернення: відходу з метою власного самовдосконалення, повернення для того, щоб просвітити своїх співвітчизників. Такий погляд проілюстровано Платоновою притчею про Печеру, словами святого Павла, де він порівнює воскресіння мертвих із проростанням посіяного в ґрунт зерна, євангельською оповіддю про Ісуса та іншими прикладами. Далі його обґрунтовано діяннями великих першопрохідців: святого Павла, святого Бенедикта, святого Григорія Великого, Будди, Магомета, Макіавеллі, Данте.

§ 3. ВІДХІД-І-ПОВЕРНЕННЯ: ТВОРЧІ МЕНШИНИ

Відхід із наступним поверненням – така поведінка властива також субсуспільствам, що є складовими “суспільств” у точному значенні цього терміну. Періоду, коли такі субсуспільства роблять свій внесок у розвиток суспільств, до яких вони належать, передуює період, коли вони перебувають на узбіччі загальної історії свого суспільства. В цьому зв’язку можна навести приклад Афін у другому періоді історії розвитку еллінського суспільства; Італії – у другому періоді розвитку історії західного суспільства; і Англії – в її

третьому періоді. Розглянуто можливість того, що Росія готується зіграти подібну роль у четвертому періоді.

Розділ дванадцятий ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ В ПРОЦЕСІ РОЗВИТКУ

Розвиток, детально описаний у попередньому розділі, вочевидь включає в себе диференціацію між складовими частинами суспільства, яке перебуває в процесі такого розвитку. На кожному етапі одні складові частини спмагаються на оригінальний і успішний відгук; інші йдуть за своїми провідниками, вдаючись до мімезису; ще іншим не щастить досягти ані оригінальності, ані мімезису, й вони зазнають поразки. Усе далі розходяться також історії різних суспільств, і очевидно, що різним суспільствам притаманні різні домінуючі ознаки – одні досягають особливих успіхів у мистецтві, другі – в релігії, треті – в промисловій винахідливості. Але не слід забувати і про фундаментальну схожість між тими цілями, до яких прагнуть усі цивілізації. Кожна зернина має власну долю, але всі вони належать до одного виду й усі висіваються в ґрунт одним Сівачем у надії мати один врожай.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА ЗАНЕПАД ЦИВІЛІЗАЦІЙ

Розділ тринадцятий СУТЬ ПРОБЛЕМИ

З двадцяти шести цивілізацій, які ми досі ідентифікували (включаючи до цього списку й цивілізації загальмовані), шістнадцять уже померли, а дев'ять із десяти тих, які лишилися – власне, всі, крім однієї, нашої (західної), – вже надломилася й хилиться до занепаду. Природа занепаду пояснюється трьома основними причинами:

1. втратою творчої снаги творчою меншістю, яка відтоді перетворюється лише на “панівну меншість”;

2. зворотною відмовою більшості підкорятися тепер уже тільки “панівній” меншості й наслідувати її поведінку через мімезис;

3. і як наслідок – втратою соціальної єдності суспільством у цілому.

Наступне наше завдання – розкрити причини такого занепаду.

Розділ чотирнадцятий П'ЯСНЕННЯ В ДУСІ ДЕТЕМІНІЗМУ

Деякі школи думки твердять, що занепад цивілізацій залежить від факторів, непідвладних людському контролю.

1. У часи, коли еллінська цивілізація стала хилитися до занепаду, чимало авторів, як поганських, так і християнських, пояснювали загнивання свого суспільства “космічним старінням”; але сучасні фізики переносять можливий процес космічного старіння в неймовірно далеке майбутнє, а це означає, що воно не могло вплинути ані на колишні, ані на сьгоднішні цивілізації.

2. Шпенглер та його однодумці висунули припущення, що суспільства – це організми, а тому цілком природно, що вони, як і всі живі організми, проходять через молодість, зрілий вік і старечу неміч; але суспільство – не живий організм.

3. Інші вчені твердять, що під тривалим впливом цивілізації людська раса неминуче починає вироджуватися і відновити її життєву снагу можна, тільки вливши їй “свіжої варварської крові”. Цей погляд аналізується і спростовується.

4. Залишається розглянути теорію циклів у історичному процесі, викладену в Платоновому “Тімеї”, у Четвертій еклосі Вергілія та деінде. Мабуть, ці погляди виникли внаслідок халдейських досягнень у галузі вивчення нашої Сонячної системи, і набагато ширший світогляд сучасної астрономії позбавив цю теорію її астрономічного

базису. На її користь немає жодних свідчень, а проти неї – можна знайти багато.

Розділ п'ятнадцятий ВТРАТА КОНТРОЛЮ НАД СЕРЕДОВИЩЕМ

В розділі десятому було показано, що посилення влади над природним середовищем, вимірюване вдосконаленнями в галузі техніки, і посилення влади над людським середовищем, вимірюване географічною експансією або мілітарними завоюваннями, не є ані причинами, ані задовільними критеріями розвитку. Тут показано, що погіршення техніки та зменшення географічної території, спричинене вторгненнями зовнішніх ворогів, не є ані причиною, ані задовільним критерієм занепаду.

§ 1. ПРИРОДНЕ СЕРЕДОВИЩЕ

Наводяться кілька прикладів, які засвідчують, що погіршення техніки було наслідком, а не причиною суспільного занепаду. Занедбання римських доріг та месопотамської зрошувальної системи було наслідком, а не причиною занепаду цивілізацій, які підтримували їх у належному стані. Показано, що поширення малярії, яке вважали за одну з причин занепаду цивілізацій, теж було в усіх випадках наслідком такого занепаду.

§ 2. ЛЮДСЬКЕ СЕРЕДОВИЩЕ

Аналізується і спростовується теза Гіббона, що “занепад і загибель Римської імперії” відбулися під тиском “варварства та релігії” (тобто християнства). Ці вияви активності зовнішнього та внутрішнього пролетаріатів еллінського суспільства стали наслідком його занепаду, в який воно тоді вже увійшло. Гіббон починає свою історію занадто пізно; добу Антонінів він вважає “золотою добою”, тоді як імперія на той час переживала своє “бабине літо”.

Наводиться кілька прикладів успішної зовнішньої агресії проти цивілізації і показується, що в кожному з випадків успішна агресія мала місце вже по тому, як суспільство надломилось і стало хилитися до занепаду.

§ 3. НЕГАТИВНИЙ ВЕРДИКТ

Зовнішня агресія проти суспільства, яке ще перебуває в процесі розвитку, за нормальних обставин стимулює його посилити свою активність. Навіть якщо суспільство вже покотилося до занепаду, зовнішній напад може розбудити його енергію і вдихнути в нього нове життя.

Розділ шістнадцятий ВТРАТА ЗДАТНОСТІ ДО САМОВИЗНАЧЕННЯ

§ 1. МЕХАНІЧНІСТЬ МІМЕЗИСУ

Єдиний спосіб, у який нетворча більшість може йти за проводом творчих лідерів, – це мімезис, такий собі різновид “муштри”, поверхове, механічне наслідування великих, натхненних творчим генієм оригінальних мислителів (див. розділ 11, § 1). Ця скорочена дорога до поступу, якої годі уникнути, обставлена очевидними небезпеками. Провідники можуть заразитися механічною поведінкою своїх послідовників, і в результаті утвориться загальмована цивілізація; або, в пориві нетерплячки, вони можуть відкинути чарівну флейту переконання і захопитися за канчук примусу. В таких випадках творча меншість перетворюється на “панівну” меншість, а її учні-послідовники – на непокірний і відчужений “пролетаріат”. Коли це відбувається, суспільство виходить на дорогу розпаду. Суспільство втрачає здатність до самовизначення. В наступних параграфах розглядаються конкретні вияви цього процесу.

§ 2. МОЛОДЕ ВИНО В СТАРИХ БУРДЮКАХ

В ідеальному плані кожна нова соціальна сила, покликана до життя творчими меншостями, має одержати нові інституції, через які вона діятиме. В реальній дійсності часто трапляється, що їй доводиться діяти через старі інституції, призначені для інших цілей. Але старі інституції часто виявляються негодящими й непридатними для нових завдань. Тоді ми маємо одне з двох: або старі інституції будуть знесені революцією, або вони виживуть і почнуть деформувати нові сили, які діятимуть через них (і це призведе до “соціальних спотворень”). Революцію можна визначити як затриманий – а отже, й вибуховий – акт мімесису; соціальне спотворення – як крах мімесису. Якщо суспільні інституції гармонійно пристосовуються до соціальних сил, розвиток триватиме; якщо доходить до революції, розвиток стає небезпечним; якщо виникають соціальні спотворення, можна ставити діагноз занепаду. Далі наведено низку прикладів, що ілюструють, як нові сили впливають на старі інституції, причому перша група прикладів показує, як діють дві нові грандіозні сили, що виникли в надрах нашого сучасного західного суспільства. Отже, далі розглянуто:

- вплив індустріалізму на рабство, на прикладі Південних Штатів США;
- вплив демократії та індустріалізму на війну, на прикладі інтенсифікації воєн після Французької революції;
- вплив демократії та індустріалізму на локальні держави, на прикладі гіпертрофованих виявів націоналізму та поразки руху за вільну торгівлю;
- вплив індустріалізму на приватну власність, на прикладі бурхливого розвитку капіталізму та комунізму;
- вплив демократії на освіту, на прикладі виникнення жовтої преси та утворення фашистських диктаторських режимів;

- вплив італійської ефективності на заальпійські уряди, на прикладі утворення (всюди, крім Англії) деспотичних монархій;
- вплив Солонової революції на еллінські міста-держави, на прикладі явищ тиранії, стазису та гегемонії;
- вплив локальної державності на західну християнську церкву, на прикладі протестантської революції, "священного права королів" та затемнення християнства патріотизмом;
- вплив почуття єдності на релігію, на прикладі поширення фанатизму та релігійних гонінь;
- вплив релігії на кастовий поділ, на прикладі індуїстської цивілізації;
- вплив цивілізації на розподіл праці, що виявляється у вигляді езотеризму в лідерах й однобічного розвитку в послідовниках. Останню ваду проілюстровано на прикладах пригноблених меншин, наприклад, євреїв, та на відхиленнях, притаманних сучасному атлетичному спорту;
- вплив цивілізації на мімесис, який відтепер спрямовується не на племінні традиції, як у примітивних суспільствах, а на першопрохідців. Часто буває, що першопрохідці, яких обирають для наслідування, є не творчими провідниками, а комерційними експлуататорами або політичними демагогами.

§ 3. ПОМСТА ТВОРЧОГО ДАРУ: ОБОЖНЕННЯ ЕФЕМЕРНОГО "Я"

Історія свідчить, що групі, яка успішно відгукнується на один виклик, рідко щастить успішно відгукнутися на наступний. Наводиться кілька прикладів і показується, що цей феномен узгоджується з кількома фундаментальними постулатами як грецької, так і єврейської філософської думки. Ті, хто одного разу вже домігся успіху, схильні за наступної нагоди "сушити весла". Євреї, успішно відгукнувшись на виклики Старого Заповіту, не змогли відповісти на відгук

Заповіту Нового. Афіни доби Перікла виродилися в Афіни, що не змогли досягти мудрості, яку приніс їм святий Павло. В італійському Рисорджименто центри, що відзначилися в добу Відродження, виявили цілковиту неспроможність, і провід узяв на себе П'ємонт, який не зажив собі слави в колишній італійській історії. Південна Кароліна та Вірджинія, штати, що вели перед у розвитку США в першій та другій чверті дев'ятнадцятого сторіччя, так і не змогли оговтатися після Громадянської війни й залишилися далеко позаду від раніше нічим не примітної Північної Кароліни.

§ 4. ПОМСТА ТВОРЧОГО ДАРУ: ОБОЖНЕННЯ ЕФЕМЕРНОЇ ІНСТИТУЦІЇ

Обожнення міста-держави стало на останньому етапі еллінської історії пасткою, в яку потрапили греки, але не римляни. “Привид” Римської імперії спричинив занепад православно-християнського суспільства (Візантія). На прикладах показано також, якої шкоди суспільству завдавало обожнення королів, парламентів та правлячих каст – як чиновницьких, так і церковних.

§ 5. ПОМСТА ТВОРЧОГО ДАРУ: ОБОЖНЕННЯ ЕФЕМЕРНОЇ ТЕХНІКИ

Приклади з біологічної еволюції показують, що досконала “техніка” або досконале пристосування до середовища часто виявляються еволюційними “глухими кутами” і що більшу здатність до виживання демонструють менш спеціалізовані організми з більш “експериментальними” властивостями. Показано перевагу амфібій супроти риб і перевагу щуроподібних предків людини супроти їхніх сучасників, велитенських рептилій. У сфері промисловості успіхи певної людської спільноти в застосуванні перших зразків нової техніки, наприклад, колісних пароплавів, призводить до того, що ця сама спільнота значно відстає від інших у запровадженні більш ефективного судового гвинта.

Короткий огляд історії військового мистецтва, від часів Давида та Голіафа до сьогоднішнього дня, засвідчує, що на кожному історичному етапі ті, хто зумів ліпше скористатися з якогось нового винаходу, заспокоюються й дозволяють своїм ворогам випередити себе в наступній стадії розвитку військової техніки.

§ 6. САМОГУБЧА РОЛЬ МІЛІТАРИЗМУ

В трьох попередніх параграфах наведено приклади “сушіння весел”, тобто пасивного способу ставати жертвою помсти творчого дару. Далі ми переходимо до активної форми аберації (лат. відхилення, помилка), що знаходить свій вираз у грецькій формулі *пересичення, нестямна поведінка і лихо* (ці 3 слова автор пише грецькою мовою). Мілітаризм – очевидний приклад такого явища. Скажімо, ассірійці накликали на себе загибель зовсім не тому, що – як переможці, чию поведінку було проаналізовано в кінці попереднього параграфа – вони дозволили своїй зброї “іржавіти”. З воєного погляду їхня діяльність була надзвичайно ефективною, адже вони не знали спочинку у війнах. Загибель спіткала їх тому, що агресивна поведінка виснажила їхні сили – і, крім того, зробила їх ненависними для всіх сусідів. Ассірійці дають приклад мілітаризованої прикордонної провінції, яка обернула зброю проти внутрішніх провінцій власного суспільства. Розглянуто також аналогічні випадки з австралійськими франками та Тімуром Кульгавим, наводяться й інші приклади.

§ 7. СП’ЯНІННЯ ПЕРЕМОГОЮ

Тема, аналогічна розглянутій у попередньому параграфі, ілюструється на прикладах, узятих з немілітарної галузі. Розглянуто випадок із реформуванням папського престолу Гільдебрандом, що зумів підняти цю інституцію й само християнство з дна на саму вершину. Але згодом папство зазнало невдачі у боротьбі зі світською владою, бо, сп’яніле

від своїх успіхів, воно піддалося спокусі вдаватися до політичної зброї для досягнення неполітичних цілей. Під цим кутом зору розглянуто боротьбу навколо інвеститури.

ЧАСТИНА П'ЯТА РОЗПАД ЦИВІЛІЗАЦІЙ

Розділ сімнадцятий ПРИРОДА РОЗПАДУ

§ 1. ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД

Чи після того як цивілізація надломлюється і починає хилитися до занепаду, вона неминуче має розпастися? Історія єгипетського та далекосхідного суспільства показує, що існує альтернативний варіант розвитку подій – скам'яніння, варіант, який мало не випав на долю еллінської цивілізації і може стати нашою власною долею. Головний критерій розпаду – це розкол суспільного організму на три частини: панівну меншість, внутрішній пролетаріат і зовнішній пролетаріат.

§ 2. РОЗКОЛ-І-РЕГЕНЕРАЦІЯ

Апокаліптична філософія Карла Маркса проголошує, що після класової війни, яка запровадить диктатуру пролетаріату, виникне новий суспільний лад. Якщо з Марксової доктрини вилучити її ідеологічне призначення, то щось подібне їй справді відбувається, коли суспільство розколюється на вказані три частини. Бо кожна така частина згодом виконує певну творчу роботу: панівна меншість створює світову державу, внутрішній пролетаріат – вселенську церкву, а зовнішній пролетаріат – варварські збройні ватаги.

Розділ вісімнадцятий РОЗКОЛ У СУСПІЛЬСТВІ

§ 1. ПАНІВНА МЕНШІСТЬ

Хоча мілітаристи та експлуататори явно вирізняються серед характерних представників панівної меншості, вона включає в себе й інші, благородніші типи: правників та адміністраторів, які забезпечують стабільне існування світової держави, а також мислителів-філософів, які забарвлюють суспільство, що йде до занепаду, своїми характерними філософіями. Наводиться довга низка еллінських філософів, від Сократа до Плотіна.

§ 2. ВНУТРІШНІЙ ПРОЛЕТАРІАТ

Історія еллінського суспільства засвідчує, що воно набиало свій внутрішній пролетаріат з із трьох джерел:

- з громадян еллінських держав, позбавлених батьківщини й розорених унаслідок політичних або економічних переворотів;
- з переможених народів;
- зі світового ринку рабів.

Усі вони були пролетарями в тому розумінні, що жили в суспільстві, але не належали до нього. Перші їхні виступи носили насильницький характер, але потім вони стали боротися проти своїх поневолювачів “смирінням”, що призвело до винайдення “релігій вищого порядку”, таких як християнство. Ця релігія, як і мітраїзм та інші її суперниці в еллінському світі, виникла в одному з “цивілізованих” суспільств, підкорених еллінською збройною потугою. Розглянуто внутрішні пролетаріати інших суспільств, де відбувалися аналогічні явища: наприклад, виникнення юдаїзму та зороастризму в надрах внутрішнього пролетаріату вавилонського суспільства відбувалося майже так само, як виникнення християнства та мітраїзму в лоні еллінського суспільства, хоча, з уже відомих причин, подальший їхній розвиток проходив інакше. Перетворення примітивної буддійської філософії в махаяну дало “релігію вищого порядку” давньокитайському внутрішньому пролетаріату.

§ 3. ВНУТРІШНІЙ ПРОЛЕТАРИАТ ЗАХІДНОГО СВІТУ

Можна зібрати чимало свідчень на доказ існування в нашому суспільстві внутрішнього пролетаріату – і серед іншого можна згадати про так звану “інтелігенцію”, що набирається з пролетаріату і діє як агент панівної меншості. Обговорюються характерні ознаки інтелігенції. Однак внутрішній пролетаріат сучасного західного суспільства виявив себе повністю неспроможним створити якісь нові релігії вищого порядку, і висловлено припущення, що це пояснюється великою живодайною силою християнської церкви, з якої народилася західна цивілізація.

§ 4. ЗОВНІШНІ ПРОЛЕТАРИАТИ

Поки цивілізація успішно розвивається, її культурний вплив поширюється на її примітивних сусідів на велику відстань. Вони стають частиною “нетворчої більшості”, що йде за проводом творчої меншості. Та коли цивілізація надломлюється й починає хилитися до занепаду, її чари перестають діяти, варвари настроюються вороже і виникає військовий кордон, який може бути відсунутий дуже далеко, але кінець кінцем робиться стабільним. Після того як досягнуто цієї стадії, час починає працювати на користь варварів. Ці факти проілюстровано на прикладі еллінської історії. Відзначається, що зовнішній пролетаріат може давати як насильницький, так і смиренний відгук. Тиск ворожої цивілізації перетворює примітивні релігії зовнішнього пролетаріату, оперті на культу плодючості, на релігії олімпійського типу, чиї боги організовані в такі собі небесні “збройні ватаги”. Характерним продуктом творчості переможних пролетаріатів є епічна поезія.

§ 5. ЗОВНІШНІ ПРОЛЕТАРИАТИ ЗАХІДНОГО СВІТУ

Переглянуто їхню історію, наведено приклади насильницьких відгуків зовнішнього пролетаріату і “відгуків

смирнення”. Завдяки невідпорній матеріальній ефективності сучасного західного суспільства варварство історичного типу майже зникло з лиця землі. У двох його фортецях, які ще залишилися, в Афганістані та в Саудівській Аравії, тубільні правителі з метою самозахисту активно засвоюють зовнішні атрибути західної культури. Однак нове і жорстокіше варварство поширюється в прадавніх центрах самого західнохристиянського світу.

§ 6. ЧУЖА І ВЛАСНА ДУХОВНІСТЬ

Панівні меншості та зовнішні пролетаріати поставлені в невідповідні умови, якщо вони надихаються чужою духовністю. Так, світові держави, засновані чужоземними панівними меншостями (як, наприклад, Британська Індія), менш прийнятні для своїх підданих, аніж світові держави, що виникають на тубільному ґрунті, на зразок Римської імперії. Варварські збройні ватаги чинять куди впертіший і запекліший опір, коли, як у гіксосів у Єгипті або в монголів у Китаї, їхнє варварство розбавлене впливом якоїсь чужої цивілізації. З другого боку, “релігії вищого порядку”, засновані внутрішніми пролетаріатами, звичайно завдячують свою привабливість чужій духовності. Майже всі “релігії вищого порядку” є ілюстраціями до цього правила.

Той факт, що історію “релігії вищого порядку” не можна зрозуміти, доки не буде взято до уваги дві цивілізації – цивілізацію, з якої така релігія черпала духовне натхнення, і цивілізацію, де вона пустила коріння, – показує, що припущення, на якому ми досі будували своє дослідження (припущення, що цивілізації, взяті кожна окремо, є самодастатніми полями історичних студій), у цьому місці дає першу тріщину.

Розділ дев'ятнадцятий РОЗКОЛ У ДУШІ

§ 1. АЛЬТЕРНАТИВНІ СПОСОБИ ПОВЕДІНКИ, ПОЧУВАНЬ І ЖИТТЯ

Коли суспільство починає розпадатися, різні способи поведінки, почувань і життя, властиві індивідам на стадії розвитку, замінюються альтернативними субститутами; один (перший у кожній парі) – пасивний, другий – активний.

- Розслабленість і самовладання – це альтернативні субститути для творчості;
- Необов'язковість і мучеництво – для акту мімезису;
- відчуття безпорадності в потоці життя і відчуття гріха – альтернативні замітники для *пориву*, який супроводить розвиток;
- відчуття загального перемішування і відчуття єдності є субститутами для “відчуття стилю” – суб'єктивного відповідника об'єктивному процесу диференціації, що супроводить розвиток цивілізації.

В плані життя існує дві пари альтернативних варіантів до руху перенесення поля дії з макрокосму в мікркосм, що лежить у основі процесу, раніше описаного як ефірізація. Перша пара альтернатив – архаїзм і футуризм – зазнає невдачі у спробі цього перенесення й породжує насильство. Друга пара – відчуженість і перетворення – домагається успіху в згаданому перенесенні; характерна для них духовна ознака – смирення.

- Архаїзм – це спроба “перевести стрілки годинника назад”.
- Футуризм – спроба знайти найкоротший шлях до неможливого “Золотого Віку” людства, який нібито має настати на Землі десь у майбутньому.
- Відчуженість, що являє собою спіритуалізацію архаїзму, – це відступ у фортецю власної душі, усамітнення “від світу”.

- Перетворення, що є спіритуалізацією футуризму, – це діяльність душі, яка створює “релігії вищого порядку”.

Наведено приклади всіх чотирьох способів життя та їхніх взаємовідносин. І нарешті, показано, що деякі з цих способів почувань та життя більше властиві душам із панівної меншості, інші – душам представників обох пролетаріатів.

§ 2. РОЗСЛАБЛЕНІСТЬ І САМОВЛАДАННЯ

Дається визначення цим двом поняттям, наводяться приклади.

§ 3. НЕОБОВ’ЯЗКОВІСТЬ І МУЧЕНИЦТВО

Дається визначення, наводяться приклади.

§ 4. ВІДЧУТТЯ БЕЗПОРАДНОСТІ В ПОТОЦІ ЖИТТЯ І ВІДЧУТТЯ ГРІХА

Відчуття безпорадності в потоці життя – це відчуття того, що світом править Випадковість або Необхідність. Доводиться тотожність цих двох понять. На прикладах ілюструється широке розповсюдження подібних настроїв. Дається пояснення тому, на перший погляд, дивовижному факту, що з деяких фаталістичних релігій – наприклад, кальвінізму – вірні черпають потужну життєдайну енергію та впевненість.

Тоді як відчуття безпорадності в потоці життя діє як наркотик, відчуття гріха може бути стимулом. Обговорюються доктрини карми та “первородного гріха” (що поєднують у собі ідеї гріха та детермінізму). Єврейські пророки дають нам класичний приклад визнання гріха за істинну, хоча й не очевидну, причину національного лиха. Вчення пророків було підхоплене християнською церквою і принесене в еллінський світ, який протягом багатьох сторіч несвідомо готував себе до того, щоб прийняти його. Західне суспільство хоча й успадкувало християнську традицію, проте, як видається,

відкинуло відчуття гріха, що становить невід'ємну частину цієї традиції.

§ 5. ВІДЧУТТЯ ЗАГАЛЬНОГО ПЕРЕМІШУВАННЯ

Це пасивний субститут для відчуття стилю, властивого цивілізаціям, які перебувають у процесі розвитку. Він виявляє себе по різному:

1. Вульгарність і варварство у манерах та звичаях. Панівна меншість виявляє схильність до “пролетарізації”, засвоюючи вульгарну поведінку внутрішнього та варварські звички зовнішнього пролетаріату, аж поки, на кінцевому етапі розпаду, її спосіб життя перестає відрізнятися від їхнього.

2. Вульгарність і варварство в мистецтві – це ціна, яку доводиться звичайно платити за ненормально широке розповсюдження мистецтва цивілізації, яка входить у стадію розпаду.

3. Загальна мова. Перемішування народів приводить до мовної плутанини і до змагання між різними говірками; деякі з них дістають широке розповсюдження як “загальна мова” і в кожному з таких випадків зазнають непоправної шкоди. Для ілюстрації цього явища наводиться чимало прикладів.

4. Перемішування в царині релігій. Тут треба відрізнити три рухи:

- злиття окремих філософських шкіл;
- злиття окремих релігій, наприклад, розчинення релігії Ізраїлю в сусідніх культурах, чому чинили активний і в кінцевому підсумку успішний спротив єврейські пророки;
- злиття або перемішування філософій з релігіями.

Оскільки філософії є продуктом панівних меншостей, а “релігії вищого порядку” створюються внутрішніми пролетаріатами, то розглядувану тут взаємодію можна порівняти із взаємодією, проаналізованою в пункті а) на початку цього параграфа. Тут, як і там, хоча пролетарі й наближаються на якусь відстань до панівної меншості, сама

панівна меншість долає значно більшу відстань, наближаючись до позицій внутрішнього пролетаріату. Так, християнська релігія використовує для своєї теологічної екзегетики науковий апарат еллінської філософії, але це незначна поступка порівняно з тим перетворенням, якого зазнала грецька філософія за історичний період, що відокремлює Платона від Юліана.

Guibus regio eius religio? Міркування, викладені в цьому підпункті, нав'язані прикладом діяльності імператора– філософа Юліана Відступника, розглянутим наприкінці попереднього пункту. Чи можуть панівні меншості надолужувати свою духовну слабкість застосуванням політичної сили, нав'язуючи в такий спосіб своїм підданим певну релігію або філософію за власним вибором? Відповідь буде, що за рідкісними винятками вони зазнають у цьому невдачі, й релігія, яка прагне опертися на силу, завдає собі серйозної шкоди. Найяскравішим винятком із цього правила видається швидке й успішне розповсюдження ісламу, але при ретельному розгляді з'ясовується, що історичні успіхи ісламу скорше підтверджують відкрите нами правило, аніж спростовують його. Протилежна формула, *religio regionis religio regis*, куди адекватніше відбиває реальну дійсність: правитель, який з цинічного розрахунку чи внаслідок внутрішнього переконання навіртається у віру своїх підданих, здобуває з цього великі вигоди.

§ 6. ПОЧУТТЯ ЄДНОСТІ

Це активна антитеза пасивному відчуттю загального перемішування. Матеріально воно виражає себе у створенні світових держав, а в духовному плані сприяє виникненню уявлень про всемогутній закон або про всемогутнього Бога, що наповнює собою Всесвіт і неподільно ним править. Ці два уявлення розглядаються й ілюструються прикладами. У зв'язку з останнім простежується історична доля Єгови, “ревнивого бога” юдеїв, від того моменту, коли він являється своєму народові у вигляді джина, оселеного в одному з

вулканів в Сінайській пустелі, й до його остаточного перетворення у втілений образ Єдиного Істинного Бога, шанованого християнською церквою. Дається пояснення, чому Єгова зумів домогтися тріумфу над усіма своїми суперниками.

§ 7. АРХАЇЗМ

Це спроба втекти від нестерпної сучасності шляхом відновлення давнішого етапу в житті суспільства, зтягнутого в процес розпаду. Наводяться давні й сучасні приклади, серед сучасних згадується про так зване “готичне відродження” і про штучне повернення до життя, з націоналістичних міркувань, більш або менш мертвих мов. Архаїстичні рухи здебільшого або виявляються цілковито безплідними, або перетворюються у свою протилежність, а саме на:

§ 8. ФУТУРИЗМ

Це спроба втекти від сучасності, стрибнувши в темряву невідомого майбуття. Він заохочує поривати усі зв'язки з минулим і несе в собі зародки революційних ідей. У мистецтві він виражає себе через іконоборство.

§ 9. САМОТРАНСЦЕНДЕНЦІЯ ФУТУРИЗМУ

Як архаїзм може провалитись у безодню футуризму, так футуризм іноді підноситься на вершини перетворення. Іншими словами, він може відмовитися від марної спроби знайти свою Утопію в плані земного життя і почне шукати її в житті духовному, не скутому ані часом, ані простором. У цьому зв'язку розглянуто історію євреїв у період після Полону Вавілонського. Футуризм проявив себе в низці самогубчих спроб створити Царство Юдейське на Землі, від Зоровавеля до Бар-Кохби; перетворення – в заснуванні християнської релігії.

§ 10. ВІДЧУЖЕНІСТЬ І ПЕРЕТВОРЕННЯ

Відчуженість – це вид поведінки, що знаходить свій найпоследовніший і найпіднесеніший вираз у філософії,

заснованій на підвалинах учення Будди. Її логічним завершенням є самогубство, бо справжня відчуженість можлива лише для Бога. Християнська релігія, навпаки, прославляє Бога, що самохіть покинув притулок відчуженості, яким мав цілковиту спромогу втішатися. “Бог так полюбив Світ...”

§ 11. РЕГЕНЕРАЦІЯ

З чотирьох тут розглянутих способів життя перетворення пропонує єдиний шлях, який не заводить у глухий кут, і досягає цього через перенесення поля діяльності з макрокосму в мікрокосм. Те саме можна сказати і про відчуженість – це тільки відхід, перетворення – це відхід-і-повернення. Тобто йдеться про відродження, але не в тому розумінні, що знову народжується ще один екземпляр давно відомого виду, а в тому, що з’являється на світ новий вид суспільства.

Розділ двадцятий ВЗАЄМИНИ МІЖ СУСПІЛЬСТВОМ, ЯКЕ ПЕРЕБУВАЄ В ПРОЦЕСІ РОЗПАДУ ТА ІНДИВІДАМИ

§ 1. ТВОРЧИЙ ГЕНІЙ У РОЛІ СПАСИТЕЛЯ

На етапі розвитку цивілізації творчі особистості очолюють успішні відгуки на послідовні виклики. На етапі розпаду вони з’являються в ролі спасителів, які намагаються врятувати або саме суспільство, або людей – від суспільства.

§ 2. СПАСИТЕЛЬ ІЗ МЕЧЕМ

В ролі таких спасителів виступають засновники та правителі світових держав, але всі успіхи меча виявляються ефемерними.

§ 3. СПАСИТЕЛЬ ІЗ МАШИНОЮ ЧАСУ

Це – архаїсти і футуристи. Вони теж удаються до меча і поділяють долю всіх меченосців.

§ 4. ФІЛОСОФ ПІД МАШКАРОЮ ЦАРЯ

Це – знаменитий рецепт Платона. Подібні спасителі не мають шансів на успіх з огляду на несумісність між споглядальною відчуженістю філософа і примусовими методами політичних володарів.

§ 5. БОГ У ЛЮДСЬКІЙ ПОДОБИ

Кілька недосконалих претендентів на цю роль зазнають невдачі, й лише Ісус Назарянин долає смерть.

Розділ двадцять перший РИТМИ РОЗПАДУ

Розпад відбувається не постійно й безперервно, а як чергування провалів і пожвавлень. Наприклад, заснування світової держави – це пожвавлення після провалу доби лихоліття, а загибель світової держави – останній провал. Оскільки перед провалом доби лихоліття відбувається, як правило, одне пожвавлення, а за часів існування світової держави ми спостерігаємо один провал, після якого настає пожвавлення, то нормальний ритм виглядає як провал – пожвавлення – провал – пожвавлення – провал – пожвавлення – провал – три з половиною такти. Цю схему проілюстровано на прикладах з історій кількох мертвих суспільств, а потім застосовано до історії нашої західної цивілізації з метою з'ясувати, на якій стадії нині перебуває наше суспільство.

Розділ двадцять другий СТАНДАРТИЗАЦІЯ В ПРОЦЕСІ РОЗПАДУ

Як диференціація є ознакою розвитку, так стандартизація позначає процес розпаду. Розділ завершується постановкою проблем, які мають бути розглянуті в наступних томах.

5.6. ФРЕНСІС ФУКУЯМА

Ф. Фукуяма (н. 1952) – сучасний американський філософ, політолог і публіцист японського походження. Навчався у США й отримав ступінь доктора філософії у Гарварді. Фукуяма є автором відомих праць “Кінець історії” (1990), “Кінець історії та остання людина” (1992), які викликали резонанс у суспільстві. Основна думка цих робіт полягає у тому, що розповсюдження лібералізму у всьому світі може свідчити про закінчення соціокультурної еволюції людства і ліберальна демократія стане остаточною формою державного устрою.

Запропоновані уривки праці “Кінець історії” подано за виданням: “Вопросы философии”, 1990, № 3.

“Конец истории”

Наблюдая, как разворачиваются события в последнее десятилетие или около того, трудно избавиться от ощущения, что во всемирной истории происходит нечто фундаментальное. ...

И все же растет понимание того, что идущий процесс имеет фундаментальный характер, внося связь и порядок в текущие события. На наших глазах в двадцатом веке мир был охвачен пароксизмом идеологического насилия, когда либерализму пришлось бороться сначала с остатками абсолютизма, затем с большевизмом и фашизмом и, наконец, с новейшим марксизмом, грозившим втянуть нас в апокалипсис ядерной войны. Но этот век, вначале столь уверенный в триумфе западной либеральной демократии, возвращается теперь, под конец, к тому, с чего начал: не к предсказывавшемуся еще недавно “концу идеологии” или конвергенции капитализма и социализма, а к неоспоримой победе экономического и политического либерализма.

Триумф Запада, западной идеи очевиден прежде всего потому, что у либерализма не осталось никаких жизнеспособных альтернатив. В последнее десятилетие изменилась интеллектуальная атмосфера крупнейших коммунистических стран, в них начались важные реформы. Этот феномен выходит за рамки высокой политики, его можно наблюдать и в широком распространении западной потребительской культуры, в самых разнообразных ее видах...

То, чему мы, вероятно, свидетели, – не просто конец холодной войны или очередного периода послевоенной истории, но конец истории как таковой, завершение идеологической эволюции человечества и универсализации западной либеральной демократии как окончательной формы правления. Это не означает, что в дальнейшем никаких событий происходить не будет и страницы ежегодных обзоров “Форин Аффферз” по международным отношениям будут пустовать, – ведь либерализм победил пока только в сфере идей, сознания; в реальном, материальном мире до победы еще далеко. Однако имеются серьезные основания считать, что именно этот, идеальный мир и определит в конечном счете мир материальный. ...

Появляющееся в конце истории государство либерально – поскольку признает и защищает, через систему законов, неотъемлемое право человека на свободу; и оно демократично – поскольку существует с согласия подданных. По Кожеву, это, как он его называет, “общечеловеческое государство” нашло реально–жизненное воплощение в странах послевоенной Западной Европы – в этих вялых, пресыщенных, самодовольных, интересующихся только собою, слабовольных государствах, самым грандиозным и героическим проектом которых был общий рынок. Но могло ли быть иначе? Ведь человеческая история с ее конфликтами зиждется на существовании “противоречий”: здесь стремление древнего человека к признанию, диалектика

господина и раба, преобразование природы и овладение ею, борьба за всеобщие права и дихотомия между пролетарием и капиталистом. В общечеловеческом же государстве разрешены все противоречия и утолены все потребности. Нет борьбы, нет серьезных конфликтов, поэтому нет нужды в генералах и государственных деятелях; а что осталось, так это главным образом экономическая деятельность. ...

Действительно ли мы подошли к концу истории? Другими словами, существуют ли еще какие-то фундаментальные “противоречия”, разрешить которые современный либерализм бессилён, но которые разрешались бы в рамках некоего альтернативного политико-экономического устройства? Поскольку мы исходим из идеалистических посылок, то должны искать ответ в сфере идеологии и сознания. Мы не будем разбирать все вызовы либерализму, исходящие в том числе и от всяких чокнутых мессий; нас будет интересовать лишь то, что воплощено в значимых социальных и политических силах и движениях и является частью мировой истории. Неважно, какие там еще мысли приходят в голову жителям Албании или Буркина-Фасо; интересно лишь то, что можно было бы назвать общим для всего человечества идеологическим фондом.

В уходящем столетии либерализму были брошены два главных вызова – фашизм и коммунизм. Согласно первому, политическая слабость Запада, его материализм, моральное разложение, утеря единства суть фундаментальные противоречия либеральных обществ; разрешить их могли бы, с его точки зрения, только сильное государство и “новый человек”, опирающиеся на идею национальной исключительности. Как жизнеспособная идеология фашизм был сокрушен Второй мировой войной. ...

Гораздо более серьезным был идеологический вызов, брошенный либерализму второй великой альтернативой, коммунизмом. ...

Поскольку классовый вопрос отошел на второй план, привлекательность коммунизма в западном мире – это можно утверждать смело – сегодня находится на самом низком уровне со времени окончания Первой мировой войны. Судить об этом можно по чему угодно: по сокращающейся численности членов и избирателей главных европейских коммунистических партий и их открыто ревизионистским программам; по успеху на выборах консервативных партий в Великобритании и ФРГ, Соединенных Штатах и Японии, выступающих за рынок и против этатизма; по интеллектуальному климату, наиболее “продвинутые” представители которого уже не верят, что буржуазное общество должно быть наконец преодолено. Это не значит, что в ряде отношений взгляды прогрессивных интеллектуалов в западных странах не являются глубоко патологичными. Однако те, кто считает, что будущее за социализмом, слишком стары или слишком маргинальны для реального политического сознания своих обществ...

Первой решительно разгромленной азиатской альтернативой либерализму был фашизм, представленный имперской Японией. Подобно его германскому варианту, он был уничтожен силой американского оружия; победоносные Соединенные Штаты и навязали Японии либеральную демократию. Японцы, конечно, преобразовали почти до неузнаваемости западный капитализм и политический либерализм. Многие американцы теперь понимают, что организация японской промышленности очень отличается от американской или европейской, а фракционное маневрирование внутри правящей либерально-демократической партии с большим сомнением можно называть демократией. Тем не менее сам факт, что существенные элементы экономического и политического либерализма привились в уникальных условиях японских традиций и институций, свидетельствует об их способности к выживанию. Еще важнее – вклад Японии в мировую

историю. Следуя по стопам Соединенных Штатов, она пришла к истинно универсальной культуре потребления – этому и символу, и фундаменту общечеловеческого государства. В.С.Найпол, путешествуя по хомейнистскому Ирану сразу после революции, отмечал повсеместно встречающуюся и как всегда неотразимую рекламу продукции “Сони”, “Хитачи”, “Джи-ви-си”, – что, конечно, указывало на лживость претензий режима восстановить государство, основанное на законе Шариата. Желание приобщиться к культуре потребления, созданной во многом Японией, играет решающую роль в распространении по всей Азии экономического и, следовательно, политического либерализма.

Экономический успех других стран Азии, вставших, по примеру Японии, на путь индустриализации, сегодня всем известен. С гегельянской точки зрения важно то, что политический либерализм идет вслед за либерализмом экономическим, – медленнее, чем многие надеялись, однако, по-видимому, неотвратимо. И здесь мы снова видим победу идеи общечеловеческого государства. Южная Корея стала современным, урбанизированным обществом со все увеличивающимся и хорошо образованным средним классом, который не может изолироваться от происходящих демократических процессов. ...

Но сила либеральной идеи не была бы столь впечатляющей, не затронула бы она величайшую и старейшую в Азию культуру – Китай. Само существование коммунистического Китая создавало альтернативный полюс идеологического притяжения и в качестве такового представляло угрозу для либерализма. Но за последние пятнадцать лет марксизм-ленинизм как экономическая система был практически полностью дискредитирован. ...

Однако, при всей важности происходящего в Китае, именно события в Советском Союзе – “родине мирового

пролетариата” – забивают последний гвоздь в крышку гроба с марксизмом-ленинизмом. ...

То, что произошло за четыре года после прихода Горбачева к власти, представляет собой революционный шторм самых фундаментальных институтов и принципов сталинизма и их замену другими, еще не либеральными в собственном смысле слова, но связанными между собой именно либерализмом. Это наиболее очевидно в экономической сфере...

В политической сфере предложенные изменения в конституции, правовой системе и партии далеко не равнозначны установлению либерального государства. ...

В настоящее время Советский Союз никак не может считаться либеральной или демократической страной; и вряд ли перестройка будет столь успешной, чтобы в каком-либо обозримом будущем к этой стране можно было применить подобную характеристику. Однако в конце истории нет никакой необходимости, чтобы либеральными были все общества; достаточно, чтобы были забыты идеологические претензии на иные, более высокие формы общежития. ...

Восстановление в Советском Союзе авторитета власти после разрушительной работы Горбачева возможно лишь на основе новой и сильной идеологии, которой, впрочем, пока не видно на горизонте....

Допустим на мгновение, что фашизма и коммунизма не существует: остаются ли у либерализма еще какие-нибудь идеологические конкуренты? Или иначе: имеются ли в либеральном обществе какие-то неразрешимые в его рамках противоречия? Напрашиваются две возможности: религия и национализм.

Все отмечают в последнее время подъем религиозного фундаментализма в рамках христианской и мусульманской традиций. Некоторые склонны полагать, что оживление религии свидетельствует о том, что люди глубоко несчастны от безличия и духовной пустоты либеральных

потребительских обществ. Однако хотя пустота и имеется и это, конечно, идеологический дефект либерализма, из этого не следует, что нашей перспективой становится религия. Вовсе не очевидно и то, что этот дефект устраним политическими средствами. Ведь сам либерализм появился тогда, когда основанные на религии общества, не столкнувшись по вопросу о благой жизни, обнаружили свою неспособность обеспечить даже минимальные условия для мира и стабильности. Теократическое государство в качестве политической альтернативы либерализму и коммунизму предлагается сегодня только исламом. ...

Еще одно “противоречие”, потенциально неразрешимое в рамках либерализма, – это национализм и иные формы расового и этнического сознания. И действительно, значительное число конфликтов со времени битвы при Йене было вызвано национализмом. Две чудовищные мировые войны в этом столетии порождены национализмом в различных его обличьях; и если эти страсти были до какой-то степени погашены в послевоенной Европе, то они все еще чрезвычайно сильны в третьем мире. Национализм представлял опасность для либерализма в Германии, и он продолжает грозить ему в таких изолированных частях “постисторической” Европы, как Северная Ирландия.

Неясно, однако, действительно ли национализм является неразрешимым для либерализма противоречием. Во-первых, национализм неоднороден, это не одно, а несколько различных явлений – от умеренной культурной ностальгии до высокоорганизованного и тщательно разработанного национал-социализма. Только систематические национализмы последнего рода могут формально считаться идеологиями, сопоставимыми с либерализмом или коммунизмом. Подавляющее большинство националистических движений в мире не имеет политической программы и сводится к стремлению обрести независимость от какой-то группы или народа, не предлагая

при этом сколько-нибудь продуманных проектов социально-экономической организации. Как таковые, они совместимы с доктринами и идеологиями, в которых подобные проекты имеются. Хотя они и могут представлять собой источник конфликта для либеральных обществ, этот конфликт вытекает не из либерализма, а скорее из того факта, что этот либерализм осуществлен не полностью. Конечно, в значительной мере этническую и националистическую напряженность можно объяснить тем, что народы вынуждены жить в недемократических политических системах, которых сами не выбирали.

Нельзя исключить того, что внезапно могут появиться новые идеологии или не замеченные ранее противоречия... многие войны и революции совершались во имя идеологий, провозглашавших себя более передовыми, чем либерализм, но история в конце концов разоблачила эти претензии.

Что означает конец истории для сферы международных отношений? Ясно, что большая часть третьего мира будет оставаться на задворках истории и в течение многих лет служить ареной конфликта. Но мы сосредоточим сейчас внимание на более крупных и развитых странах, ответственных за большую часть мировой политики. Россия и Китай в обозримом будущем вряд ли присоединятся к развитым нациям Запада; но представьте на минуту, что марксизм-ленинизм перестает быть фактором, движущим внешнюю политику этих стран, – вариант если еще не превратившийся в реальность, однако ставший в последнее время вполне возможным. Чем тогда деидеологизированный мир в сумме своих характеристик будет отличаться от того мира, в котором мы живем?...

Достаточно спорно, что идеология – лишь надстройка над непреходящими интересами великой державы. Ибо тот способ, каким государство определяет свой национальный интерес, не универсален, он покоится на предшествующем идеологическом базисе так же, как экономическое

поведение – на предшествующем состоянии сознания. В этом столетии государства усвоили себе весьма разработанные доктрины с недвусмысленными, узаконивающими экспансионизм внешнеполитическими программами...

Международная жизнь в той части мира, которая достигла конца истории, в гораздо большей степени занята экономикой, а не политикой или военной стратегией. ...

Наше будущее зависит, однако, от того, в какой степени советская элита усвоит идею общечеловеческого государства. ...

Таким образом, Советский Союз находится на распутье: либо он вступит на дорогу, которую сорок пять лет назад избрала Западная Европа и по которой последовало большинство азиатских стран, либо, уверенный в собственной уникальности, застрянет на месте. Сделанный выбор будет иметь для нас огромное значение, ведь, если учесть территорию и военную мощь Союза, он по-прежнему будет поглощать наше внимание, мешая осознанию того, что мы находимся уже по ту сторону истории.

Исчезновение марксизма-ленинизма сначала в Китае, а затем в Советском Союзе будет означать крах его как жизнеспособной идеологии, имеющей всемирно-историческое значение. ... Ее гибель будет одновременно означать расширение “общего рынка” в международных отношениях и снизит вероятность серьезного межгосударственного конфликта.

Это ни в коем случае не означает, что международные конфликты вообще исчезнут. Ибо и в это время мир будет разделен на две части: одна будет принадлежать истории, другая – постистории. Конфликт между государствами, принадлежащими постистории, и государствами, принадлежащими вышеупомянутым частям мира, будет по-прежнему возможен. Сохранится высокий и даже все возрастающий уровень насилия на этнической и националистической почве, поскольку эти импульсы не

исчерпают себя и в постисторическом мире. Палестинцы и курды, сикхи и тамилы, ирландские католики и валлийцы, армяне и азербайджанцы будут копить и лелеять свои обиды. Из этого следует, что на повестке дня останутся и терроризм, и национально-освободительные войны. Однако для серьезного конфликта нужны крупные государства, все еще находящиеся в рамках истории, но они-то как раз и уходят с исторической сцены.

Конец истории печален. Борьба за признание, готовность рисковать жизнью ради чисто абстрактной цели, идеологическая борьба, требующая отваги, воображения и идеализма, – вместо всего этого – экономический расчет, бесконечные технические проблемы, забота об экологии и удовлетворение изошренных запросов потребителя. В постисторический период нет ни искусства, ни философии; есть лишь тщательно оберегаемый музей человеческой истории. Я ощущаю в самом себе и замечая в окружающих ностальгию по тому времени, когда история существовала. Какое-то время эта ностальгия все еще будет питать соперничество и конфликт. Признавая неизбежность постисторического мира, я испытываю самые противоречивые чувства к цивилизации, созданной в Европе после 1945 года, с ее североатлантической и азиатской ветвями. Быть может, именно эта перспектива многовековой скуки вынудит историю взять еще один, новый старт?

5.7. КЛАУС МІХЕЛЬ МАЄР-АБІХ

К.-М. Маєр-Абіх (н.1936) – сучасний німецький філософ. Сфера наукових інтересів – екологічна етика та практична філософія природи. Розробив “ідеї миру з природою”, був членом Комісії з енергетики при Бундестазі, науковим сенатором у Гамбурзі, є членом Комісії з проблем клімату при Бундестазі.

Запропоновані уривки праці “Повстання на захист природи. Від доквілля до спільносвіту” подано за виданням: К.-М. Маєр-Абіх. “ Повстання на захист природи. Від доквілля до спільносвіту”, К. : Лібра, 2004.

“Повстання на захист природи. Від доквілля до спільносвіту”

Попри всі дотеперішні дії на захист довкілля залишилися незмінними три засади, властиві попередній екологічній політиці: 1) так далі жити не можна; 2) що замість цього має бути загалом зрозуміло; 3) незважаючи на це докорінно нічого не змінюється. Чому не змінюється? Бо існують протилежні економічні інтереси. Та, зрештою, таке становище не може задовольняти, адже проблема не тільки в тому, хто які інтереси має, а й у тому, чому ці інтереси реалізуються. До того ж політика тільки тоді й потрібна, коли окремі інтереси загрожують усьому загалу. Та чому ми, з огляду на таке руйнування умов життя, яке тягне нас до безодні, ще й досі далекі від того, щоб повернутися обличчям до життя? Моя відповідь така: не тільки тому, що умови життя руйнуються хибною діяльністю, а й тому, що причини кризи довкілля такою самою мірою пов’язані з нашою хибною свідомістю.

Провідною ідеєю, з якої починається поворот, є та, що інші живі істоти існують у світі не тільки *з*адля нас, а й *разом* із нами. Кожна жива істота потребує власного довкілля, свого

специфічного життєвого простору. Наше довкілля є тільки одним із багатьох довкіль, людський життєвий простір є тільки частиною природного універсуму. Індустріальне суспільство хибно розуміє це так, начебто весь світ є тільки людським життєвим простором, і говорить тільки про одне-однісіньке довкілля, яке треба захищати, а саме – про наше довкілля. Саме тому нас спіткала криза наших взаємин із природою.

Не звертаючи увагу на інші довкілля в їхній самобутності, ми розглядаємо живі істоти тільки з перспективи нашого життєвого простору. Ми не бачимо їхнього власного сенсу і власної цінності в природному цілому, а ставимося до них так, начебто вони існують тільки для нас. Відтак і саме поняття “довкілля” хибне: увесь світ постає нашим довкіллям тільки як щось таке, що існує *задля* нас. Аби подолати цю хибу, яка досі визначала екологічну політику, цей світ треба розглядати й аналізувати як наш *природний спільносвіт*.

Людяність проявляється не тільки в стосунках з іншими людьми, а й у ставленні до життя загалом. Якою мірою вона проявляється особливо видно там, де застосовується насильство. В античності, як свідчать *Закони* Платона, таким пробним каменем було ставлення до рабів. Хто ставиться нелюдяно до іншого, який дається йому в розпорядження, показує таким чином, хто він є насправді. Відповідно для індустріального суспільства таким пробним каменем на людяність є взаємини з природним довкіллям. Досі ми не потребували цього тесту, адже, втративши чуттєве переживання руйнації довкілля, ми не здатні були помислити довкільний досвід як життєвий. Відтак поворот розпочинається з відродження відчуття.

Відродження відчуття

Яким чином ми повинні сприймати й мислити природний спільносвіт передусім у його власному життєвому сенсі, можна зрозуміти із вчення про довкілля етолога Якоба

Юкскюля, який і впровадив поняті довкілля в екологію. Юкскюль виходив з відмінності органів відчуття різних живих істот. Обрій сприйняття живої істоти залежить від тих органів відчуття, якими її наділено. І серед людей живуть сліпі та глухі, і їхній світ відрізняється від світу решти, однак для цього вони потребують особливих засобів. І з погляду кішки світ також інший, ніж з погляду людини. І якби існували тільки відмінності, які полягали б у тому, що одні сприймають те, а інші – це, скажімо, кажани сприймають ультразвук, а люди – ні, тоді яким чином усе, що сприймають різні живі істоти, врешті-решт належить до одного й того самого світу?

Якби людське око, як поетично сказав Гьоте, не було “сонцеподібним” – як би ми бачили світло? І навпаки, сонце, як ми його бачимо, “око-подібне”, ... а для нас навіть і “подібне до людського ока”. Адже те, що бачить око, залежить не тільки від предмета, а й від його власної будови. У будь-якому разі воно бачить (коли воно взагалі щось бачить) світло та барви, проте таке сприйняття можна викликати й хімічно, його може спричинити й удар кулака. Іншим прикладом є дзвіночок. Звісно, його звучання залежить від того, як у нього б'ють, проте з нього не можна вилучити звук, невластивий йому. Дзвіночок звучить згідно з самим собою, згідно зі своєю власною властивістю. І чи не виглядає й світ, що відбивається в людських очах, радше таким, який відповідає очам, ніж таким, яким він є “насправді”?

Іммануїл Кант зводив часовість і просторовість речей до форм споглядання людини, а Юкскюль узагальнив цю ідею, ствердивши, що й інші живі істоти живуть у своєму власному світі. Таким чином, поширюючи на них Кантову релятивізацію, він вважав, що не тільки людина, а й будь-яка жива істота сприймає світ із власної перспективи! Славнозвісний приклад Юкскюля – кліщ. Він “нерухомо висить на гілці. Унаслідок свого розташування він може

впасти на ссавців, які мимохідь пробігають ... Ось наближається ссавець, кров якого потрібна для відтворення потомства кліща.

І раптом відбувається щось найдивовижніше: з усіх сигналів, які надходять від тіла ссавця, тільки три, і з певною послідовністю, стають подразниками. З усього розмаїття надскладного світу, що оточує кліща, як світові сигнали з темряви спалахують три подразники, слугуючи кліщеві покажчиками, які успішно приводять його до мети.

Першим сигналом, який сприймає кліщ, є запах молочної кислоти, що її містить у собі піт усіх ссавців. Більше він нічого не завважає; усі ссавці, у розмаїтті яких ми тільки вчимося виокремлювати спільне, для нього однакові: кінь і віслук, людина і собака, косуля і миша. Отож, тільки відчувши молочну кислоту, він їх помічає й може падати. Потім надходить черга другого сигналу, який він у змозі осягти за допомогою рудиментарного відчуття дотику, а саме – щоб відрізнити, чи впав він на шкіру своєї жертви, чи додолу. Опинившись на тварині, він урешті-решт відшукує на її тілі найтепліше місце і входить до голої шкіри, аби досхочу напитися крові. У разі невдачі він повертається назад на дерево і за допомогою здатності відрізняти світле від темного знаходить там місце на гілці.

Отже, у світі кліща не існує інших розрізень, окрім таких, як наявність молочної кислоти / її відсутність; втрапання / не-втрапання; тепле / холодне і, нарешті, і світле / темне.

“Газета” кліща небагата на повідомлення. На додаток варто зазначити ще й те, що кожна з трьох ознак ссавців прямо відповідає трьом здатностям кліща, у термінах Юкскюля – трьом спроможностям: здатності падати, здатності повзати, здатності ссати кров. “Усе багате довкілля кліща згортається й перетворюється на жалюгідну конструкцію, яка задля головної мети складається з трьох ознак і трьох здатностей – це і є його довкіллям. Бідність

довкілля й забезпечує успіх поведінки, а успіх важливіший, ніж багатство”.

Отож, чи живуть, скажімо, люди та кліщі в одному й тому самому світі? Найбезпосередніший висновок, що спадає на думку, – різні живі істоти живуть у цілковито різних світах. Дивним чином завдяки своєму розумові ми можемо так заглибитися принаймні в деякі з них, що дістаємо здатність пізнати їх, залишаючись у власних межах. “У світі дощових черв’яків є тільки дощові черв’яки, у світі метеликів – тільки метелики”. Здається кожний вид живих істот є особливим ключем, а природа для кожного з них – особливим замком. Утім, треба радше перейнятися іншим запитанням: як це розмаїття світів перехрещується так, що виникає спільність природи, в якій живі істоти ще й взаємодіють одне з одним. Це запитання, однак, виникає тільки тоді, коли власний світ наївно вже не ототожнюється зі світом узагалі, а релятивізується до рівня довілля, тобто коли визнається, що інші живі істоти мають власне довілля. За ситуації нинішньої кризи ця плюральність є найважливішою ідеєю вчення про довілля Юкскюля.

І чи не здається нам інколи, що й представники людського роду зазвичай живуть в інших світах, ніж наш власний? Прикладом, що водночас упроваджує другу ідею, яка має важливе значення для розвитку концепції довілля, є зустріч Юкскюля в Неаполі з одним “чоловіком середнього віку, який упродовж тридцятилітньої невпинної і цілком чесної праці перетворився з пересічного банківського службовця на мультимільонера. На вершині свого багатства він раптом зрозумів, що відтепер мусить подбати не про бізнес, а про радощі життя. Майже нічого не бачивши в житті, він вирішив подорожувати. Куди? До найпрекраснішого міста у світі. Тобто до Неаполя. Та тут на нього чекає розчарування. Море, гори, сонце – усе це він уже бачив. Нічого особливого. Він чекав цікавішого, а побачив Помпеї, мовчазні зруйновані будівлі й такий самий Пестум. Після невдалих спроб знайти

красу він знайшов єдине пристойне для себе задоволення – горілку. За кілька тижнів його в білій гарячці привезли знов додому. Умови його життя внаслідок однобічної професійної діяльності були дегенеровані”. Те, що в цьому разі Юкскюль називає умовами життя, дістало подальший розвиток у понятті “довкілля”, яке він запровадив в етологію двома роками пізніше.

Чоловік, про якого тут ідеться, мабуть, жив не в одному світі з тими, хто здатен оцінити краєвиди та культурні пам'ятки Італії і на цьому розуміється. Він, так би мовити, був сліпим на зір і на бачення, та передусім йому бракувало здатності переживання, в якій обидва поєднуються; натомість у розумінні інвестиційних ризиків він дав би фору більшості мистецтвознавців і митців. Такі або менш виразні приклади того, як живуть люди у своєму власному світі, відомі майже кожному. Я звернувся до цієї історії, бо вона нагадує мені про те, що в цьому столітті і передусім останніми після Другої світової війни десятиліттями у Центральній Європі приблизно половину видів тварин і рослин, що мешкали тут, або цілком знищено, або майже знищено. Громадськість індустріальних країн цей факт залишає взагалі незауваженим. Рослини й тварини всіх видів щезають, оскільки вони нам, людям, вже не потрібні, і у світі, який є тільки нашим довкіллям, їхньому світові не залишається місця. Цей факт вже сам собою ганебний. Та як могло статися, що ми цього просто не бачимо?

Чи не є Юкскюлеве пояснення сліпоти переживань того чоловіка ще й внеском до розуміння нинішньої сліпоти в ситуації зі щезненням видів? Пов'язуючи дегенерацію його довкілля з десятилітньою однобічною професійною діяльністю, поряд з плюралізмом довкілля натрапляємо на другу позицію Юкскюлевої концепції довкілля: пов'язаність світу поведінки і світу спостереження. Довкілля, згідно з Юкскюлем, є прагматичними зв'язками – прагматичними в сенсі грецького слова *pragma*, що означає те, чим щось

роблять. Помітне й дієве, або світ помічання, та світ дії, як він сказав пізніше, доповнюють одне одне як дві половинки застібки-блискавки. Те саме стосується й людської дії, якій з огляду на кризу довкілля відповідає так само спотворений "світ помічання". Звісно, останній постає для людини не тільки у відчуттях: у ньому специфічним для нас чином поєднуються інтуїція й розум – чуттєве сприйняття та мислення.

“... Тварина здатна діяти мірою своєї здатності вирізнити предмети у своєму довкіллі”. Відтак “простим тваринам відповідає і просте довкілля, а складним – складне”. Довкілля кішки є саме таким, яким вона його бачить, і визначається тим, на що вона здатна; те саме стосується й кліща. Юкскюль називає взаємозалежність помічання та дії функціональним колом. Отже, для кожного виду існує розмаїте коло, що містить інші кола, в яких те, що жива істота завважає, відповідно корелюється з її поведінковими можливостями, наприклад коло здобичі, коло шлюбу і коло ворогів. Згадаймо: поняття сприйняття містить набагато більше смислових коннотацій, ніж поняття простого спостереження, а окрім цього також може означати й сприйняття відповідної практики (як, скажімо, сприйняття обставин чи сприйняття відповідальності), – і Юкскюлеві довкілля вказують на відповідні *світи сприйняття* в цьому широкому розумінні.

Яким чином у сприйнятті поєднується здатність до розрізнення та життєдіяльність, а в ширшому розумінні – пізнання та інтерес, Юкскюль, як завжди, пояснює на досить виразному прикладі. Собаку “видресировали таким чином, що на команду “стілець” він стрибав на один із стільців, що стояли поряд. Потім стілець прибирали і повторювали команду. З’ясувалося, що всі предмети, з якими собака здійснював команду “стілець”, він використовував як стільці, заплигуючи на них. Відтак різноманітні предмети – комоди, етажерки, перевернені табуретки – набували значення

“сидіння”, але тільки для собаки, а не для людини. Отже, велика кількість речей, які стали стільцями для собаки, аж ніяк не є засобами для сидіння людини”.

Який висновок можна зробити з цього щодо *проблем* довкілля? Звісно, вони є *проблемами сприйняття* в сенсі дії сприйняття, бо виникають через хибні або недостатні дії. Однак чи не постають вони ще й *проблемами сприйняття* в тому сенсі, що їх спричинюють не тільки хибні й недостатні дії, а й хибні й недостатні спостереження та думки? Таким прикладом і був чоловік у Неаполі. Він не тільки не розумівся на тамтешньому ландшафті й мистецтві, а й, власне, не бачив і не сприймав їх. Оптичні подразнення залишили його незворушним до жодного переживання й жодного розуміння. Чи не те саме відбувається зі знищенням видів, якого ми не завважуємо?

Діагноз такий самий. Уже 1907 р. Юкскюль бідкався, що публіка, “виходячи на прогулянку, здебільшого нічогісінько не помічає у природі, а задовольняється лише пізнанням вже знайомих предметів”, та й це тільки в обмежений спосіб: “світ, який вона сприймає, складається тільки з трьох, чи бодай чотирьох, предметів: шлях – дерево – дім – собака. Оце й усе”. Принаймні цей перелік свідчить, що загибеллю лісу громадськість переймається куди більше, ніж статистичними даними про загибель інших видів. Ці дані вона, або не сприймає зовсім, або сприймає без належної уваги. Що це: особливе ставлення німецької душі до німецького лісу?

Я маю ліпше пояснення, і воно стане нам у пригоді: вимиранням лісу вимирання видів обмежується Юкскюлевим мінімальним каталогом “шлях – дерево – дім – собака”. Спостерігаючи за деревами ми *бачимо* як гине наше довкілля. Навпаки, будь-яке інше вимирання видів ми не завважуємо, хоча й скрізь читаємо про це. Якби ми, бачачи, співпереживали, як задовго до вмирання лісу поступово, крок за кроком, щезають або вже щезли одна за одною такі трави,

як горечанка, кукіль посівний, гроздовник, ятришник, росянка, кіпрей і багато інших, тоді і жах наш не забарився б.

Насправді ми переймаємося руйнацією спільносіту тільки там, де ця руйнація швидша за відповідну деградацію наших відчуттів. Цей факт має далекосяжні наслідки саме тому, що разом із руйнацією основ життя водночас занепадали, чи, так би мовити, дегенерували й наші відчуття – не фізіологічно, а через те, що ми *поступово втратили* наш природний спільносіт, отож чуттєві подразнення вже не могли дістати відгуку в нашій душі. Це означає, що плекання відчуттів було б найважливішою передумовою нової екологічної політики. Сьогодні саме це є найважливішим суспільним завданням, зокрема завданням художників. На тлі формування розумових здібностей формування відчуттів неприпустимо ігнорується вже в школі.

Свою тезою я описую передусім дотеперішній досвід. Когнітивна інформація зворушує нас тільки тоді, коли, пройшовши крізь наші відчуття, вона зачіпає нас за живе. Чи означає це, що, скажімо, за майбутніх змін клімату ми тільки тоді справді ними перейматимемося, коли вони стануть відчутними? Фактично увага громадськості до цього питання здебільшого спирається на ту обставину, що майбутнє (з відповідним потеплінням, засухами й дедалі сильнішими ураганами) вже розпочалося. Отже, чи не перейматимемося ми знанням про довгострокові зміни тільки тоді, коли відвернути їх стане запізно? Так не повинно бути, оскільки рух, від якого це відвертання залежить, виникає в *почуттях* і чуттєвих подразниках, спричинених пізнанням і діяльністю. Я вважаю: нам треба бути готовими уявляти наслідки наших дій, які хоча й передбачаються, проте ще не даються взнаки нині настільки, щоб ми ними переймалися. Моє пояснення тільки тоді буде слухним, коли поряд із відчуттями ми матимемо на увазі й почуття. Поясню це так.

Коли йдеться про екологічну політику, думка, що задля уникнення шкоди самому собі треба апелювати до людського

розуму, найбезглуздіша. Політична воля формується тільки тоді, коли люди чимось спонукаються, і передусім не власними інтересами, а своїми серцями; щоправда, самі серця дістають спонуки тією мірою, якою існують інтереси, а ці інтереси – особисті чи загальні – їх і спонукають. Таке спільне сприйняття серцем потрібне для того, щоб поєднання нового бачення з новою спроможністю відкрило простір для відродження відчуття й нового мислення. Воно з'являється там, де ми не тільки читаємо, а й *чуттєво сприймаємо* те, що робимо, і *переживаємо* те, що саме ми це робимо. Доки цих змін не станеться або доки вони не стануть нагальними політика, спрямована на збереження довкілля, яка, власне, й має бути політикою збереження спільносвіту, не матиме жодних шансів.

Наприклад, недостатньо доходить до серця чуттєве сприйняття автомобіля. Ми його сприймаємо тільки за естетичною формою – він елегантний, швидкий і зручний. Двері добре пристають, двигун торохтить згідно з потужністю. Легендарний піонер автобудування був у захваті, коли автомобілю вдавалося зробити ривок, і це відповідало його ідеалу. Уявімо собі цю радість нині. Звісно, і я вбачаю в автомобілі можливість подорожувати й свободу, однак тепер я чую в торохтінні двигуна (скажімо, двигуна з 3000 обертами за хвилину) передусім ту потужність, з якою наш спільносвіт – люди, тварини, рослини і атмосфера – наповнюється шкідливими речовинами. Хіба не повинні ми соромитися того, що змушуємо інших людей і живих істот вдихати шкідливі продукти згорання бензину, не очікуючи ймовірної катастрофи клімату й відповідної безпосередньої загрози життю людей? У середньому кожна третя смерть на дорозі відбувається зі “стороннім” – пішим або велосипедистом. Куди й подінеться згадана радість, щойно уявиш ці факти автомобільних поїздок. Чому, власне, ми це робимо? Більша половина приватних поїздок – це поїздки у вільний

час і під час відпустки. Узявши все це до уваги, ми сприйматимемо автомобілі інакше.

Відродженню відчуттів сприятимуть і менш промовисті дії. По-перше, ми не повинні припускати, щоб при денному світлі горіли електричні лампочки. Ідеться не тільки про заощадження електричного струму, а й про нашу позицію: коли ми або із вдячністю сприймаємо світло сонця, або діємо так, наче за наших технічних можливостей від сонця нам вже не варто очікувати нічого доброго. На засіданнях Комісії з енергетики при бундестазі, до якої я належав, мене завжди бентежило, коли й сонячного дня вони відбувалися за зачиненими шторами (штори були на всіх поверхах аж до 29-го!) і при штучному освітленні (60 світильників – останнім часом, щоправда, подекуди з економними лампами – для приміщення приблизно 140 кв. м основної площі з приблизно 60 кв. м площею вікон, що виходили на південь). Штори мені ще дозволяли розсунути, але коли я вимикав світло, скажімо, під час обідньої перерви, хтось неодмінно вигукував: будь-ласка, світло – я нічого не бачу! Звісно, мали на увазі електричне світло – при сонячному світлі нічого не видно. Чи не характерна така символічна сліпота для політичного процесу загалом, коли йдеться про сприйняття природи?

Кожен на своєму місці може почати з плекання власних відчуттів, аби зняти з очей шори, які заважають сприймати те, за чий рахунок ми живемо в нинішньому індустріальному суспільстві. Сподвижники формування відчуттів вже є, найпершим серед них був Гуго Кюкельгауз. Та вже обидва наведені приклади свідчать про те, що плекання відчуттів стосується не лише самих відчуттів, а й сприйняттевого кола загалом, і навіть усього власного життя в ширшому взаємозв'язку. Треба не тільки інакше чути двигун, а й більше їздити велосипедом і ходити пішки. Та це – тільки один бік проблеми. Другий – в тому, щоб менше й інакше їздити автом, бо навіщо тоді взагалі інакше чути двигун? І якщо ми по-іншому переживатимемо сонячне й штучне

світло, ми по-іншому їй ставитимемося до них; інакше нам вже ніщо не зарадить.

Ключове слово – діяльність: через однобічну *діяльність* згаданого старанного підприємця його довкілля настільки дегенерувало, що й Неаполь не зміг його зворушити. Знищення видів та інші руйнації довкілля нам складно сприймати саме тому, що фахівець показує нам останні особини виду, що вимирає. Треба додати, що тут ми маємо справу із забутими, витісненими та схованими від нас речами. Проблеми довкілля – це *проблеми сприйняття* в його найширшому розумінні, і вони стосуються не тільки споглядання, а й уважного дієвого поводження – з автоматом, зі світлом тощо.

Світ дегенерує або гине там, де бракує сприйняття, тобто зв'язку між: помічанням і дією. Це означає, що треба навчитися спілкуватися з тваринами, рослинами, ландшафтами та з природними стихіями. Доки в Центральній Європі вимирають тільки ті тварини й рослини, з якими так чи так нас ніщо не пов'язує, це нас не турбує. Ані особистого, ані політичного обов'язку покласти край знищенню природи не виникне, якщо ми вдовольнятимемося тільки деінде збереженою можливістю прогулятися на природі серед штучно насаджених сосен або вздовж восьми різних сортів викоханих і стійких до вихлопних газів айстр, що ростуть на міській клумбі. ...

Звісно, аби знову потрапити до забутого життєвого обр'ю, аби протидіяти деградації відчуттів, потрібні і освіта, і інформація, екологічне виховання в широкому розумінні. Вважають, нову свідомість треба формувати з дитинства, отож вона потребує принаймні покоління, аби стати загальною. Я цієї думки не поділяю. Скажімо, рухи на захист довкілля і за альтернативні джерела енергії в 70-80-х роках засвідчили, що вже за умови зміни покоління хоча б наполовину настають суттєві зміни в громадській свідомості. Інакше кажучи, зміна у свідомості розпочинається не з малих

дітей. Оскільки дітей виховують дорослі, нову свідомість повинні мати дорослі, аби дітям її передати.

Звідки ж отримають учні потрібну для збереження основ життя і відродження відчуттів освіту, якщо навіть більшість вчителів біології вже не здатні відрізнити літні липи від зимових, а в старших класах залюбки викладають біохімію університетського початкового семестру? І звідки вчителі біології це знатимуть, якщо і їхні вчителі, професори, навряд чи розуміються на природному спільностві? Оскільки професори біології самі ще знають чимало про тварин і рослин, ці прогалини в шкільній освіті своїх студентів вони подекуди надолужують у перших семестрах, проте чи не було б доцільніше цей порядок змінити? Найкраще це вдається тоді, коли вчителі та професори особисто беруть участь в екологічному русі й роблять свій внесок у те, щоб загострити відчуття і поєднати їх з діяльністю на захист довкілля.

Відродження сприйняття нашого спільноству і в його помічанні, і в його дії є вирішальною передумовою для того, щоб людська діяльність сповнилася поваги до власного сенсу довкілля інших живих істот. А щоб його поважати, доведеться не тільки робити те, без чого досі можна було обійтися, тобто відроджувати зруйноване нашими діями довкілля, а й обходитися без того, що досі робили.

5.8. ВІТТОРІО ГЬОСЛЕ

В. Гьосле (н. 1960) – всесвітньовідомий сучасний німецький філософ. Народився у Мілані, вивчав філософію, філологію, індологію в кількох університетах. Доктор філософії, стажувався в університетах різних країн світу, таких як Нідерланди, США, Італія, СРСР, Індія, Бразилія, Норвегія. Нині працює в Університеті Notre Dame, США. Автор багатьох праць, присвячених проблемам етики, історії філософії, практичної філософії.

Запропоновані уривки статті “Буття та суб’єктивність. До метафізики екологічної кризи” подано за виданням: Вітторіо Гьосле. Практична філософія в сучасному світі. К. : Лібра, 2003.

“Буття та суб’єктивність. До метафізики екологічної кризи”

Заперечення природи духом здійснюється у двох різних площинах, які слід чітко розрізняти. З одного боку, дух заперечує природу, оскільки він її пізнає, знімає її зовнішній щодо себе характер у поняттях мислення, досягаючи ідеальні структури, яким природа підпорядкована. Звісно, це осягнення, як акт духу, не містить реальної загрози природі; він полишає природу такою, якою вона є, й тільки освітлює її. З другого боку, людина як організм, в якому втілюється дух, у змозі реально знищити природу; саме ця здатність досягла свого апогею в екологічній кризі, свідками якої ми стали. Безперечно, дух здатен знищити природу тільки втілюючись у ній; інакше він не міг би здійснювати своїх інтервенцій. Тільки тому, що людина є частиною природи, вона в змозі виступити проти неї, навіть коли міра її вторгнення залежить від міри розвитку її духу.

Безперечно, людина як природна істота *може* руйнувати природу. Додамо тільки, оскільки людина є

органічною природною істотою, вона змушена це робити. Другий закон термодинаміки свідчить, що організм здатен зберігати себе як високоорганізовану систему тільки за рахунок збільшення ентропії свого довкілля. Онтологія, яка не зважає на цей суворий і невблаганний закон реальності, навряд чи буде переконливою; і тільки від об'єктивного ідеалізму можна очікувати врахування закону, що панує в органічному світі: хтось є хижаком, а хтось – жертвою. Тимчасом як рослини асимілюють тільки неорганічну матерію (при цьому, щоправда, витісняючи й знищуючи інші рослини в боротьбі за життєвий простір), гетеротрофна тварина потребує органічного живлення; і тільки тут з'являється власне те, що можна назвати знищенням природи. Адже хімічне перетворення неорганічної речовини навряд чи є знищенням; останнє радше означає вбивство живого, тобто знищення органічної форми. Щоправда, знищення організму, який хоч і відчуває своє страждання, та, принаймні, не в змозі його виразити, ще не є чимось незвичним. Приклад травоядних тварин може це засвідчити. Виникнення плотоїдних, вбивство тварин (скажімо, хребетних) іншими тваринами дедалі більше надає буттю вигляду безглуздої жорстокості – принаймні з погляду тієї істоти, яка наділена духом і яка тільки й в змозі порушити питання про буття. Та навряд чи викликатиме сумнів той факт, що з появою плотоїдних у самій природі з'являється й дух. Подібно до того, як гетеротрофія тварин уперше тільки й у потрібнує здатність до пересування та чуттєвого сприйняття взагалі, її завершення і перше оформлення чогось подібного до інтелекту прискорюється завдяки полюванню тварини на тварину.

Ми не маємо можливості докладніше показати прикметні системні відношення між популяціями хижаків і здобичі, які вражають своєю симетрією. Важливо те, що хижаки залежать від здобичі, живучи тільки завдяки постійному її знищенню, яке є умовою відтворення їхнього

буття. Коли популяція здобичі зменшується, відповідно зменшується й популяція хижаків, які вже не в змозі прохарчуватися, що знову ж таки призводить до зростання популяції здобичі. Діалектична природа цього типу відношення прикметна тим, що остаточне знищення здобичі неможливе: воно було б тільки позірною перемогою хижаків, а насправді їхньою загибеллю. Від такої тимчасової і недалекоглядної перемоги хижаків утримує відсутність духу, яка унеможливорює систематичне полювання; вона, водночас, і є їхньою перевагою.

Здатність людини порушити екологічну рівновагу значною мірою пов'язана з тим, що вона є вищою від усіх тварин за інтелектом. У ній поєднуються два чинники: та обставина, що людина має дух, і той факт, що вона є організмом; тільки обидва чинники разом можуть призвести до екологічної кризи. Однак чи *має* ця поєднаність завершитися таким результатом?

Оскільки історія людської культури, безперечно, є продовженням історії природи, в глобальному знищенні природи індустріальним суспільством досягає свого завершення принцип, що вже був наявний в органічному світі й навіть закладений у самому бутті. В екологічній кризі – і в тому, як ми її сприймаємо – буття знаходить виразні засоби відкрити фундаментальну суперечність, яка йому притаманна.

Однак у чому саме полягає ця суперечність і чи можна її подолати? Як було сказано, весь розвиток природи можна тлумачити як поступ до духу, і якщо ми хочемо серйозно поставитися до самих себе і до властивої нам метафізичної рефлексії, нам не уникнути позитивної оцінки цього розвитку. Водночас такий розвиток ґрунтується на дедалі більшому протиставленні суб'єктивних центрів довкільному буттю, і сьогодні, коли це протиставлення загрожує катастрофою, ми мусимо його подолати або принаймні обмежити. Однак як тільки дух задля виживання прагнучиме обмежити це

протиставлення, чи не заперечуватиме він суттєво заперечення природи?

Я вже звертав увагу на те, що заперечення природи людиною має подвійний зміст: з одного боку, через те, що людина є організмом, з іншого – через те, що вона є духовною істотою. Якби вона була тільки духовною істотою, вона не могла б зашкодити природі; якби вона була тільки організмом, вона не могла б зашкодити їй тією мірою, якою вона це робить. Спираючись на антропологію, тільки тоді можна адекватно осягти людину, коли водночас визнавати її і організмом, і духовною істотою. Безперечно, амбівалентність сутності людини позначається й на фундаментальних категоріях. Адже подібно до того, як у системі апіорних категорій "буття", дістаючи своє вираження в понятті, передбачає категорію "поняття", а остання передбачає найпростішу категорію "буття" як складовий елемент її значення, тільки органічне буття може бути основою духу в світі; однак *смісл* свого буття життя отримує тільки від духу, до якого воно розвивається. Властива логіці подвійність форми та змісту в людині роздвоюється на дух і життя. Метафізична загадка людини полягає саме в тому, що в людині фактично проявляється взаємозалежність ідеальності та реальності; і екологічна криза врешті-решт є проявом загострення цієї дуальності як абсолютного антагонізму.

Вічне напруження між вітальним і духовним у людині в сучасному індустріальному суспільстві радикально загострилося. Адже, вочевидь, духовне осягнення природних законів у новочасовій науці слід визнати позитивним, позаяк тільки таким чином закони природи стають "для себе". Однак прикметним для індустріального суспільства є саме те, що воно інструменталізує колосальні духовні здобутки наукового пізнання природи для задоволення найелементарніших потреб, які людина може мати як приручений організм. Властива деяким витонченим науковцям гранична бездуховність є наслідком саме такого пізнання природи, яке

пов'язане не з ідеальним цілим, а слугує задоволенню позірних потреб. Та слід зазначити, що перебільшена увага до споживання в ієрархії цінностей сучасної людини не робить її щасливішою; адже, залучаючи дедалі нові засоби для задоволення елементарних потреб, вітальні цінності тільки пригнічуються. З певного моменту воля життя до підкорення свого доквілля стає контрпродуктивною; застосовуючи задля своєї мети механічні засоби, життя позбувається своєї первісної вітальності, а відтак і єдино можливого сенсу своєї діяльності. Воно деградує до неорганічного.

Із зазначеного вище випливає, що духовне опанування екологічною кризою аж ніяк не означає відмову від традиційної високої оцінки духу та розуму. Буде неабиякою честю для індустріального суспільства, якщо ми вважатимемо його розумним, гадаючи, що адекватна його критика мусить виходити з позицій ірраціоналізму. Навряд чи філософія життя в змозі вивести нас з екологічної кризи, адже сама екологічна криза є граничним проявом розвитку життя. Тільки філософія, яка розглядає життя як основу духу, а дух як істину життя, має шанс адекватно витлумачити екологічну кризу з позиції метафізики. Щоб адекватно оцінити розвиток модерну, важливіше, мабуть, чітко відрізнити дух від новочасової суб'єктивності. Всеосяжний аналіз і критика законів функціонування, яким підпорядкована ця суб'єктивність і які визначають її поведінку в міжлюдських стосунках, економіці, політиці, мистецтві, релігії, а також у стосунках з природою, є нагальним завданням сучасної філософії.

...справді можна сподіватися на те, що їхнє протиставлення (природи та духу), досягаючи свого апогею в індустріальному суспільстві, є тимчасовим. Безперечно, це протиставлення тимчасове – навіть коли людина знищить саму себе, природа (бодай знівечена) в будь-якому разі виживе. Однак це було б тільки регресом щодо попереднього стану розвитку природи, який, мабуть, знову повинен

привести до сучасної ситуації з надією на примирення природи й духу.

Чи досягне *Homo sapiens sapiens* цього примирення, чи ні, ми не знаємо. Відповідь на це запитання не є справою метафізики, адже метафізика займається універсальним, а часовим – тільки тією мірою, якою універсальні закони розвитку діють у часі. Ми вже бачили, що в часі інтерпретуються логічна дуальність категорій змісту та форми у вигляді супречності тіла та духу, яка в екологічній кризі дістала тільки найвищого прояву. На основі онтологічного підходу до екологічної кризи можна висунути гіпотезу, що за умови існування інших кінцевих розумних істот вони всі мусять пройти або вже пройшли через екологічну кризу. Будь-яка культура рано чи пізно створюватиме щось на кшталт новочасової суб'єктивності, а відтак і практичну програму підкорення природи із загрозою самознищення. Наскільки така небезпека в тій чи тій культурі кінцевих розумних істот реальна, як вже зазначалося, не є проблемою метафізики. Однак безперечний (коли б не найнагальніший) етичний обов'язок – зробити на нашій планеті все, аби примирення людини з природою врешті-решт відбулося. Адже принаймні щодо нашої планети можна сказати, що нам довірено буття. Ми відповідальні не тільки за прийдешні покоління; в наших руках і метафізичне виправдання всієї попередньої історії буття. Коли ми зазнаємо поразки, тоді три мільярди років життя на нашій планеті будуть зведені нанівець; а якщо нам цей синтез вдасться, то й уся попередня історія природи дістане виправдання. Міра відповідальності може нас жахати, та вона може нам давати й насагу, якої ми конче потребуємо, аби розв'язати завдання наступних десятиліть, коли вирішуватиметься доля буття.

ЛІТЕРАТУРА

Першоджерела:

1. Августин (Святий). Сповідь / Августин (Святий) ; [пер. з лат. Ю. Мушак]. – [З.вид.]. – К. : Основи, 1999. – 319 с.
2. Аквінський Тома. Коментарі до Арістотелевої “Політики” / Аквінський Тома ; [пер. з лат. О. Кислюк]. – [2. вид.]. – К. : “Основи”, 2003. – 796 с.
3. Арістотель. Нікомахова етика / Арістотель ; [пер. з давньогр. В. Ставнюк]. – К. : Аквілон-Плюс, 2002. – 480 с.
4. Арістотель. Політика / Арістотель ; [пер. з давньогр. О. Кислюк]. – К. : “Основи”, 2003. – 239 с.
5. Бекон Ф. Сочинения в двух томах / Бекон Ф. ; [сост., ред., вступит. ст. и примеч. А. Л. Субботина]. – М. : “Мысль”, Т. 1. – 1977. – 567 с.
6. Бекон Ф. Сочинения в двух томах / Бекон Ф. ; [сост., ред., вступит. ст. и примеч. А. Л. Субботина]. – М. : “Мысль”, Т. 2. – 1978. – 575 с.
7. Боецій С. Розрада від філософії / Боецій Северин ; [пер. з лат. А. Содомора]. – К. : “Основи”, 2002. – 146 с.
8. Гадамер Г.- Г. Істина і метод / Гадамер Г. Г. ; [пер. О. Мокровольський]. – К. : Юніверс, 2000. Т. 1 : Герменевтика I : Основи філософської герменевтики. – 2000 – 464 с.
9. Гадамер Г.- Г. Істина і метод / Гадамер Г.- Г. ; [пер. О. Мокровольський]. – К. : Юніверс, 2000. Т. 2 : Герменевтика II : доповнення. – 2000 – 478 с.
10. Гегель Г.-В.-Ф. Феноменологія духу / Гегель Г.-В.-Ф. ; [пер. П. Тарашук]. – К. : “Основи”, 2004. – 548 с.
11. Дидро Д. Сочинения : в 2-х т. / Дидро Д. ; [пер. с франц. ; сост., ред., вступит. ст. и примеч. В. Н. Кузнєцова]. – М. : “Мысль”, Т. 1. – 1986. – 592 с.
12. Дидро Д. Сочинения: в 2-х т. / Дидро Д. ; [пер. с франц. ; сост., ред., вступит. ст. и примеч. В. Н. Кузнєцова]. – М. : “Мысль”, Т. 2. – 1986. – 604 с.

13. Декарт Р. Сочинения : в 2-х т. / Декарт Р. ; [пер. с лат. и франц.; сост., ред., вступит. ст. В. В. Соколова]. – М. : “Мысль”, Т. 1. – 1989. – 654 с.
14. Донцов Д. Твори / Донцов Д. ; [упоряд., передмова, комент. О. Баган]. – Л. : Кальварія, 2001. Т. 1 : Геополітичні та ідеологічні праці. – 2001. – 488 с.
15. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації / Йонас Г. ; [пер. з нім. А. Єрмоленка, В. Єрмоленка]. – К. : Лібра, 2001. – 400 с.
16. Кант І. Критика чистого розуму / Кант І. – Симф. : Реноме, 1998. – 462 с.
17. Кун Т. Структура наукових революцій / Кун Т. ; [пер. О. Васильєва]. – К. : Port-Royal, 2001. – 228 с.
18. Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії : в 25-ти т. / Липинський В. – К., Філадельфія : Смолоскип, 1995. Т. 6, кн. 1 : Листи до братів-хліборобів : Про ідею і організацію українського монархізму : Твори. – 2003. – 471 с.
19. Маєр-Абіх К.-М. Повстання на захист природи. Від доквілля до спільносвіту / Маєр-Абіх К.-М. ; [пер. з нім., післямова, прим. А. Єрмоленка]. – К. : Лібра, 2004. – 196 с.
20. Маритен Ж. Знание и мудрость : Знание и мудрость. Религия и культура. О христианской философии. Фома Аквинский, апостол современности / Маритен Ж. ; [сост. Л. Л. Потков, пер. с фр. Л. М. Степачев]. – М. : Научный мир, 1999. – 244 с.
21. Ніцше Ф. Так говорив Заратустра / Ніцше Ф. ; [пер. з нім. А. Онишка, П. Таращук]. – К. : Основи, 1993. – 415 с.
22. Платон. Бенкет / Платон ; [пер. і комент. У. Головач]. – Л. : Вид-тво Укр. Католического Університету, 2005. – 178 с.
23. Платон. Держава / Платон ; [пер. з давньогрецької]. – К. : Основи, 2005. – 356 с.
24. Платон. Діалоги : [пер. з давньогрецької] / Платон. – Х. : Фоліо, 2008. – 349 с.

25. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги : у 2-х т. / Поппер К. ; [пер. з англ. О. Коваленка]. – К. : Основи, 1994. Т. 1. У полоні Платонових чарів. – 1994. – 444 с.
26. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги : у 2-х т. / Поппер К. ; [пер. з англ. О. Буценка]. – К. : Основи, 1994. Т. 2. Спалах пророцтва : Гегель, Маркс та послідовники. – 1994. – 494 с.
27. Роттердамський Е. Похвала глупоті. Домашні бесіди / Роттердамський Е. ; [пер. з лат. В. Литвинова, Й. Кобова]. – К. : Основи, 1993. – 319 с.
28. Сартр Ж.-П. Буття і ніщо: нарис феноменологічної онтології / Сартр Ж.-П. [пер. з франц. В. Лях, П. Таращук]. – К. : “Основи”, 2001. – 855 с.
29. Сенека Луцій Анней. Моральні листи до Луцілія / Сенека Луцій Аней ; [пер. А. Содомора]. – [3. вид]. – К. : “Основи”, 2005. – 604 с.
30. Сковорода Г. Пізнай в собі людину. / Сковорода Г. ; [пер. М. В. Кашуба, пер. поезії В. Войтович]. – Л. : Світ, 1995. – 528 с.
31. Соловьев В. С. Сочинения : в 2-х т. / Соловьев В. С. ; [сост., ред., вступит. ст. А. Ф. Лосева, А. В. Гулыги]. – М. : “Мысль”, Т. 1. – 1990. – 892, [2] с.
32. Соловьев В. С. Сочинения : в 2-х т. / Соловьев В. С. ; [сост., ред., вступит. ст. А. В. Гулыги, А. Ф. Лосева]. – М. : “Мысль”, Т. 2. – 1990. – 822, [2] с.
33. Тойнбі А.-Дж. Дослідження історії : [скорочена версія томів I – VI. Д.Ч. Сомервелла] / Тойнбі А.-Дж. ; [пер. В. Шовкун]. – К. : Основи, Т. 2. – 1995. – 684 с.
34. Тойнбі А.-Дж. Дослідження історії : [скор. версія т. VII-X Д. Ч. Сомервелла / Тойнбі А.-Дж. ; [пер. В. Митрофанов, П. Таращук]. – К. : Основи, Т. 2.– 1995. – 402 с.
35. Тоффлер Е. Нова парадигма влади : знання, багатство й сила / Тоффлер Е. ; [пер.з англ. Н. Бордукова]. – Х. : Акта, 2003. – 688с.

36. Тоффлер Елвін. Третя Хвиля / Тоффлер Е. ; [пер. з англ. А. Євса]. – К. : Вид. дім “Всесвіт”, 2000. – 475 с.
37. Фромм Е. Мати чи бути? / Еріх Фромм ; [пер. з англ. О. Михайлової та А. Буряка]. – К. : Укр. письменник, 2010. – 222 с.
38. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Фукуяма Ф. ; [пер. с англ. М. Б. Левин]. – М. : ООО “Издательство АСТ”, 2005. – 588 с.
39. Чижевський Д. Філософські твори : у 4 т. / Чижевський Д. – К. : Смолоскип, 2005. Т. 1 : Нариси з історії філософії на Україні. Філософія Григорія Сковороди. – 2005. – 402 с.
40. Чижевський Д. Філософські твори : у 4 т. / Чижевський Д. – К. : Смолоскип, 2005. Т. 2 : Між інтелектом і культурою : дослідження з історії української філософії. – 2005. – 263 с.
41. Шарден П.-Т. Феномен человека / Шарден Пьер Тейяр де; [пер. с фр. Н. А. Садовский, предисл. и прим. А. С. Раутиан]. – М. : Устойчивый мир, 2001. – 231 с.
42. Шпенглер О. Закат Европы: очерки морфологии мировой истории: Гештальт и действительность / Шпенглер О. ; [пер.с нем., вступ. ст. и примеч. К. А. Свасьян]. – М. : Эксмо, 2007. – 798 с.
43. Юркевич П. Д. Вибране / П. Д. Юркевич. – К. : Абрис, 1993. – 396 с.
44. Юркевич П. Д. Історія філософії права ; Філософія права ; Філософський щоденник : рукописна спадщина / Юркевич П. Д. ; [уклад. Р. Піч, М. Лук]. – К. : Ред. жур. “Укр. Світ”, 1999. – 756 с.
45. Ясперс К. Смысл и назначение истории / Ясперс К. ; [пер. М. И. Левина; сост. М. И. Левина, П. П. Гайденко]. – [2.изд.]. – М. : Республика, 1994. – 527 с.

Навчальна та додаткова:

1. Андрущенко В. П. Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія : підруч. [для вищих навч. закл.] / Андрущенко В. П., Губерський Л. В., Михальченко М. І. – [3. вид., випр. та доп.]. – К. : Генеза, 2006. – 656 с.
2. Баранівський В. Ф. Філософія особистості : актуальні питання історії та сучасного розвитку : навч. посіб. / Баранівський В. Ф. – К. : НАОУ, 2004. – 151 с.
3. Бацевич Ф. С. Філософія мови. Історія лінгвофілософських учень : підруч. / Бацевич Ф. С. – К. : Академія, 2008. – 240 с.
4. Бичко Б. Генеза антропологічних концепцій католицької філософії / Бичко Б. – К. : Видав. центр ВАТ УкрНДІПСК, 1999. – 238 с.
5. Білецький І. П. Філософія і методологія наукового пізнання : конс. лек. / Білецький І. П. – Х. : ХДЕУ, 2001. – 104 с.
6. Білецький І. П. Філософія науки : навч. посіб. / Білецький І. П., Кузь О. М., Чешко В. Ф. – Х. : ХНЕУ, 2005. – 128 с.
7. Білодід Ю. М. Філософія. Український світоглядний акцент : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / Білодід Ю. М. – К. : Кондор, 2006. – 356 с.
8. Божко Б. Л. Філософія: основні закони та категорії діалектики : [навч. посібник] / Божко Б. Л., Мельниченко А. А., Семенов В. Г. – К. : НТУУ “КПІ”, 2008. – 135 с.
9. Бойко А. І. Філософія модернізації освіти в системі ринкових трансформацій. Світоглядно-філософський аналіз : [монографія] / Бойко А. І. – К. : Знання України, 2009. – 379 с.
10. Бойченко І. В. Філософія історії : підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / Бойченко І. В. – К. : Знання, 2000. – 724 с.

11. Борейко В. Е. Прорыв в экологическую этику / В. Е. Борейко. – К. : Логос, 2001. – 202 с.
12. Буслинський В. А. Історія філософії : навч. посіб. / В. А. Буслинський. – Львів : Новий Світ-2000, 2007. – 220 с.
13. Буслинський В. А. Основи філософських знань : підруч. / В. А. Буслинський, П. І. Скрипка. – [3-тє вид., стереотип.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2008. – 352 с.
14. Валявко І. В. Філософія Григорія Сковороди в осмисленні Дмитра Чижевського / Валявко І. В. – К. : Київське братство, 1996 – 56 с.
15. Варій М. Військова психологія і педагогіка : посіб. / М. Варій, М. Козяр, М. Коваль. – Львів : Вид-во “Сполом”, 2003. – 624 с.
16. Вільчинський Ю. М. Олександр Потебня як філософ / Вільчинський Ю. М. – Львів, 1995. – 127 с.
17. Верба Г. М. Ключ до християнської філософії Григорія Сковороди. (“Сковорода і Біблія”. Путівник) : [монографія] / Верба Г. – Т. : Астон, 2007. – 655 с.
18. Видриган М. В. Свавілья як проблема сучасної філософії : навч. посіб. / Видриган М. В. – Черкаси : Видав. відділ ЧНУ, 2006. – 232 с.
19. Вільчинський Ю. М. Філософія історії: теорія взаємопроникнення часу і вічності : [лекції] / Вільчинський Ю. М. – К. : Поліграфкнига, 2009. – 360 с.
20. Волинка Г. І. Філософія Стародавності і середньовіччя в освітньому контексті : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / Волинка Г. І. – К. : Вища освіта, 2005. – 543 с.
21. Габрієлян О. А. Філософія історії : підруч. / О. А. Габрієлян, І. І. Кальной, О. П. Цветков. – К. : Академвидав, 2010. – 213 с.
22. Гавеля В. Л. Історія зарубіжної філософії : навч. посіб. / В. Л. Гавеля, Л. В. Броннікова. – Миколаїв : ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – 76 с.

23. Гаврилов М. І. Філософія демократичної державності / Гаврилов М. І. – Донецьк : Вебер, 2007. – 380 с.
24. Гаєвський Б. А. Філософія політики / Гаєвський Б. А. – К. : Вища школа, 2005. – 158 с.
25. Гардашук Т. В. Екологічна політика та екологічний рух: сучасний контекст / Т. В. Гардашук. – К. : ТОВ ВПЦ “Техпринт”, 2000. – 126 с.
26. Горбач Н. Я. Філософія Памфіла Юркевича : [монографія] / Горбач Н. Я. – Львів : Каменяр, 2007. – 184 с.
27. Горський В. С. Історія української філософії : підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / Горський В. С., Кислюк К. В. – К. : Либідь, 2004. – 488 с.
28. Горський В. С. Філософія в українській культурі: (методологія та історія) : [філос. нариси] / Горський В. С. – К. : Центр прак. філос., 2001. – 235 с.
29. Горфункель А. Х. Джордано Бруно / Горфункель А. Х. – М. : “Мисль”, 1973. – 175 с.
30. Горфункель А. Х. Томмазо Кампанелла / Горфункель А. Х. – М. : “Мисль”, 1969. – 247 с.
31. Грабовська І. М. Філософія українського буття / Грабовська І. М., Ємець Т. М., Мостяєв О. І. – К. : Укр. Вид. Спілка, 2006. – 295 с.
32. Гринів О. І. Йосиф Сліпий як історик, філософ, педагог / Гринів О. І. – Львів : Місіонер, 1994. – 159 с.
33. Гук О. І. Антропологічна концепція української філософії першої половини ХХ ст. : [монографія] / Гук О. І. – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2008. – 160 с.
34. Гусев В. І. Вступ до метафізики : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл., які навч. за спец. “Філософія”] / Гусев В. І. – К. : Либідь, 2004. – 488 с.
35. Гусев В. І. Західна філософія Нового часу XVII–XVIII ст. : підручник [для студ. філос. фак-тів вищих закл. ос.] / Гусев В. І. – [2.вид., стер.]. – К. : Либідь, 2000. – 368 с.

36. Диалектический и исторический материализм / под общ. ред. А. Г. Мысливченко, А. П. Шептулина. – М. : Политиздат, 1988. – 446 с.
37. Добронравова І. С. Новітня філософія науки : підруч. [для студ. філос. ф-тів ун-тів і аспір.] / Добронравова І. С., Білоус Т. М., Комар О. В. – К. : Логос, 2009. – 244 с.
38. Доброхотов А. Л. Данте Алигьери / Доброхотов А. Л. – М. : “Мысль”, 1990. – 208 с.
39. Дьяконова Н. Я. Английский романтизм / Дьяконова Н. Я. – М. : “Наука”, 1978. – 208 с.
40. Єрмоленко А. М. Соціальна етика та екологія. Гідність людини – шанування природи [монографія] / Єрмоленко А. М. – К. : Лібра, 2010. – 416 с.
41. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст : франківський період / Забужко О. – [2-ге вид.]. – К. : Факт, 2009. – 156 с.
42. Замалеев А. Ф. Мыслители Киевской Руси / Замалеев А. Ф., Зоц В. А. – К. : “Вища школа”, 1987. – 184 с.
43. Запорожець М. О. Філософія П. Д. Юркевича в контексті історико-філософського процесу України / Запорожець М. О. – К. : Тов. “Знання” Укр., 2000. – 124 с.
44. Захара І. С. Академічна філософія України (XVII–I полов. XVIII ст.) / Захара І. С. – Л. : Вид-во Львівського нац. ун-ту ім. Ів.Франка, 2000. – 237 с.
45. Зязюн І. А. Філософія педагогічної дії : [монографія] / Зязюн І. А. – К.; Черкаси : Вид. від. ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2008. – 608 с.
46. Ільїн В. В. Апологія ірраціонального. Філософія для тебе : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / Ільїн В. В. – К. : Вид-во Європ-го ун-ту, 2005. – 232 с.
47. История диалектики XIV-XVIII вв. / [Т. И. Ойзерман, В. В. Соколов, А. Х. Горфункель и др.]. – М. : “Мысль”, 1974. – 356 с.

48. Історія української філософії : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / [Русин М. Ю., Огородник І. В., Бондар С. В. та ін.]. – К. : ВПЦ "Київський університет", 2008. – 591 с.
49. Історія української філософії : підруч. / [С. В. Бодар, Г. В. Вдовиченко, Н. Ю. Кривда та ін.]. – К. : "Академвидав", 2008. – 624 с.
50. Історія української філософії : Хрестоматія / упоряд М. В. Кашуба. – Л. : Видав. центр ЛНУ ім. І.Франка, 2004. – 356 с.
51. Історія філософії в її зв'язку з освітою: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / [Волинка Г. І., Гусев В. І., Мозгова Н. Г.]; за ред. Г. І. Волинка. – К. : Каравела, 2006. – 480 с.
52. Історія філософії : підруч. [для вищої шк.] / [Кремень В. Г., Афанасенко В. С., Волович В. І. та ін.]. – [2-ге вид., перероб. та доп.]. – Х. : Прапор, 2003. – 768 с.
53. Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство / Камю А. – М. : Политиздат, 1990. – 415 с.
54. Кант І. Естетика / Кант І.; [пер. з нім. Б. Гавришкова]. – Львів : Аверс, 2007. – 360 с.
55. Капітон В. П. Філософія науки Нового Часу : [монографія] / Капітон В. П., Панфілов В. О. – Д. : [ДДФА], 2008. – 248 с.
56. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях / Карась А. – К. : Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – 520 с.
57. Каримский А. М. Философия истории Гегеля / Каримский А. М. – М. : Изд.-во МГУ, 1988. – 270 с.
58. Качуровський М. О. Філософія : альтернативний виклад : навч. посіб. / Качуровський М. О., Цикін В. О. – Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2005. – 252 с.
59. Кашуба М. В. Соціально-філософський аналіз суспільного розвитку / Кашуба М. В. – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2008. – 73 с.

60. Кашуба М. В. Філософські проблеми управління соціальним і гуманітарним розвитком / Кашуба М. В. – Львів : ЛРІДУ, 2003. – 69 с.
61. Київ в історії філософії України / [Горський В. С., Стратій Я. М., Тихолаз А. Г., Ткачук М. Л.]. – К. : Вид. дім “KM Academia”, 2000. – 264 с.
62. Кітов М. Г. Руська національна філософія в контексті української історії та культури : [монографія] / Кітов М. Г. – К. : ПАРАПАН, 2008. – 422 с.
63. Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера / [пер. з нім.]; під ред. Є. Причепія. – К. : Тандем, 2002. – 584с.
64. Козяр М. М. Екстремально-професійна підготовка до діяльності у надзвичайних ситуаціях : [монографія] / М. М. Козяр. – Львів : “Сполом”, 2004. – 376 с.
65. Конох М. С. Філософія екзистенціалізму: навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / Конох М. С., Бабічева Т. А. – Дніпродзержинськ : ДДТУ, 2009. – 126 с.
66. Кочарян М. Т. Польш Гольбах / Кочарян М. Т. – М. : “Мысль”, 1977. – 187 с.
67. Концептуальні виміри екологічної свідомості: [монографія] / [М. М. Кисельов, В. Л. Деркач, А. В. Толстоухов та ін.]. – К.: ПАРАПАН, 2003. – 312 с.
68. Кралюк П. М. “Білі плями” в історії української філософії : наукові нариси / Кралюк П. М. – Луцьк : ПВД “Твердиня”, 2007. – 164 с.
69. Кремень В. Г. Філософія людиноцентризму в освітньому просторі : [монографія] / В. Г. Кремень; – [2-е вид.]. – К. : Т-во “Знання” Укр., 2010. – 520 с.
70. Кремень В. Г. Філософія національної ідеї. Людина. Освіта. Соціум. / Кремень В. Г. – К. : Грамота, 2007. – 575 с.
71. Кремень В. Г. Філософія управління : підруч. [для студ. вищих навч. закл.] / Кремень В. Г., Пазиніч С. М.,

Пономарьов О. С. – [вид. 2-ге, доп. і перероб.]. – Х. : НТУ “ХПІ”, 2008. – 524 с.

72. Кремень В. Г. Філософія: Логос, Софія, Розум : підруч. [для студ. вищих навч. закл.] / Кремень В. Г., Ільїн В. В. – К. : Книга, 2007. – 432 с.

73. Кремень В. Г. Філософія: Мислителі. Ідеї. Концепції : підруч. / Кремень В. Г., Ільїн В. В. – К. : Книга, 2008. – 525 с.

74. Кривуля О. М. Філософія. Світ – Людина – Дух / Кривуля О. М. – Х. : ТОВ “Прометей”, 2003. – 296 с.

75. Крисаченко В. С. Екологія. Культура. Політика : Концептуальні засади сучасного розвитку / В. С. Крисаченко, М. І. Хилько. – К. : “Знання України”, 2002. – 598 с.

76. Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні. Ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XV–початку XVII століття / Литвинов В. – К. : “Основи”, 2000. – 472 с.

77. Лосев А. Ф. История античной философии в конспективном изложении / Лосев А. Ф. – М. : “Мысль”, 1989. – 204 с.

78. Макаренко Г. Г. Музыка і філософія : Шопенгауер, Вагнер, Ніцше / Макаренко Г. Г. – К. : Факт, 2004. – 152 с.

79. Маковецький А. М. Соціальна філософія та її генеза : навч. посіб. / Маковецький А. М., Ялинський Б. В. – Чернівці : Рута, 2004. – 72 с.

80. Максюта М. Є. Філософія : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / Максюта М. Є. – К. : Урожай, 2008. – 472 с.

81. Максюта М. Є. Філософія науки : навч. посіб. / Максюта М. Є. – К. : Урожай, 2004. – 418 с.

82. Марк М. Наукова філософія : навч. посіб. / Марк М. – К. : Марко, 2002. – 156 с.

83. Марксизм : pro и contra / [В. И Толстых, В. П. Лебедев, В. Э. Матизен и др.]. – М. : “Республика”, 1992. – 334 с.

84. Метельова Т. О. Світоглядно–антропологічні основи західноєвропейської філософії : від архаїки до модерну / Метельова Т. О. – К. : Українська книга, 2003. – 280 с.
85. Мироненко А. А. Філософія життя і кінець основного питання філософії / Мироненко А. А. – Х. : ТАЛ “Слобожанщина”, 2006. – 188 с.
86. Наумкіна О. А. Соціальна філософія : навч. посіб. / Наумкіна О. А., Цикін В. О. – Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2002. – 148 с.
87. Нахов И. М. Философия киников / Нахов И. М. – М. : “Наука”, 1982. – 224 с.
88. Неперервна професійна освіта: філософія, педагогічні парадигми, прогноз / [Андрущенко В. П., Зязюн І. А., Кремень В. Г. та ін.]; за ред. В. Г. Кременя. – К. : Наукова думка, 2003. – 854 с.
89. Пашук А. І. Нариси з історії філософії середніх віків. Академічний курс: підруч. для студ. вищих навч. закл. / Пашук А. І. – К. : Вид. Дім “Ін Юре”, 2007. – 712 с.
90. Петрушенко В. Л. Основи філософських знань : курс лек. [навч. посіб.]. / В. Л. Петрушенко. – Львів : Новий Світ-2000, 2007. – 296 с.
91. Петрушенко В. Л. Філософія : курс лек. [навч. посіб. для студ. вищ. закл. осв. I-IV рівнів акред.] / В. Л. Петрушенко. – Львів : Новий Світ-2000, 2008. – 448 с.
92. Попович М. Григорій Сковорода: філософія свободи / Попович М. – К. : Майстерня Білецьких, 2007. – 256 с.
93. Пригодій С. М. Українська філософія серця та американський трансценденталізм / Пригодій С. М. – К. : Вид-чо-поліграф. центр “Київський університет”, 2002. – 232 с.
94. Причепій Є. М. Філософія : підруч. / Причепій Є. М., Черній А. М., Чекаль Л. А. – [вид. 3–ге, стер.]. – К. : Академвидав, 2009. – 592 с.

95. Райда К. Ю. Екзистенціальна філософія. Традиція і перспективи / Костянтин Райда. – К. : ПАРАПАН, 2009. – 328 с.

96. Рассел Б. Історія західної філософії / Рассел Б.; [пер. Ю. Лісняк, П. Таращук]. – К. : Основи, 1995. – 759 с.

97. Рижак Л. Філософія як рефлексія духу : навч. посіб. / Людмила Рижак. – Л. : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2009. – 639 с.

98. Рижак Л. Філософія як рефлексія духу : хрестоматія / Людмила Рижак. – Л. : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2009. – 538 с.

99. Сало І. В. Філософія життя / Сало І. В., Соколенко Т. І. – Суми : Універ-ка книга, 2006. – 240 с.

100. Салтовський О. І. Основи соціальної екології : навч. посіб. / О. І. Салтовський. – К.: Центр навч. літ-ри, 2004. – 382 с.

101. Семенюк Е. П. Філософія сучасної науки і техніки : підруч. для студ. вищих навч. закл. / Семенюк Е. П., Мельник В. П. – Л. : Світ, 2006. – 152 с.

102. Современная западная философия : словарь / [сост. Малахов В. С., Филатов. В. П.]. – М. : Политиздат, 1991. – 414 с.

103. Соціальна філософія : підруч. [для вищої шк.] / [Афанасенко В. С., Горлач М. І., Данильян О. Г. та ін.]. – Х. : Прапор, 2007. – 687 с.

104. Сучасна зарубіжна соціальна філософія : Хрестоматія / [упоряд. Віталій Лях]. – К. : Либідь, 1996. – 384 с.

105. Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрями : Хрестоматія / [упоряд. В.В. Лях , В.С. Пазенок]; за ред. С. Л. Удовіка. – К. : Ваклер, 1996. – 428 с.

106. Татаркевич В. Історія філософії : Т. 1 : Антична і середньовічна філософія / Татаркевич В.; [пер. з пол. А. Шкраб'юк]. – Л. : Свічадо, 1997. – 456 с.

107. Татаркевич В. Історія філософії : Т. 2 : Філософія Нового Часу до 1830 року / Татаркевич В.; [пер. з пол. О. Гірний, Я. Саноцький]. – Л. : Свічадо, 1999. – 352 с.

108. Татаркевич В. Історія філософії : Т. 3 : Філософія ХІХ століття і новітня / Татаркевич В.; [пер. з пол. О. Гірний]. – Л. : Свічадо, 1999. – 568 с.

109. Тетерина Д. Григорій Сковорода – український письменник, філософ і педагог / Тетерина Д. – К. : РВА “Тріумф”, 2001. – 323 с.

110. Ткачук М. Л. Київська академічна філософія ХІХ – початку ХХ ст. Методологічні проблеми дослідження / Ткачук М. Л. – К. : ЗАТ “ВІПОЛ”, 2000. – 247 с.

111. Толстоухов А. В. Філософія демократії : [есе] / Толстоухов А. В. – К. : Ін-т страт-ї політики, 2005. – 160 с.

112. Філософія : навч. посіб. / [Л. В. Губерський, І. Ф. Надольний., В. П. Андрущенко та ін.]; за ред. І. Ф. Надольного. – [7-ме вид., стереотип.]. – К. : Вікар, 2010. – 455 с.

113. Філософія науки, техніки та архітектури : постмодерний проект / [Рижко В. А., Беленкова С. В., Бойко М. П. та ін.] ; за ред. В. А. Рижко. – К. : КНУБА, 2002. – 264 с.

114. Філософія [підруч.] / [В. П. Андрущенко, В. І. Волович, М. І. Горлач та ін.], – Харків : “Консум”, 2000. – 672 с.

115. Філософія : підруч. [для студ. вищ. закл. осв.] / [Бичко І. В., Бойченко І. В., Табачковський В. Г. та ін.]; – [2. вид., стер.]. – К. : Либідь, 2002. – 408 с.

116. Філософія : підруч. / за заг. ред. Горлача М. І., Кременя В. Г., Рибалка В. К. – Харків: Консум, 2000. – 672 с.

117. Філософія. Природа, проблематика, класичні розділи: Хрестоматія : [навч. посіб.] / [В. П. Андрущенко, Г. І. Волинка, Н. Г. Мозгова та ін.]. – К.: “Каравелла” 2010. – 464 с.

118. Філософія : [хрестоматія] / [упор. Демчик І.]. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2000. – 256 с.
119. Філософія як історія філософії : підруч. / [Бичко А. К., Бичко І. В., Табачковський В. Г., Ярошовець В. І.]; за заг. ред. Ярошовця В. І. – К. : Центр учб. л-ри, 2010. – 648 с.
120. Философский словарь / [авт.-сост. Андрущенко И. В., Вусатюк О. А., Линецкий С. В., Шуба А. В.]. – К: А.С.К., 2006. – 1056 с.
121. Цьолух С. Т. Олексій Лосев – філософ від Бога / Цьолух С. Т. – Вінниця : Едельвейс і К, 2008. – 368 с.
122. Чанышев А. Н. Аристотель / Чанышев А. Н. – М. : “Мысль”, 1987. – 221 с.
123. Чанышев А. Н. Курс лекций по древней и средневековой философии / Чанышев А. Н. – М. : “Высшая школа”, 1991. – 512 с.
124. Чанышев А. Н. Курс лекций по древней философии / Чанышев А. Н. – М. “Высшая школа”, 1981. – 374 с.
125. Чернега Т. М. Раціональне та містичне у філософії Григорія Сковороди : [монографія] / Чернега Т. М. – О. : Астропринт, 2007. – 400 с.
126. Читанка з історії філософії. У 6 кн. / під ред. Г. І. Волинки. – К. : “Довіра”, 1992. Кн. 1. Філософія Стародавнього світу. – 1992. – 207 с.
127. Читанка з історії філософії. У 6 кн. / під ред. Г. І. Волинки. – К. : “Довіра”, 1992. Кн. 6. Зарубіжна філософія ХХ ст. – 1993. – 239 с.
128. Юрченко Л. І. Екологічна культура в контексті екологічної безпеки : [монографія] / Л. І. Юрченко. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2008. – 296 с.
129. Ярошовець В. І. Історія філософії : від структуралізму до постмодернізму : підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / В. І. Ярошовець. – К. : ВПЦ “Київський університет”, 2008. – 262, [2] с.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
1. ФІЛОСОФІЯ: ПОНЯТТЯ, ПЕРСОНАЛІЇ, ІДЕЇ	5
Тема 1. Філософія і світогляд.....	5
Тема 2. Світоглядні уявлення Стародавнього Сходу.....	9
Тема 3. Антична філософія.....	13
Тема 4. Особливості й напрямки середньовічної філософії.....	20
Тема 5. Філософські пошуки Нового часу.....	26
Тема 6. Розквіт і криза класичної філософії.....	31
Тема 7. Посткласична філософія XIX-XXI ст.....	36
Тема 8. Особливості української філософії.....	43
Тема 9. Онтологія та феноменологія.....	51
Тема 10. Гносеологія і праксеологія.....	55
Тема 11. Соціальна філософія й філософія історії.....	60
Тема 12. Філософія глобальних проблем.....	65
2. ВИМОГИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО НАПИСАННЯ РЕФЕРАТУ	69
3. ТЕМИ РЕФЕРАТИВ ДО КАНДИДАТСЬКОГО ІСПИТУ	73
4. ОРІЄНТОВНИЙ ПЕРЕЛІК ПИТАНЬ ДЛЯ КАНДИДАТСЬКОГО ІСПИТУ	89
5. ХРЕСТОМАТІЯ	93
5.1. Григорій Сковорода.....	93
5.2. Іван Франко.....	101
5.3. Хосе Ортега-і-Гасет.....	126

5.4. Освальд Шпенглер.....	140
5.5. Арнольд Джозеф Тойнбі.....	146
5.6. Френсіс Фукуяма.....	182
5.7. Клаус Міхель Маєр-Абіх.....	192
5.8. Вітторіо Гьосле.....	205
ЛІТЕРАТУРА.....	211

Навчально-методичне видання

**ЛОГВИНЕНКО Вікторія Михайлівна
ФЛЬОРКО Микола Ярославович**

ФІЛОСОФІЯ

**Навчально-методичний посібник
для ад'юнктів, аспірантів та здобувачів**

Літературний редактор: **Галина Падик**

Технічний редактор, верстка
та відповідальний за випуск: **Микола Фльорко**

Підписано до друку ??.08.2012 р.
Формат 60×84/16. Гарнітура Times New Roman.
Друк на різнографі. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 14,25. Обл.вид.арк. 14,0.

Друк ЛДУ БЖД
79007, Україна, м. Львів, вул. Клепарівська, 35
тел./факс: (8-032) 233-32-40, 233-24-79
e-mail: mail@ubgd.lviv.ua, ndr@ubgd.lviv.ua